

(84(2=632.1/6ANT)6-4
У-435

БОРИС УКАЧИН

Слѡргѡ
јетире
Эн де узак

-310554-

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. прет. выдачи _____

Сух. тип. № 7. 10296 — 10.000 000.

Борис Укачин

Сүөргө
жетире
эи де узак

Прозанын јуунтызы

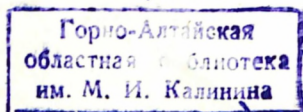
АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БӨЛҮГИ • 1978

84(2 Рос = Алт) 6-4

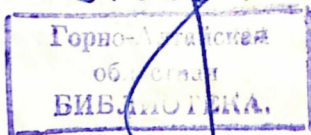
С Алт.

У-435

А2743✓у

310554

Борис Укачин бир канча жуунтылардын авторы. Писательдинг бу бичигине кирген повесттерде ле куучындарда бүгүнгү ойдөгү жадым-жүрүм көргүзилген. Анайда ок бу бичикте салынган статьяларында автор «Бойыстанг камаанду сурактар» деген цикл аайынча шүүлтелерин айдат.

Автор чокум, су-алтай тилле бичийт.

70303—014
У М 138/03/78 88—78

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1978 г.

5-УБУ-033ДУ

ПОВЕСТЬТЕР

Кыш башталып турарда

Кыш жаңы ла башталып јаткан. Ноябрь ай...

Төгөрик деп өзөктин ичинде јайлаган малчылар түкү бооро, август айдын учында, бойларынын кыштуларына көчкилей берген. Олордын мал ажынын ла бойларынын чур-чуманагы не ле јерде сооп калган эмей. Эмди мында артып калган улус: Көбөкөв Монгулдай деп өбөгөн лө онын Тозыяков Витя дейтен күйүзи. Экүден ле экү. Өскө кижі јок. Олор јылкычылар.

Јайгыда мында кандый јайым, кандый јакшы болгон! Јайым да эмес, тен салдым-бош ине. Јок, салдым-бош то эмес, торт — салым! Кайдаар ла јортсон, кайда ла барзан, улус, солун туштажу. Јай өйинде јурттын көп саба улузы Төгөриктин ичинде деп айдарга келижер. Онын да учун кажы ла јикте уй-торбок, кой кабырган улустын чадырлары чанкыр ышла чоргып турар ине. Артык айдар сөс тө табылбас: јай — сүүнчинин өйи. Күн деп өрөкөннин узунун не дейзин! Кере түжине айылдаш та једер, амырап та аларын. Чала өксөй, сынга чыксаң — койчылардын айлы. Өксөй јорттор күүнин јок болзо, өзөк ичинде јүр. Мында уй, торбок, саан кабырган улус. Бирүзинин айлы-

на түшсөң, чай, экинчизинен — жап-жакшынак жайгы чеген ичип аларын. Чеген тен макалу суузын ине, анчадала изүү күнде. Онон ло артык ашты Монулдай өбөгөн бу жажына таппаган. Кезик малчылардын айлына, анчадала подсосын уйларын кабырып турган улуска түшсөң, «Актаң тамган аш эмей» — деп, ачу да неме амзаткылап ийер. Онызы тен онон макалу!

Je түн бүркелип түшкөн кийинде, керек өскө. Кажызында ла бойынын малы, бойынын күзедүзи. Түн малды базынчык көрөтөн эмей. «Jetкер жең алдында» дегени караңуула колбулу болбос по? А түш... Түште jetкер түжинге де кирбес.

Бат андый. Жайым деп неме жайгыда болгон. Эмди меес те эдектей жорт, өзөктөрдү де өдүп жорукта — жакшы сурап угар кижн табылбас. Мал жүргери көчкөн. Тайга ээнзиреген. Онын ээзи кижн ине. А эмди улус жок. Кунукчыл. Төгөрик өзөкти эбире турган туулардын баштары ла сындары аксөн жадыры. Мында, бу эки жылкычынын жаткан жеринин кебери эмеш башка. Чала буурылзымак. Жердин үстинде эртен тура кырмактай кар, боромтык туман. Ондо-мында үрпейишкен төгөзөктөр жукачак кардын ортозынан баштарын өксөйткилеп, жууктап келеткен кышты баштап ла көрүп жаткандый санааркагылап па, кайкагылап па калгандый отургылайт. Агаштын бүрлери түкү ле качан какталгылап калган. Керек десе, кандый бир куштын да үни угулбас. Кунукчыл. Ээн...

Бастыра малчылар бойынын ойинде көчкилей берерде, бу эки жылкычы мында неге болуп артты не? Өзөк ичинде тон ло мындый эмес ине. Витянын күүниле болзо, ол түкү не жерде аткан октон түргөн өзөккө шунуп түжер эди. Je онын баш билинер аргазы жокто, канайтсын база.

А керектин аайы мындый: башкы жыл совхоз Төгөриктиң ичиндеги кара жыраалу састы тракторло сөгө сүрүп, сула үрендеген.

— Бу орус улус је нени сананып таппас, нени этпес! — деп, Монгулдай өбөгөн кайкап ла божобос. — Мал да базып болбой, јиткезине јетире түжүп јадатан јиткек састы кыралап турганда!.. Көк јарамас мыны кижии канайып кайкабас... јок, башка ла бүткен жүректү улус.

Мынан чыккан суланы кезер-согор, обоолоор деген амаду јок болгон. Зеленка. Күскиде мал анайда ла отозын. Эбире јер шактала берер, а мында дезе белен азырал. Этке атандыра алдында мал семиртерге тен макалу.

Баштапкы жыл мынан чек неме чыкпаган деп айдарга келижер. Је андый да болзо, аш јыдын сескен мал оноң айрылар эмес. А быјыл јакшы өскөн. Талдама да деп айдарга келижер. Онын да учун Чакылдайдын этке айдайтан торбокторына мында тың «тойлош» болгон эмей. А ол, Чакылдай деген кижии кем болотон дезегер, — Монгулдай өбөгөнниң эн јуук, јок, эн јуук эмес, а сок јангыс нөкөри. Олор јууда да кожо жүргендер.

— Бу совхоз база јакшы ла неме а! — деп, Чакылдай кайкап ла сүүнип божобос.

Торбокторын зеленкалу кырага айдап ийеле, Чакылдай бойы андап сала берер, ол эмезе өзөк јаар түжер.

Онын совхозты мактап турганы тегиндү эмес. Бу ла јуукка јетире Кайру деп јуртта совхоз эмес, «Јаңы јол» деп колхоз болгон. Кайру эмди јаан совхозтын фермазы. Чакылдайдын сүүнери де, байла, јолду. Совхозтын улузы «походнойлоп» то ийер, час-сагат јетти деп, ижин бир өйдө токтодыпта койор. А колхоз тен аттын мойнына суккан ко-

мут болбос по. Чынын айдар болзо, Чакылдайды да, Монгулдайды да — ончозын алыгар, бу ла јуукка јетире олордын бирүзи де «походной» деп сөсти билбес те болгон ине. Эмди «походнойлу» болгон кийинде, «Совхоз деп неме јакшы» болбой кайтсын...

Өзөккө лө јеткен кийинде, божогоны ла ол, Чакылдайдын сурузын тен сураба да. Барганы ла ол. Уч-төрт күннен бери оны ойто Қайрудан кайра јанар деп сагыш та јок. Онон до эмеш саатай берзе, табы. А Чакылдайга не, не болуп калар? Азырайтан, көрөтөн балдары бар эмес. Қөргөни ле Умсуур — чала карып јүрген үйи. А Умсуурды не ал барар оны, согум кептү карган эмегенди? Алдырбас, јадар. Кабырбаган мал беди, этпеген иш беди.

Чакылдай өбөгөн өзөккө түшкен кийинде јал акказын алар. Бойы да ичер, нөкөрлөрин, көрүштаныштарын да бир катап күндүлөп салар. Андый кижиге. Онон эмеш-эмеш мактанып ийетени кайда:

— Менин торбокторым торт чучук ине! — деп, кабырып јаткан малы керегинде эрмекти бойы баштаар. — Семистери тен борсуктар ошкош!.. Јок, арай јазып ийдим. Менин кичееген торбоктор, баш болзын, барып көригер, торт ло белен колбасанын бойы эмей!..

— Торбокторды тайгада таштап ийеле, канча күнге бу не калыраш? — деп, онон ферманын управляющийи сураза, Чакылдай ого оос то ачарга бербес, тургуза ла туй чабар.

— Сен меге јамыркаба, уул! — деер. — Сен менин алдыма бойыннын саконгды тургуспа! Бийт бий болорго јат, уулдар а...

Бу јүрүмде Чакылдайдын бойынын «сакондоры» бар болгодый. Онын да учун ол өскө кижинин

оозынан чыккан, чала ого өйкөк «сакондорло» жөпсинбес күүндү. Же управляющий база бир кандый сөс айдып, оны эмеш адылып ийейин десе, Чакылдайдын бир макалу куйагы бар. Бу ла өйдө ол шак ла ол «үлдүзин» алып чыгар:

— Эйт! — деп, Чакылдай кыйгырат. — Азу тижинг чыкпаган күчүгөш, сен... сен менин военный нервама тийгенче, айдып бер: мен ат-нерелү жууда каным төгүп, сенин ал-тыныгды корулап жүреримде, айт, учкан, сен кайда болгон а?.. Мынаар Упай-эштин кулы болгон бединг а?..

Же бойоор до бодозоор, жиит управляющий, чындап та, ого кандый каруу жандырат? Чакылдай чындап та жуу-чактан арткан-калгандардын бирүзи. Кайруга «Слава» деп ордендү жанган. А ондый орден өскө кемде де жок.

— Бүтпей турган болзон, мында жайканбай, барып бойын көр, управ, — деп, Чакылдай онон ары өчөш айдар, — менин кабырган торбоктор — торбоктор эмес, торт ло чучук, белен колбаса! А олорды кем кабырып жат? Чакылдай! Сен билеринг бе, управ, семис мал керегинде бистинг алтай жон не дежетен эди? «Өзөрдин өңи бир» дежетен бе-ди? Бат, Чакылдайдый эрлер кичееген мал өңжик болотон! Бүтпей турган болзон, сени тудуп, төгүндөп отурган кижиге жок, бойын барып көр..

Чакылдай мынайып айдынып алган кийинде, эмеш сыныга түжер. Уни чадырабай, табынча жылый түжүп, керек десе, чала эркетендү де угулар. Мындый токуналу, «эрке» эрмегин ол ойто ло совхозтон баштайтан эмей: «Айт та, айтпа да, бу совхоз деген неме база жакшы ла дезен, управ! Жакшы эмес, онон до артык...»

Кайру ферманын управляющийи, Чакылдайга көрө, чек жаш кижиге. Онын, Чакылдай чылап, жуу-

да болбогоны јарт. Јаш бала тарынын јыдын таныбай өссө, онызы јакшы. Јууда болбодын деп, Чакылдайдын оны бурулаар да учуры јок. Је ол өбөгөнди канайдар, ажа коно берер кижини.

Саналов Санаанын адазы түкү јуудан озо божоп калган. А управляющий бойы, Саналов Санаа, черүде бу амыр өйлөрдө болгон. Ол кичинек уулчак тужында, канду јуунын сырагай ла кату өйлөринде, јүрүм деген неме, баш болзын, база коркушту ла болгон. Улус кандый кинчек көрбөгөн, кандый шырага учурабаган деер. Кичинек уулчагаш Санаага да күч болгон. Ол эмеш аргалу јаткан улуска одын кезип ле, суу тажып ла, бозу көрүп ле, канайдар база, курсагын азыранган эмей.

Кайруда јакшы да јаткан улус ас болгон ине. Бат, темдектеп алза, мынаар Упай-эшти јакшы јаткан айыл деп айдарга келижер. Ол өйдөги ондый јадынды талдама да дезе, кем јок. А Упай-эштин ле Саналов Санаанын энезинин айылдары бу ла коштой турган. Ол өбөгөн бойынын керегин билер деп айткадый кижини. Эптеп те ийер, иштенип те билер. А мынаар аркага чыкса, анчызын не дейзин. Андый кижини бу ла Кайрудан бачым табылбас. Кедртинен как ла куру качан да түшпейтен. Керек дезе, ол кату јылдарда Упай-өбөгөн бүткүл бригаданы да этле јеткилдеп туратан эмей. Қохозчылардын јакылтазы андый болгон: анчы кижини аткан ангын эмезе элигин колхозко табыштырзын. Не дезе, Упай — колхозтын чыгартулу анчызы. Чынын айдар болзо, ол өбөгөнди керик те деп, ач та деп, айдар кижини чыкпас. А ондый кижинин эдек-јенгин айланышсан, тегиндү канайып болотон эди. Бир неме једиже ле берер ине. Санаа ол өбөгөннин алды-кийнин айланбаган болзо, та, кайдан билер оны, эмди ферманын управ-

ляющийи болуп жүрери кандый ла болбогой. Ол өйлөрдө торолоп улус база өлүп ле туратан эди. Онон кезикте сананганда, «Ўстенг тамар, бардан једер» деп, кеп сөс бого сүрекей ле келижип јат.

Упай-эш јакшы јаткан. Ого үзеери Упайдын кызы колхозтын председатели болгон болзын... Мында көп лө калыраар неме јок. Ончозы јарт: ол айылдын јанында өскөн уулчактан болгой, олордын сүреезин, чеден-кажаганын айланышкан уйдын да богы, јаан болоры јолду.

Санаа Чакылдайдын кылыгын билбес эмес, ого јаан өөркөбөйтөн. Ого је не деп ачынар? Айса, ол Санааны бодоп јабарлады эмеш пе? Болбогон эмес, чын, шак ла андый болгон. Упай өрөкөннин болужыла чыдаганы да чын. Је јангыс ла Чакылдайдын тили эмеш чактырмалу деерден башка. Ого до незин кородоор. Эзирикте калырап турбай. Ажаконгыш дейтен кижии ине. А тегин онойдо ол јаман кижии эмес. Акыр, серип алзын. Бис оны эртен көрөрис, кандый болор эмеш. Бат ол тушта Саналов Санаанын бескези айдыш та јогынан јайа тартар эмей. Ол тушта управляющий оны канча да кире адылар, ујалтар аргазы бар. Чакылдай дейтен кижии баш та өрө көдүрбес ине. Бала боло берер. «Управтын» алдында кандый бир бурулу керек эткен солдат кептү түп-түс турганына кижии тен эпјоксына берер. А Санаа оны тын кыйнабас. Элден озо бойы эпјоксынар. Онон кайдан да, кандый да килемји једе конуп јелер. Карган өбөгөн ого кару ла карам боло берер. Айдар сөзин таппай отурала, управляющий кечеги сурагын катап ла Чакылдайга айдар:

— Умсуур слерди эмди кедери канчанчы күн сакуп јат, өбөгөн?

Санаанын сыны узун. Түс ле кеберкек. Кап-ка-

ра көстөри сан башка: жаантайын неге де кайкап калгандый, сонуркак. А кирбиктери сырагай ла кыс баланын кирбиктери ошкош — узуну тен кайкамчылу! Ого, байла, анчадала эртен тура ой чек ле жетпей туратан ошкош: эки жаагынын сагалдары бојырайа өзүп калган жүрер. Ол ло жүлүнбеген бойы конторага једе конуп келер. А бат жүлүнип алган кийинде, тен јуралган! Тегин де кеберкек чырайы кандый да јып-јымжагаш боло берер ине. Эр улустын јараштары качан да болзо, калырууш ла балырууш болотон эди. Санаа андый эмес. Ол топ кижии, не-немени сананып айдар.

Кандый бир өскө јамылу болгон болзо, Чакылдайга бүгүн тын ла једижер эди. Кечегизи учун керектин башка болоры тен быжу. Је Санаанын «саконь» башка. Ол уур тынып, учында јангыс ла мынайда айдар:

— Умсуур слерди сакып, бууры түгенерге јетти, атанар керек, өбөгөн...

— Бат, чын-прайна айттын, управ! — деп, Чакылдай көстөрин ак-јарыкка көдүрип, сүүнчилү чатылдап чыгар. — Прайна-чын! Санаалу эр мынды болотон ине, бистин Санаадый. А мен?.. Бу мен кайткан кижии? Тыфук! — деп, кенете Чакылдай бойын јамандап, арбап баштаар. — Је слер меге ачынбагар, управ? — деп, ол тымык, јобош үниле эрмектенет. Бу ла өйдө бойынан канча јашка кичинек кижини «Слер» деп, байлап та ийгенин билбей калатан эмес беде. — Айдын-јылдын бажында бир катап өзөккө түжеле, јаан ашты ууртап ийип јада калтырым ине, кайракан, је слер меге өөркөбөгөр, управ...

Бойына бойы эпјоксынып, тымып калган Чакылдай өбөгөн адын ээртеп, кедери чыгарга мендештү белетенет. Бир эмеш өйдин бажында, ол торбокто-

рына јаладарга ферманын складынан болчок тустар аларга келер. Онон магазинге јекпендеде јелгенче келип, чай-чап ла база бир эки шил ачу неме алып, арчымагына сугуп, Төгөрик јаар атанар. Јок, ол онойдо ло көндүрө Төгөрик јаар барбас. Қыйалта јогынан база катап конторага түжүп ийетени кайда деп. Управляющий байагызынын кийнинде кандый болуп калганын кайып келетен ошкош. Саналов Санаанын јанына келип, база оны-мыны куучындап турала, чыгар бажында ойто ло айдар:

— Је слер меге тарынбагар, управ. Өдө конгон эмтирим, калак...

Управляющийде үн де јок. Узак унчукпас. А Чакылдай чыдажып болбос:

— И-та-тай! Бу ла бир аркы деп јеткердин кинчеги ине — деп, угулар-угулбас айдынар. — Шак ол шилтини кем сананып тапты не, управ, сен онын аайына чыксаң кайдар а?..

Управляющий күлүмзиренер. База ла неме айтпас. Ол ичинде Чакылдайга килеп ле ол керегинде та нени де сананып отуратан ошкош. Айса, та өскө неме шүүп отурган — билерге күч.

— Айдын-јылдын бажында — деп, Чакылдай чыдажып болбой, онон ары актанып баштайт, — бир катап өзөккө түжеле, кайттым деер мыны...

— Је болор, бойсын, өбөгөн, — деп, Санаа учында ла узун кирбиктерин ачып, өбөгөн јаар ол ло бир кайкаганду кара көстөриле бир де бурузы јогынан көрөр.

Бат бу, Чакылдайдын байагы ла бойынча сакыган, эреген-јайнаган деп айткадый немези.

— Је бат, баш болзын — деп, ол улу ла јенил тынар. Онон чыгар алдында јүзине јалакай күлүмји јайылып, озогы ла кокурлу үниле управляю-

шийге, «Бу совхоз деп неме база јакшы ла!» — дегенин бойы да билбей јада калар. А Санаа дезе онын кийнинен көрүп, жаңыс ла бажын јайкап, күлүмзиренип артып калар.

Эмди Чакылдайдын «өзөк ичиндеги кереги» божогон. Ол эмди көндүрө ле Төгөриктин тайгазын көстөп јат.

Чакылдай јайлузына једип, ат чакыга түшкен бе, јок по, малчылар оноң-мынан јуулыжып ла келер. А не, деремненин солундарын угар керек. Олор очокты эбире отургылап, терлеген-бурлаган чайлагылап, Чакылдайдын бары-јогын, төгүнн-чынын — ончозын оос кырынан түжүрбей угар. Кемге јолуккан, нени айткан, тайгада јаткан балазына эмезе эје-сыйына кем нени јакыган — Чакылдай төкпөй-чачпай јетирер. Берип ийген неме бар болзо, мында ок табыштырар. А Саналовло «чугушканы» керегинде кайдаң, Чакылдай айтпас, өткүрип ийер ине. Онызы «чотко кирбей јат».

Ол бир өзөктөги магазиннен алган эки шилди ачкан кийинде, өскөлөрине јанду ла амзадар. Јүк ле бир чыкырымнан ла деп айдарга јараар. Јаан ашты ончозына амзадатан јанду. «Сагал сайып ал» дежетен бедн, шак онызын... Артканын ол Монгулдайла экү ле «кактап» салар.

Түнди түн дешпес, куучындажар, ончозын ойто эске алынар. Көргөндө — көрбөгөн эмес, жүргенде — жүрбеген эмес, олор куучындашпай кайтсын. Эки најы. Төрбөлјиндий эки алтай өбөгөн. Кожо јууда болгон, онын да кийниндеги шыраларды јаба өткөн. Эмди де најылар. Ойнодо, оноң Чакылдай јок болордо, торбокторды кем көрүп туру деп, Умсуурга кем болужат эмеш? Байагы ла база Монгулдай эмей. Ол — жылкычы. Айдарда, јаантайын атту-тонду кижн ине. Ого эниргери торбокторды

кыйкай јортуп, айылдын јанына јууйтаны кўч эмес.

Фронтко олор Кайрудан кожо атанып, анда база кожо јўргендер. Је база көп лө улус јуудан ойто Кайруга јанбагандар. Ол экү јанып келген. Керек дезе шыркалаткылабаган да ошкош эди. Јаан јаштулардын сөзиле болзо, олорго, байла, алтай-кудайы алкыш-быйанын јетирген туру. Кудай, кудай да дешсе, онызы та кандый ла болбогой. Оттый јуу-чактын кара когы да болуп калар арга болгон ло эмей база. Је андый да болзо, тös неме — тирү арткан. Онон јери-јуртына јангылап келген. Онызы — олордын эн јаан сүүнчизи. А эмди ойто ло кожо. Канча јылдарга улай коштой иштегилеп јадылар. Айдарда, канайып бой-бойларына болушкылабайтан эди? Ачу аштан канайып кожо амзабас, кийиндеги арткан ла алдындагы јўрүмди канайып айлатпас?!

Текши сөслө айтса, керек шак ла андый. Қайдан оны билер, олорло кожо болгон кижии бар эмес. Јўрүм — јаан јажыт. Онын тузын амзабаган кижии алама-шикир болгон татузынын да амтанын қайдан билетен эди?..

Чакылдай ла Умсуур Төгөриктен быјыл база эрте түшкендер. Эмди түкү ле качан бойларынын кыштузында. Быјыл былтыргызынан эртелеп көчкөн ине. Олордын мында болгонына кере — балкашка бадалала, түкү ле не јерде сооп калган истер. Торбоктын былча баскан истери. Бу сооп ло эскирип калган истерге көргөндө, јай деп неме түкү ле кажы чакта болгон неме ошкош. Онын ойто бурылар бир де темдеги јок. Ўргүлјинин үч үйеге јўре берген.

Быјылгы чыккан зеленканын арткан-калганын Монгулдай ла онын күйүзи Витя Тозыяковтын јылкызы кактап-терип јигилеп јат.

— Жылкы малга жылу кажаган, белетеп койгон көп азырал керек эмес. Ого одор ло жеткил болзо болотон — деп, бооро Саналов Санаа келип жүреле айткан. — Кыш кидим түшкенче, зеленканын артканын жидирип, мында аргалу болзо, канча ла кире узак жатсагар артык болор эди ле. Не дезе, биске кышкы одорды чеберлеер керек...

— Андый — деп, Монгулдай келип, кыскарта айткан.

Онын күйүзи, Витя Тозыяков, канайтсын база, куучынга киришпеген. Айдып та ол нени айдар? Ол — жаңы киж. Бу жердин улузын да, олордын жан-кылыгын да жакшы билбес.

— Пийткени бери Айна јединип келген — деп, Кайру журттын улузы айдыжат.

Онызы төгүн эмес. Бу Кайру деп качан да көрбөгөн јерге ол Аня эмес болзо, кайдан бойы келеттен эди. А ол Айна дешкени, бу Монгулдай өбөгөннинг кызы...

Айла ол эмди Айна да, Аня да эмес эмей. Айна деп оны жаңыс карган өбөгөндөр эмезе эмегендер адап јат. А бойына јажыт үүре-јелелерине ол Аня ла бойы артканча. Је андый да болзо, кезик улус, анчадала школдын балдары оны кыйалта јогынан Анна Монгулдаевна деп байлагылайт. Монгулдай өбөгөннинг јети кызынын бирүзи эмди мындыј јаан журтта тоомјылу киж болуп калды. Уксагар да, Анна Монгулдаевна!.. Көрзөгөр, кандый бийик ле тоомјылу угулып јат. Онон тегин үредүчи база эмес. Мындагы баштагы школдын заведующийи. База бир кулак темиккедий солун неме — онын өбөкөзи эмди Көбөкөва эмес, а Тозыкова ине.

Олор бир канча жыл мынан кайра Горно-Алтайскта кожо үренгендер. Он класстын кийнинде Аня

педагогический институтка кирерде, Витя ол ло жыл черүге барган. Бат андый, олордын баштапкы жолдоры.

Витянын бойынын јери Кадын ичинде. Ол јер Қайрудан чик јок ыраак. Онын ада-энези эмди де анда јуртап јат. Акыр, јеринин адын чокумдап айтса, Јыланду дешкен ошкош эди. Байла, ыраак ла алтай болбайдар... Онын да учун Витянын ада-энези эмдиге ле бери, јаны табылган эл-төрөгөндөрине, айылдап та, кудалап та келгелек. Тен андый ла неме: јартын айдар болгожын, ол экүнинг тойы да оңду болбогон ине. Қайдан, Қайруда андый ла той болбогон. Қожон-кокур да јок, куда-сада да јок. Келгилеерде ле андый, түкү ле качан айылду-јуртту улус болгылап, көчкилеп келген. Баш ла болзын олорго.

— Ба-таа! — деп, Қайрунын карган эмегендери Монгулдай айлына кирип, канча катап кайкашпаган деер. — База сан ла башка ач-үрен өзүп јат! Бу күйүгердин ада-энези кайда, кайткан улус? Алтай улус болзо, база кудалап-эштеп келер јанду ине, калак. Ол кандый улус, кан-јүрек јок болбой. Баш ла бол!..

Монгулдай өбөгөн көп эрмек айдар эмес, карган эмегендердин эрмегине киришпейтен. Онын кажы ла сөзи карам, коркушту ла баалу-чуулу неме ошкош. Анчадала бу учуралда ары ла оос ачпаза, быжузы ол. Балдарды канайдар оны. Бойлоры ла билгилегей. Је Монгулдайдын эмегени, Тана эјебис, тезинигип, тым отурып болбойтон. Қызынын той-јыргалын көрбөгөніне, куданын аракызын ичпегенине чала өөркөп тө, эпјоксынып та јүретен. Онын да учун айылга келген карган эмегендердин айдар сөзин сақып отурган чылап, тургуза ла олорго бойы јөмөжөтөн:

— Је, Кадын ичининг крестүлерине база бай жеткен... Олор оруссып калган тубалар ине. Онон башка база кайтты деп...

Обогонине көрө, Тана ачык-жарык, сүрекей куучынчы кижн. Куучынчы да эмес, чала эмеш тылбырууш та дезе, жарай берер болор. Онон Кайру ичинде база бир жаан макка кирген немези — көктөнөтөни. Эринди изиде эмеш аракы амзап ийгенде, коо-жараш үни де жайыла беретен. Је төс немези — көктөниш. Шак ла бу узынын аргазыла јети балазын бутка-колго тургускан. Ол ло бир обогөни сала берерде, улуска јалданып, је нени көктөбөди эмеш. Тыфу!.. Ол керегинде ары ла сананбаза торт. Баш ла болгой, Монулдайдын ол эткен кара уядын капчый тудуп, көдүрип јүрерге база күч ле болгон эди! Эмди де эди-канын силкинер. Јок ло јок, сананганча, сананбаза артык. Је түнгей ле, та кайдаг да ол кара јылдар өгөлөп, једе конгон турар. Бир ле болгон керек, эм канайдар? Монулдай өскө кижн эмес, јерге батпас бу јети кыстын адазы болбос бедн...

— Бу јурттын ичинде Тана көктөбөгөн бөрүк бар ба, Тана такпаган топчы бар ба?! — деп, кезикте, калай бергенде, Тана тынзынып та отураган эмей. — Кандый тон көктөбөдим деер, ого кандый топчы-учук салбадым деер...

Мында төгүн јок. Кайрунын кееркек кыстарынын ла келиндеринин баштарында кийгилеп јүргөн түлкү бычкак бөрүктер ончозы Тананын «фабриказынан» чыккан эмей. Ол бөрүктердин ичтери јып-јымжагаш ак курагандардын терелеринен салынган. Көрүмјилү де, јылу да. А јайылып түшкен чачактарына көрзөгөр!.. Чачак та эмес, јалама деерге јарап јат. Бу јер-айактын үстинде чын ла «алтын колду» дейтен ус бар болзо, олордын би-

рүзи, байла, Монулдай өбөгөнниң јети кызынын энези — Тана эјебис болордон маат јок. А онын тилиниң курчын, бойынын омогын ла јенгилчегин тен айдарга да болбос.

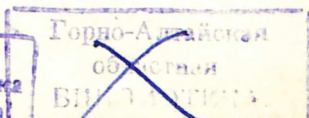
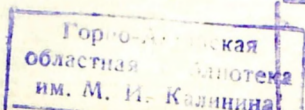
— Сен, Пийтке, мениң кызымды канайып тап-тын? — деп, бир катап Тана эмеген бойынын күйүзинен сураган дежип, бу јердин улузы каткы-рыжа́т. — Мениң кызымнын јараш кабагына бо-луп алдын ба айса озо баштап ого бу мениң көк-төп берген кызыл түлкү бөрүк көзине илинди бе?..

Монулдайдын эмегени анайып сураардан да маат јок. Је онын чып ла чын сурап јатканын чо-кум ла уккан кижии јок. Айса болзо, бу бистин Кайрунын кей-куучыны эмеш пе? Јети кысту Мон-улдай ла Тананын айлына эмди бир эр кижии, бир күйү кожулган. Онын үстине байагы бир куда-ку-буй дейтен немези түшпеген болзын... Куучын-эр-мек база көп лө.

Куда түшпеген де болзо, Тана эмеген күйүзине сүрекей кару. Кажы бир эрмектин бажында, «Бис-тин күйү, Пийтке» — деген сөс чыга ла конуп келген турар. А Монулдай өбөгөн ого та карузып жүретен, та ачынып жүретен — билдирбес. Ол ча-ла соок, унчукпас кижии. Онын да учун бу јердин улузы Монулдайды Темир-Көс дежер.

Өбөгөнине көрө Тана эмеген чек ле өскө кижии. Јүрүмде кандый ла болуп јат. Кезикте эмеген-өбөгөнниң бой-бойларына түнейлери коркушту бо-лор. Анчадала куучын-эрмеги, ич кылыгы. Је ја-рым учуралдарда јаныс јабынтынын алдында чек ле эки башка улус база учуражып калар ине. Олорды та кандый да көскө көрүнбес ийде бирик-тирип, бир нак биле эдип койотон ошкош.

Тананын оозы камылбас. Эрмек-куучын дейтен неме торт ло агын суу ошкош — улай-телей уру-

лып, тен төгүлип јадар ине. Онон бу эмегеннин илгейин не деп айдар? Карамданар, јажырар-јабар деп неме билбес туру. Темдектезе, кандый бир солун кижі Қайруда жүрзе, онон эрмек сурабай, Тана јанынан качан да өтпөс эмей. «Айылга кир» деер. Ол солун кижі бозогоны алтаган ба, јок по, Тана тургуза ла казан азар, күндүлеер. Қайдаг келген, не керектү жүрген — ончозын Тана эмеген «шүүндеп» укпаганча, бир де токтобос. Је бу ок ойдо бойының бар-јогын бир де кымзанбас:

— Јок эмес, бар да, ји ле, ич ле — деп, канча ла катап айдар ине, — а не, эмди јадын јаранган. Бу мынаг амзаган — деп, база бир жүзүн аш-курсагын алып ла чыгар.

Моңулдай элик аткан күн болзо, та келген солун кижі уксын дейтен, та кандый, анчадала өбөгөни үйде болзо, ого онон артык, куучын шак ла мындый кебеделдү өдөр.

— Балдардың адазы, эликти кем аткан эди?

— Мен ле аттым — деп, Моңулдай жүк ле арайдаг ары-бери ийиндерин кыймыктадар.

— Акыр, сен оны қайдаг аткан эдинг?

— Қайдаг деер оны. Төгөриктің арказынаг...

— Қанайып аттың, балдардың адазы, мантап келерде бе, айса, тура түжерде бе?

— Кууктап ийзем, тура түжерде.

— Акыр, балдардың адазы, ок атанар јанынаг тийди бе, айса, камчы јанынаг ба?..

— Атанар јанынаг — деп, Моңулдай эрмекти бойынаг күүн-күч јок сыга базат.

Онон Тана байагы солун кижі јаар ойто бурылып, айылчызының келген јерин, жүрген керегин, эткен ижин база катап чокумдап угар. Ол кижі ончозын јартап, учында, «тойдым» — деп, столдон өрө турайын дезе, Тана сыраңай болбос:

— А не болды, бу не ас ажаныш?! Отур, отур...
Лок эмес, бар да, ји ле, ич ле. Аш ичип, куучын-
дашпаста, айылга тегине ле не кирер?..

Келген кижии айыл-јурт јөөгөлөк, бойлу кыс бол-
гонын билип алза, Тана ого кыйалта јогынанг мы-
найда айдар:

— Бистинг балдарыс јетү. Мынаар бу отурган
једушке ле менин балдарым — деп чокумдайла,
эрмегинг ононг ары улалтар. — А сен ажан. Бойлу
кыс јангыс аяк чай ичпейтен. Кийнинде кижиге
барзанг, өбөгөниге јектедеринг, калак. Лок эмес,
бар да, ји ле, кызым, ич ле...

Онын айылчызы бойдонг уул болзо, Тана эме-
ген байагы ла эрмекти ойто өскө јанына анданды-
ра салар:

— Јангыс аяк чай ичпей јүр: кижии алзанг, үйинг
чачып ийер, — ононг эриндери јымырап, көстөри
суркуражып, байагы кижини бир эмеш көрүп оту-
рала, ол ло бир тилдинг кеми — дейтен сөстөрине
ойто бурылганын сеспей де калар. — Лок эмес,
бар да, ји ле, ич ле...

Байагы кижии эпјоксынып, столго отура түшкен
кийнинде, Тана эмеген база ла катап өбөгөниге
бурылар:

— Эй, балдардын адазы, а сен, јангыс јерге ка-
мылдылап, бир канча эликтерди бир уула адып
јүрген бединг?

— Аткам ла...

— Бат, бала азыраган ада шак андый боло-
тон! — дейле, Тана одожында отурган айылчызы
јаар ченеген кептү көрөр. Ол бойынын өбөгөнининг
аткырыла, онын огы чындап та јерге түшпес бол-
гоныла тынзынып јүретен болгодый. Өбөгөни кан-
ча да кире јакшы керек этсе, өскө улус чылап
јарлаар јанду кижии эмес. Айса, Тана эмеген өбөгө-

нинин андыйын улус билзин деп кичеенетен, та кандый... База бир арада бодозон, Тана бойынын көкчи ле ус болгонынан Моңулдайдын кажы ла једимине чик јок артык сүүнип, буттары јерге тийип-тийбей жүретен ошкош.

* * *

Чыкыраган соок кыштын јууктап келеткени кажы ла күн сайын там ла иле билдирет. Эбире туулар тын-тырс та јок. Кандый да сакылтада. Олордын ыраак сындары тымык ла борортым-буурыл.

Түнде эмди чадыр айылга конорго күч ле соок. Је Моңулдай өбөгөн оны керекке де албайт. Токумын оттын айагына төжөй салып, ээрин јастанып алала, керек те јогынан изидинип јадат. Је бир кезикте ары болуп аңданып, арказын, онон ойто бери бурылып, кардын изидет. А Витяда уйку јок. Ол матрасту, ийт терези једеген јакылу да болзо, түңей ле амыр јадып болбойт. Түниле ол канча-канча катап туруп, тышкары чыгып, соок тегеринин алдында та нени де тыңдалайт. Онон анча-мынча болгон кийинде, ойто айылга кирип, өчүп бараткан турундарды ичкери салып, оттын јанында үксейип калган та нени де каран-туйукка сананып отурат.

Моңулдай өбөгөнгө көрзө, ондо тен кыймык та јок. Тен өлүп калган немеле түңей. Белен отко изинип, ол та чын ла уйуктап јадатан, та нени де база сананып ла тыңдаланып јадатан — ондоорго күч. Ох, база сүмелү ле өбөгөн! Көп неме айдар эмес. Темир-Көстөн нени сурап угатан эдинг?.. Јок, ол ончозын ондоп јат. Витяга мында чек ле јарабай турганын, өзөк түжерге, јаш үйине эригип турганын — ол, канайтса да, үзе билип јат.

Билерин билип те турза, је сѳс айтпас. Витянын ѳзѳгинде кўйўп јаткан шырага ѳнѳтийин киришпей турган ине ол. Кўйўзининг кирезин кѳрўп јат. А Витя јаныш ла ѳзѳк тўжўш керегинде эрмекти озо баштаарынанг эпјоксынып турганы база јарт.

Бир кўн эртен тура Витя база ла оттыг куйнында ўргўлеп отуларда, Монулдай ѳбѳгѳн јайа салган токумынанг ѳрѳ ѳгдѳйип келеле, јаан кара алаканду сабарларыла кызыл чокты кыпсай алып, канзадагы ѳчўп калган танкызын кўйдўрип јада-ла, айткан:

— Је не ўкў чилеп борорып калган отурыг? Эр кижи мындый болор бо, уул?

Витянын, кончына чок келип тўшкен чилеп, короны курып, тыртас эдип, тургуза ла тура јўгўрген. Ол эжиктен чыгардыг кажы ла јанында, кайын адазы оны токтодып ийген:

— Адыгды ээрте. ѳзѳк барып кел. Азык-тўлўк, чай-чап алып кел... Бис мында эмди де узак болорыс. Кайдан билер оны, айса болзо, кыштаарга да келижер.

Витя сўўнгенине арай ла бийелеп ийбеди. Ол «ѳзѳк» деген сѳс ого эмди торт ло «Москва» дегениле тўгей угулып калды! Кокур эмес ине, калак. Быјыл ла јангы айылду-јуртту болгон уул болуп јат. Тўкў он кўнге айлында болбогон. Он конок — ол јангыс кўн эмес эмей! Јо-ок, сырагай да кокур эмес, оны база ондоор ло билер керек эмес пе?.. Ойndo, айса болзо анда... Кем билер, айса болзо, Анянын анда азийгы бир... А не, чындап та ак-јарыктыг ўстинде Витядан ѳскѳ кижи јок деп кем айткан?!

Витя бу ла тарыйын, тургуза ла санаазыла айлына, карудан кару Анязына једе конды ошкош. Чынынча болзо, ол Қайруга тўкў эниргери јеткен.

Деремнеде жылу, Кайруда кар түжерже јеткелек. Је кейдин тыныжы түнгей ле сооксымак эмей база. Јурттын оромында радио јангыланат. Мында кайдаг Төгөриктий болотон эди. Электричество, клуб, кино. Кыскарта айткажын, сүүнчилү! Ого үзеери Аня коштой болзын. Ол азыйдагызынан кандый да јараш болуп калгандый — эрке ле куучынчы...

— Ой, сагалыннын өскөнин! — Аня кайкап, карлагаштын канаттары ошкош чийик кара кабактарын өрө көдүрет. — Тургуза ла мылчага кир, кырын-јүлүн, бу не бүдүш?!

Онын тайгадаг јанып келгенине Витяга јажыт ла таныш уулдар да тын сүүнгилеген.

— «Кайјын» јанып келген! — деп, озор бой-бойлорына айдышкан. Онон чала бүрүңкий јапшыра ончолоры онын айлына келгендер. Витя озорло кожо эмди ле клубка барып, бир де эмеш өйгө болзо, чурана ойноп берзин деп, айбылаарга келгени быжу болгон.

Витя Тозыяковтын Кайруга көчүп келгени тын да удабаган. Је јииттердин ортозында, ол түнгей ле бойынын кижизи. Эмдиги үйенин тил алыжата-ны узак беи база. Бу јердин јииттери ого кару ла најылык та болзо, је эмеш-эмеш андышкан кептү куучындажар. Ненин учун дезе, Кайрунын тилине Эликманардын, Кадын ичинин улузынын тили арай ла келишпей јат. Кайрунын уулдарына Витянын тили кандый да солун ла каткымчылу угулып јат.

Тозыяковты ла көрзө, уулдардын тилдерине, «Келген јок, барган јок» — деп, сөстөр та кайдаг да, тармылу неме чилеп, јапшына берер. Онон каткырыжар. Эмезе:

— Эй, Витя, сен кайјын, уул, кайјын а...

Кайрунын уулдары Витяга өнөтийин ле Кадын ичинин сөстөрүн айттырарга кандый бир эп-арганы таап ийетен эди. Темдектезе, онын үйи Аня бойынын ижи аайынча кандый бир жерекке Оңдой түшкөн болзо, уулдар онын ойто жанып келбегенин бойлору ла биле-тура, шоктоп сурагылаар: — Анна Монгулдаевна Оңдойдон жанып келди бе, Витя?

А Витя база канайтсын, жаштан ала эмчектин сүдиле тилине шинип калган сөстөрдү айтпай:

— Аня Оңдойдон келген жок...

Эбире улус жир ле каткыда.

Ол эмезе байагы ла суракты кезикте, желишке-ни аайынча, эмеш өскөртө бергилеер:

— Анна Монгулдаевна Оңдой барарга жазанып жат дешкен. Сала берди бе, Витя?

Канайып унчукпай турат, каруу бербес арга жок:

— Үйде ле эди, барган жок...

Ойто ло жир каткы. Баштап тарыйын Витя олорго ачынып, арай ла согушпай туратан эди. Онын чырайы айдары жок кызарып, сыраңай ла ач-амыры азып, ырјандап турган кандый бир уулга үкүстеп, мынайда айдар:

— Сен кайјын?! Кайјын а?..

Онын бу сөстөри улусты там каткыртар. Же каткы — ол качан да үргүлјиге болбой жат. Күнүн ле сайын мындый болзо, бого кандый кижичыдажат. Ол ло «чымчый» алып ийип турган, ол ло кызып калган кыскаштый ачу сөстөрлү уулдардын ортозынан Витянын чын ла ачына бергенин билип, ого килеп ле адаанын алып баштайтан.

— Витя, бис тегин ойноп турбай, сен ачынба? — деп, онын јанына јууктай базар. — Ачынзан, танмалар там баргылаар, бодозон. Карын, удура андыш, удура каткыр, бат ол тушта чөкөгилей берер.

— Витя, — деп, бирүзи эмезе јартап баштайтан, — бистинг јердинг улузы, «Келген јок, барган јок» небес, а «Келбеген, барбаган» деп, көндүрө айдатан. Сен ого түрген үрене береринг...

— Уйалу бөрүлердин ортозына учураза, улып баштайтан деп кеп сөс бар беди. Алдырбас, ачынба, Витя, темиге береринг — деп, база бирүзи на-
јылык күүнин көргүзөр.

Витя Тозыяков мынайда токунап калар. Је ондый да болзо, Кайру алтайдын тилине тургуза ла канайып темигетен эди. Ол «кайјын», «келген јок», «барган јок» деген сөстөрүн эм үстине айтканча.

Кайрунын каргандары Витянын ады-жолын та ундыгылап койотон, та кандый: оны «Моңулдайдын күйүзи» дежер. Олордын бу чүми јок сөзине Витя ајару да этпейтен. Ого не ачынзын, Витянын кылык-јаңы јымжак, јалакай уул.

— Кайјын јанып келген! — дежип, Витя ла Анянын айлына келген уулдар куру келбеген. Сөс јогынан кармандарынан ак аракылу шилдерди чыгарып, столдын үстине чебер тургускылап, бойлоры чала үжүркегилеп турган чылап, ойто кайра болгылап, эжиктин сол јанындагы стенеге коштой тургускан узун скамейкага барып отургылай бергендер.

Аня печкенин ле јанында айланыжат. Нени де каарат ла кайнадат. Тана эмеген полдын үстинде тегерийип јаткан јымжак јеерен туулактын үстинде отурат. Мылчадан јангы ла келеле, ап-ару кийинип алган күйүзине көстинг кырыла көрүп салып, Тана кангазына таңкы азат. А уулдар сыр куучында: кем кайда болгон, андап жүрген бе, айылдап жүрген бе — ончо солундар бүгүн мында, жаңыс јерде чогулган.

База бир канча ойдинг бажында ончолоры стол-

го отургылап, байагы «ак башту» кайракандардын бөктөрүн ача тарткылап, «За встречу!» дежип, кырлу стакандарды сүзүштиргилеп, «кыч» бергилеп ийдилер. Онон ажаныш, онон өскө дө бортер куучын... Онон кандый да жакаруга багынгандый, бир уула өрө тургулап, ончолоры клуб жаар барарга кийингилей бердилер.

Клубта жарык. Улус та көп. Күски иштер түнген. Эмди андый болбой, Кайрунын клубы кажыла күн жык ла толо.

Байагы эмеш ичкен аракыга эди-каны изий берген Витя чурананын үстине бажын чала кыйын энчейтип, «Амурдын толкулары» деген эски вальсты ойнойт. Онын койу ла узун чачы жайылып түжерде, бажы канкас эдип, каа-жаа ойто кайра чачат. Полго жыжылышкан өдүктөрдүн чоңчойлоры калырт ла шылырт эдижет. Шымырт. Кемнин де «тыйт» эткен каткызынын табыжы. Вальс, вальс... Лниттер айланыжат. Олордын айланыжыла кожо Витянын бажы база айланат. Клубтын стелелери база айланыжып тургандый.

— Эмди, Витя, твист! — кемзи де кыйгырат.

Твист керек пе? Андый немени Витя билбес эмес, бу, керек болзо, алыгар, твисттегер.

Бу бийе-ойынла кожо Кайрунын кичинек клубынын кажы ла толугы ла полынын агажы тынданып, секирип, тирсилдеп, «твисттеп» тургандый...

— Витя, частушка! — деп, кыстардын кемизи де омок каткырып, сурайт.

Чураначы өскө күүге көчүп, кожон баштайт:

Жыландунун кырына

Жылкым айдап болбодым.

Жылмар чачту баланы

Жылына сөстөп болбодым.

Витянын ўни токтой ло тўжерде, кыстардын бирўзи омок, кокурлу ўниле кожондойт:

Жаскы койон жүгүрүк,
Жедип тудар ийдинг жок.
Жараш бала мен жүрүм,
Сөстөп алар арган жок.

Кожоннын күүзин жерге тўжүрбеске турган чылап, узун сынду кара чырайлу уул онын экинчи эжерин тургуза ла улалтып ийди:

Кўски койон жүгүрүк,
Жедип тудар ийдим бар.
Күлүк бүткен эр эдим,
Сөстөп алар аргам бар.

Витя Тозыяков өкпөзи өчкөнчө ойноп, журттын жииттерине жолугып, куучындажып, тойо танкылап алала, түкү түн ортозында Аняла кожо жанып келди.

Үч күннинг туркунына онын жүреги амыр ла ырысту. Үч күн!.. Ол кандый жакшынак күндер! Жүрүм жаантайын андый болзо... Бу кыска ойдинг туркунына Витя Төгөрик деп ыраак ла карлу тайга да барын, андагы жылкыларды ла соок чадыр айылды, онын ойто келерин сакып жаткан карган Монулдай да өбөгөнди ундып койгондый жүрди.

Тайгага ойто чыгарынын алдындагы калганчы түнде Аня нени де бойында сананып, узак унчукпай жадала, кенетийин Витядан сураган:

— Витя, сеге уул бала керек пе, айса кыс па?

— А не? — деп, Витя кенетийин тыртас этти.

Аня база бир эмеш унчукпай жадала, Витянын желбер чачын чичкечек ле жымжак сабарларыла эркетен сыймап, кандый да сан башка изў тынып, жажытту шымыранды:

— Билерин бе, бисте бала болор...

— Но-о! Чын эмеш пе ол?

Аня база нени де айтпаган. Витя уйуктап болбой, көзнөктөң шыгалап турган жаан сары айды ајуктап јатты. Ол узак сананган. Оноң та качан уйуктаган — билбес. Ойгонып келзе, күн түкү ле качан одоштой кырларга чарчап, јангы јаркыныла күлүмзиренип койтыр. Эмди Төгөрикте кандый не?..

Витя бүгүн ойто ло тайга чыгар керек...

* * *

Витя Тозыяков јанып жүреле, Төгөрикке ойто келип, эки ле конгон кийинде, кар деп неме ат-тың тизезине чыгара јаап ийген. Ылма кар, ару ла чыкырууш. Агаштар боромтык ла уур. Унчук-пас, јык ла эдип калган тайгалар.

Јылкылар каа-јаа үн алыжып, киштежип, ылма карды араайынан эже чапчыгылап, зеленка салган кырада жүргилейт. Олордың кылык-јанында жаан ла кубулган неме билдирбейт. Је јангыс ла кандый бир јабага шыркырада киштеп ийгенде, бу телекей кандый да ыраак ла эбире ээн, көңдөй неме ошкош. Бу ок өйдө, көслө көргөндө, эбире туулар туй тунуп калгандый. Шык ла. Ак сөң кар.

Витя бир кезикте сананганда, ол бу ла јерде эмес. Оны кандый да өскө талага тармыдайла апарып салгандый. Азыйда ол мындый неме де көрбөгөн, мындый айалгага да учурабаган. Јок, чындап та сан башка: баштан ашкан кар, кулак тунгадый тымык, оноң... Оноң јылкылар.

— Бат кандый болуп јат, уул, — деп, Моңулдай эрмектенет, — албаты тегин сөс айтпайтан: күс ле јас јаш бала ошкош: каткырып та турар, ыйлап та турар. Эмезе «Күски күн — күндеп-күндеп, күп эдер, јаскы күн јаап-јаап, јалт эдер» дегени бу ине, уул...

Калын кардын түшкенине Монгулдай өбөгөн та сүүнип турган, та өзөк-бууры бир эмештен чымылдап ачынып турган, Витяга оны ондоорго күч. Же байла, кайнынын бу сөстөри тегиндү эмес. Кандый бир шүүлте кайдан жок болотон эди.

— Ол сөлөңкө деген немези ары божозын. Онон өзөк жаар бис те жууктабай.

Витяга бу сөстөр жаан да сүүнчи экелбеди. Ого түнгей ле кунукчылду. Керек дезе, ол тойо-кана курсак та жибес болгон. Онын ал-санаазында деремне, үйи, айлы. Адын ээртеп, жылкылар жоктоп, жортуп та жүргенде, бастыра эди-канына Анянын калганчы сөстөри угулып келет: «Вить, бисте бала болор». Же бу мыны Монгулдай өбөгөнгө канайып айдар? Ол оны ондоор бо? Онын кату жүрегинде сүүнчи конгодый жер бар эмес. Бир сок жагыс катап онын каткырып, жарый түжүп калган чырайын көргөн кижи бар эмес. Бу жердин улузы оны «Темир-Көс» деп, байла, тегиндү адаган эмес болор.

Өзөккө, Төгөрик ичин таштап, кыштуга түжерге, олорго бачым өй келишпей калды. Састагы кыраны мал түкү ле качан шакталта басып койгон. Эмди ондо жагыс тон жөндөр лө кара башту төңөзөктөр содойыжат. Бу ла болгон. Онон база бир күн эртен тура туруп келер болзо, көрүнбес боромтыктын түбинен кар деп неме анайда ла урулып, энжерилип жаткан. Уур, жаш кар. Онын жаары токтогон ло кийинде, аайы-бажы жок салкын түшкөн. Кынзып, улып ла сыктап, түндү-түштү айланыжа берген ине. Эмди айтпаза да жарт — ажуларды күрт туй алып койгон. Тенкейишкен калын карлу күрттерди атла ырдыртып ажардан болгой, оныла жойу да базарга күч. Кебелип каларын...

Салкын токтогон. Төгөриктин ичи ыжык. Эбире бийик ле унчукпас туулар. А ол туулардын ары жа

нында не болуп јадат не?.. А боочыларда тууларла түңгей бийик күрт.

Кунукчылду санаалардан улам Витя копшыйа тартылып, кандый да кап-кара болуп калган. Ол бойынын јеринде, Кадын ичинде, мындый неме көр-бөгөн. Кыш ла түшкен кийинде, малды ондо кабырбай, тургуза азырап јат. Чакылдайдын айды-жыла болзо, бу јердин «саконы» өскө. Бу јааган карды, бу болгон јотконды сананзанг, мынанг јаска јетире чыгарым деп ижениш те јок. Тыфук! Кайткан неме деер?! Бооро ло јөпсинбейтен немени. Јок, ары ла мынанг күн эртеде јана берзе торт. Јан-ыс ла Төгөриктег эмес, Кайрудан чек барар керек. Је јангыс ла Аня мойножып ийер болор.

— Сөлөңкө божогон, өбөгөн, — деп, бир күн То-зыяков кайын адазына айткан, — эмди өзөк јаар не түшпес? — Онын шак ла ол «өбөгөн» лө «сөлөңкө» деген сөстөринде кайын адазына өчөш ки-мирт угулган. Онызын Моңулдай сезип отурды.

— Одор мында је-де-ер! — деп, өбөгөн күйүзине удура өчөшкөн.

Јылкылар чындап та ылма карды эже чапчыгылап, онын алдынан кандый да ток курсак таап тургандый, түндү-түштү кыртылдада чайнангылап жүргүлөйт. Минип турган аттарга беретен аңылу өлөң эмди де бар. Олор оны бооро бойлоры јууп ла обоолоп, айландыра чедендеп, чеберлеп койгон. Малчылардын бойлорынын да азык-түлүги јет-кил. Витянын бу јуукта өзөктөң экелген бор-тери эмдиге түгенгелек. Онон Моңулдайдын аткан эли-гининг де эди бар. Курсак-тамак керегинде өбөгөн-нинг санааркап та турган кирези билдирбейт. А не, незин сананар? Алтайдын, ал-тайганын аң-кужы түгенип калган эмес. Керек болзо, адып та албай.

Је бу ок өйдө өзөктөги улусты Аня түймедип, ач-

амырын аскырып турганын Витя кайдан билзин. Кар деремнеде де калыгжыда түжүп, канча катап салкын да болгон.

Бир күн эртен тура совхозтын фермазынын конторазына Анна Монгулдаевна кирип келген. Бүдүшбадыжын кижиге көрөр эмес. Кородогонын көргөндө, бастыра бойы ачынчы болуп тыыдынып калган неме ошкош. Учарга жеткелек балазын кандый бир жеткерден корырга турган кучкашка түнөй.

— Бери тындагылар, жамылу-бийлер! — деп, Анна Монгулдаевна эжиктен кирген бе, жок по, управляющийге үкүстөп барды. — Слер ончогор бого жуулгылап алала отургыларарда, ол кедери улус керегинде тен санангыладыгар ба айса омордын барын чек ундыгылап койдыгар ба? Витя ла адам анда та нени жип, та канайып жаткан...

— Сенин айдарын жолду — Саналов жөпсинеле, же удур сурады, — а бисти нени этсин деп?..

Онон кайкаганду кара көстөриле Аняны аяктап отурала, бойынын сурагына карууны бойы жандырды:

— Оноор эмди түнөй ле ажып болбозын. Боочыларды кар туй күрттеп койгон. Малды да бери ажырап арга жок...

Керектин шак мындыйын Аня Саналовтын жартамалы жогынан да билер. Жаштан ала бойы турлуда өскөн. Канча катуу кыштарды, күстөрди ле жастарды көрбөди деп. Же андый да болзо, жылкычынын кызынын жүрегинде бүгүн токунал жок. Кандый да чочыду, түймеем онын ач-амырын аскырат. Ол адазы ошкош чала төп, бойын тудунып билер де кижиге болзо, бүгүн «байагызы» тудуп калтыр. Тыныжы жаандап, чала кыйгырап, удурлажар күүндү. Эки көзине элгелип келген жаштарды эмди ле ычкынып ийгедий...

— Слердин жүрек жүрген жереерде, кара таш жаткан болбой! — деп, Анна Монгулдаевна кезе айтты. Мынын алдында онын шак мынайып ыйламырап, улуска удур кезем сөс айдып жүргенин көргөн кижиге жок. Жербойындагы баштагы үредүлүшкөлдүн заведующийи жаантайын тоомжыда ла төп, бор-тер эрмекке киришпейтен эмей. Же бүгүн тен айдынар ла күүндү: — Кижиге бууры жок тагмалар!..

Управляющий үредүчиге келинге удур айдар сөзүн таппай, оп-сөп түшкөн отурды. Бир жанынан ол чын айдып жат. Же чын да болзо, ол, Саналов Санаа нени эдер, канайдар аргалу?..

Кедери кыштузунаг түжүп келген Чакылдай өбөгөн база мында болгон. Ол Монгулдай нажызынын кызынын «чалчынганын» унчукпай угуп-угуп отурала, кенете бут бажына быдан-чадан тура жүгүрүп, та улус каткыртарга, та бажына ла кире конгон сөзиге андый болгон, же мынайда орустады:

— Айна, сен билеринге бе, Москва сөлөсөм не берит!

— Слерге каткы — деп айткан бойынча, Анна Монгулдаевна чыдажып болбой, чындап та ыйлап ийди, — а анда, андагы улуска...

Мыны көрүп, Чакылдай өбөгөннунг жүзиндеги жаркындалган жарык күлүмдиге табынча өчө берди. Оног ло Саналовко бурылып, омок үниле сурады:

— А бу сенин комсомолдорунг кайда, президент-управ? Олор ончозы ылыжык уулдар эмес бедиге? — Чакылдай мынайда сурайла, бойынын шүүлтезин оног ары жартайт: — Төгөриктин боочызына жетире таг аттарлу барып, оног ары ылыжакыйып, ол улусты чындап та не барып көрбөс, президент-управ? Улусты ийер керек...

Чакылдай жарамыктуу шүүлте тапканына сүүнип, кокурлап ийер деп сананды ошкош:

— Эмди анда, Төгөриктиң ичинде, жай эмес. А бат жайгыда аракызын азып ичетен бедин айса анайда чеген-айрагын уруп отуратан бедин...

— Кижиги кижиниң санаазы башка деген неме бу ине — деп, улус каткырышты. — Кемге иш, кемге «Чуурын Иванович», андый ба, једушке?

— Јиит уулдар Төгөрик ажатан кышкы јолды билбес — деп, Саналов ајдат. — Олорго јол баштап барадаар ба, акабыс? — деп, Чакылдайга ол бажын кекиди.

— А не? Барарым. Барарым, баштаарым, — Чакылдай белен јөпсинди. — Мен Монгулдай нөкөриме ич изидетен неме де апарып берерим. Ап-апагаш, ап-ару, ап-ачу неме... Табай, уулдарыңды јуу, айт — дейле, јалу-јиит јаш уул чылап, бойы Аняның јанына једе конуп келеле, ол ло бир кокурын јылыйтпай ајдат: — Сен ыйыңды токтот, балам! Мен айттым ине: Москба сөлөсөм не берет!

Шак ла борто ончо улусла кожо, тудунып болбой, Аня бойы база каткырып ийди.

Јок, бу Чакылдай өбөгөн база сан ла башка кижиги. Ол керегинде төгүнчи деп айдып болбозын. Мактанчак та деп ајдарга арай келишпес. Төгүнчи ле мактанчактын ла ортозында кижиги. Байла, кей деп ајдарга келижерден маат јок. Је бир эмеш ичинип алган болзо, кудай тен, онын этпес, онын айтпас немези јок. Ончозын ла көргөн, ончозын ла билер, уккан боло берер. Бир катап јиит уулдарла кожо чөөчөйлөп, көөрөп отурала, тен кандый бир бор-ботко неме айдып јаткан чылап, эс ле јогынан тен тегинен-теери куучындаган дежет.

— Самолет дейзеер бе? Ондо база бар, уулдар. Темирден меге экелип береер, уулдар, јаныс ла ак темир болзын, мен оны слерге бу ла эки колымла эрген ле эдип берерим...

Je бу ок өйдө Чакулдай кижиге буурзак, киленкей өбөгөн. Канайдар оны, анчадала амзап ийген кийинде, тили бойынанг озолой беретен эмес беги. Тудунып болбос. Чала јаан, башкарачы иште турган улуска удурлажа берер болбозын ба. А эртезинде не де болбогондый, ол кижиле эзендежип, бойы озо каткырганча келер. Жажырып-жаап, түлтүндөп билбес, жаманымды ундып кой деп, бойы озо сураар ине. Онын база бир ичинде бадырбай, өйкөлип жүрген немези — балдар жок. Уйи Умсуурла кожо канча жыл журтап, бир де бала азырабаган. Онын учун эзирип алза, кыдырмагы тудуп, уйине кыйгырар:

— Эй, Умсуур, сени эртен ле чачып ийерим.

Онын мынайда «коркыдып» келгенинен бери удап калган. Умсуур өбөгөннинг бу калыружын керекке албайтан. Шайып калган.

База бир кайкамчылу неме: мындый ачык-жарык, мындый кей-кебизин кижиге, Чакулдай, мынаар Монгулдай өбөгөнлө кожо та канайып нажылажып жүретен — ондоорго күч. Олор жангыс ла Төгөриктин ичинде кожо жүрүп турган болзо кайдат. Олордын Кайруда жаткан жери база коштой, айылдары одош-тедеш тургулары. Андаза база кожо баргылаар. Шак ононг улам, бу эки өбөгөннинг адыла адалган жерлер эбиреде ас эмес. «Чакулдай кууры эмезе «Монгулдай арты», «Чакулдай кыштузы», ононг ло ыраак жокто — «Монгулдай кобызы».

Жуу тужында Чакулдайды өлүмнен Монгулдай айрыган деп куучын бар. Ол та кандый айалгада болгон, онызын билер кижиге жок. Же кандый бир учурал, байла, болгон ло болор. Тонг ло орды жок куучын кайданг табылзын. Монгулдай тегин де эрмек айтпас өрөкөн. Болгон — болгон. Божогоны ла ол. А Чакулдайдын куучынынан керектинг чынын-

төгүнин билип болбозың. Ол бойы айдып турган эмес. «Чуурын Иваныч» озолоп ий турганда, ого кем бүдер? Жуу керегинде бир ле учуралды ол он катап куучындаза, он башка эдип айдар. Эмди бүт: кажызы чын, кажызы төгүн...

— Айдарда, уулдар, эртен танбыла атанып жадыс — деп, Чакылдай жарлайт. — Белетенип алыгар, алыптар. Мен база тергенип жадым — деп, Төгөрик ажарга жөбин берген ииттерге айдала, бойы элден ле озо магазин жаар желдиртти. Монулдайга «ап-апагаш» немези жогынан Чакылдай, чындапта, барбас эмей.

— Биске не? Бис түкү качан белең. Слер Монулдай учун болзо, бис онын сок жаңыс күйүзи учун — деп, уулдар каткырышкан. — Витя карлу Төгөрикте жадала, калак, эр жагына алмыс болуп кубулып калгай. Ол тушта биске чурананы кем тартатан, частушкаларды ла твистти кем ойноп беретен?

Кыш башталган. Терен, чындык, соок кыш. Төгөриктин ичи туйук кар. Эбире ак тымык. Ын-шын. Бу тунгак тымыкты жаңыс ла кандый бир малдын киштегени бузар. Ол эмезе конконын ыраак табыжы кардын өзөгинен каа-жаа угулып калар. Онон ойто ло ын-шын... Кар, кар, кайда ла кар. Тенери боромтык кардан турган немедий.

Монулдайдын өзөккө түшпегенинен бери айдаң ажа берген. Бу да өбөгөн айлын санап, чала кунуга түшкенин Витя жастыра албайт. Күйүзи сүүнип, ичинде маказырап турды. Же бу ок өйдө ол бу казыр кышты, бу терен карды, база совхозтын фермазынын жамылуларын арбап-шилтеп божобойт.

— Бис бого өлүп те калзабыс, ологро тен не де эмес!

Монулдайда үн де жок.

— Олор бисти ундып койгон...

Монулдай өбөгөн база ла табыштанбады.

— Биске жарбып койгон мал ба бу айса бистинг акту бойыстың жылкыбыс па? Чортко мында...

— Болор! — деп, Монулдай угуп чыдабай, күзүрт этти. — Сени малла кожо буулап койгон кижи жок. Бар, баратан болзон, жан, жанатан болзон...

Витя түлтүндөп, эриндерин кымыра тиштенди. Онын ичин Аня керегинде санаалар өйкөйт. Жүрегинин өзөгинде тирүү кiske эмезе онон коркушту ирбис жаткан неме ошкош. Бат, андый керек, бооро бадынбай бойың жөпсинген болзон! Клубтын заведующийи бол дежерде, не болбогон эдинг. Эмди ол. Ондый керек сего! «Темир-Көскө» жакшы көрүнерге сананган болзон, бат ол керек... А бот клубта иштеген болзон, бу соок чадырга шыралап конбой, жииттерге чурана ойноп... Эх, сананбаза торт! Жылу тура, жылу печке, үйиң жаныңда... А мында кайдаар ла көр, жангыс кар, жангыс кырлар, онон... сооктын кемирижи. Бат, сего ол керек.

Кайруда Октябрьдын байрамы кандый өтти не? Аня клубка барды не? Барган. Барбай база. Школдын балдары концерт-ойын белетеген болзо, оло жо кожо барбай, канайып отурат деп. Барбас арга жок. А кемле кожо ол танцевать этти не?

Онын бажына кенетийин сыраңай ла жаман санаалар кире конот. Олордо, Аня ла Витяда, удабас бала болор деп, оны үйи төгүндөп койгон болгой? Кем билер, ондый болор арга бар ба? Бар!.. А онон бойы өскө... жок, жок, ары ла сананбаза торт..

— Ч-чор-рт! — деп, кенетийин чыгара айдынып ийгенин ол бойы да сеспей калды.

—А? — деп, үргүлөй берген Монгулдай чаканак бажына өрө өңдөйип келди. — Не дедин?

Витя манзарганына нени де айдып болбой барды. Онон та ненин де учун мындый сан башка санаага кирбес каруу жандырды:

— Транзистор бар болзо дейдим...

— Онын не атазы эди?

— Радио. Деремнеде уулдар колдоруна алып жүрөт не. Бисте ондый неме бар болзо, эмди жер-телекейди тындап отуруп эдис...

— Сенде акча жок болды ба? Түкү качан садып алар керек болгон, керектү неме болзо — дейле, жаан өбөгөн өрө туруп, тышкары чыкты.

Монгулдай кыштын соок кейин кур көксине терен тартынып, айдары жок бозомнын ак тымыгын тындалап турды. Бүри жок кышкы агаштар өткүрө анда-мында оттордын кызас эткен чокторы ла жалбыштары көрүнөт. Күнүн ле сайын озор мындый отторды жыт-тан болзын деп салгылап жат. Ол бөрү деген кайракан оттон айай беретен эмей. Бу тымыкта жылкылардын анда-мында бышкырышканы ла тон карды тилиреде чапчыгандары иле угулат. Кайда да ыраакта табыш алып, эки-үч оос багырган кураннын тунгак үни угулып калды. Онон ойто ло тымык. Ээн ле бүрүңкий. Жаңыс ла тымыбас конконун табыжы «тон-тон» эдип, эрјинелү ээн тымыктын сөстөри жок кожонгы болуп угулат.

...Үйде артып калган Витянын бажына сан башка санаа селт эдип, оны алаңзыдып ийди. Нени эдер? Қанайтса артык? База бир эмеш чыдажып көрөтөн бө айса баратан ба? Бу ээн-туйук тайгада не кинчектелер? Танг эмеш жарып келзе, Темир-Көстинг андаарда кийип турган тере жабынтылу чаназын араайынан алып, ары ла мынан ырбап жанза кайдар а? Қайдалык, ого сүрекей сүүнчилү болзо,

мында жангыскан соксойып калган отургай ла. Же мени канайдар омор?.. Канайдар?!. Кайрунын калыруш уулдарынын электү каткызынанг коркый-ым ба мен? Ах, айтпаган эмес, айткай. Кайдалык, керек бет? Жүре берерим, жериме жана берерим! Менинг мында неем бар? А Жыландуда мынанг коомой деп кем айткан, а..? Аня? Аняла не болор? Жок, не де болбос! Мени кижиге деп тооп ло сүүп турган болзо, ол түнгей ле кийнимненг једип келер эмес пе? Жок, мен мында, бу Төгөрикте ле Кайруда чындап та нени јылыйткан, нени артырган эдим?.. Жок, куру. А үредүчилер Жыландуда түнгей ле керек, түнгей ле једишпей јат. Аня барзын, анда иштезин. Ойнодо... Ойнодо менинг ада-энем не, омор ада-эне эмес пе? А мен оморго болушпайтан кижиге бе?..

Эжик калт эдип, Монгулдай өбөгөн кирип келди. Ол чөйгөнгө толтыра кар салып, чай азарга суу кайылта берди. Витя кыймык та этпеди. Ол бойынын санаазынын туманына ородып, бу ла јерде эместий отурат.

Монгулдай мынанг озо, сырангай јиит тужында, тон ло мындый унчукпас кижиге болгон эмес. Же түнгей ле Чакылдай ошкош калырууш база болбогон. Кем јок, кижиге јоролу кижиге болгон эмей. Ол мындый түлтүк, унчукпас кебин табынча тартынган эмес беде. Бу түрмеден ле јанган кийнинде улус ого Темир-Көс деп чоло ат таап берген. Э-э-э, канайдадын база, јүрүмнинг ачузын да, амтанын да ол ас көргөн беде. Јүрүм!.. Кижиге бойынын да, өскө дө улустын јүрүми учун, а калак, же нени этпес, неге учурабас деер! Ат-нерени де онынг учун эдер, ачу-корон түбекте де эде салып койор ине. Андый, Монгулдай өбөгөн бойынын бу ла эки күрдек ийнине кандый уурды ла күчти салбады деп. Чынын айдар болзо, кижининг көзиге кылбыгар ја-

рашты жүктенгенин көргүзетени жеңил неме эмес. А бот кижинин ле бойынын жүзи кызарар караны ла уйатты тургуза ла көргилеп ийгилеер ине. Бат андый, ол, жүрүм... Бу бистин карбактанып, кажы ла сыргалжыннан кармай алып, жүрерге турган жүрүмистин баазы.

Ол черүден жуу божогон кийнинде, 1945 жылда, јерине јанып келеле, эмдигизи ле чилеп, колхозтын жылкызын кабырган. Түни-түжи ач-амырынан азып туруп, иштеер ле иштеер, је ижи учун алып ла турган неме јок. Бистин алтай јондо «Тымулу жылда — кам семис, өлүмдү жылда — ийт семис» — деген кеп сөс бар эмес беди. Бат ол жуунын кийниндеги баштапкы жылдарда колхозчылар база күч ле јаткан. А эдетен иш, некелте кижинин бажынан ажып калган. Улустын чырай дейтен немези сыраңай ла бүркүк күнде јерде бозорышкан булуттардын көлөткөзи ошкош болгон ине. Малдын азыралы једишпес. Јас ла келзе, бат ол — сойыш деп неме башталар. Уйлар, койлор арыгына кебеліп, кыјыктаң ла база да өскө шылтактардан не аайлу өлөтөн эди, кудай... Ол ончозы кижинин, оны кабырган малчынын мойнында... А мынаар бөрү деген кайракан ла ийт-куш мындый өйдө «байрамдагылап» жүрбей кайтсын. Онон база бир јаан түбек — эр улус чек јокко жуук. Фронтон көп сабазы келбеген. А бастыра жүк үй улустын, кыстардын ла оок балдардын јардында. Баш болзын, эмди оны ары ла эске алынбаза торт... Баш болзын, бистин алтай энелердин, кыстардын чыдамкайына, олордын эрлерден артык эрлү күчине!.. Байла, онойып айдарга келижер. Бис, эрлер, жууда да каныс төккөн болзобыс, өскө дө јеткерди јеткилинче көргөн лө јенген болзобыс, је үй улустын алдында тизелей түжүп эмезе көңкөрө јадып,

мүргип ле жайнап, ологго быйанду сөзисти айдар учурлу. Чын, андый... Бу мыны тен сананбай турган неме ине. Ый кижжи жок болзо, кижжи бойы да жок. Баш болзын, Монулдай жаңыс эмес, а жети кысту. Ончозы эзен. А онон артык не керек? База кандый ырыс жетпей турган, база нени сакыйтан?.. Онызы ондый ла. Же кижининг акту бойынын жүрүмү база бар ине, калак. Анда ла бир неме түкү ле качан качажып ла карарып, кажый туруп алган болзо, оны жететени, өзөгининг терегининг оны кодоро тартатаны база күч ле неме эмей.

...Эмди бу арка-тууны айланып, ол бир бөрү деген кайраканды бедрезен де табылбас. Изи де жок. Айла онон онызын атпас эдип байлап койгон дешкен беди. Же улус база нени ле табар. А не, айса болзо, чын эткен. Бөрүгө база жүрүм керек. Онон ол жеткерлү таңмазы жок болзо, арка-туу да ээнтуйук болуп калар эмес пе?.. «Ўрүп чыгар ийди жок, үйген сугар ады жок» — деген кеп сөскө келижер болбой. Алтайды анайып ла кактаарга чын жарабас. Изи де жок деп, тен тегин айдып турбай. Алтайдын аны түгенбес. Ол түңей ле бар. Жок болзо, табылып та келер. Монулдай кабырып турган жылкызынын күзедүзин эбире отторды тегиндү салат деп пе?.. Же ол ойлөрдө, башка-баш, ол «өрөкөн» малдын да, кижининг де жеткири болгон эмей. Амыр бербейтен. Тен үүр-үүриле жүретен жок беди. Анчадала жылкы малга амыр бербес. Жылкы — ол кажаганга турар эмес. Ол тушта Монулдай аттан түжүп, чай да ичпейтен. Отура ла түжерге кереес, бирүзининг мойнын кајап ла ийген турар, эрјинемалдын каныјини жайрап жада ла берер. Бу ла Төгөрик алтайдын сын-арказын сындап, эбирип ле керип, жүк ле арайдан айлынга једип келзен, тен тилге салар неме жок ине.

Ол тушта колхоз кайдан-кайдан бир эмеш арба экелзе, кижн бажына жүк ле беш жүс граммнан үле-жетен. Божогонь ла ол. Ыскө не де јок. А јарым килограмм арбала нени эдерин?.. А балдар деп неме айылга толтыра. Айакка урган чайдан талкан дейтен «кудайдын» жүк ле салт-малт јыды јы-танар ине. Ол бир көк жмых, отрубь деген «кур-сак» неге келижер неме?.. Эмдиги ач-үрен оны јири-ден болгой, тен кылчас эдип көрбөзи де чын. А кийим?.. Јамачы јамачыга катай, тежик тежик-ле коштой болор туру. Онон балдарыннын көстө-рин кайдаар эдерин? Тен өзөгинди өткүре кадап турган ийнелер болбозын ба. Монулдай бойыннын јети кызына баш көдүрип, өрө көрөринен коркый-тан эмей. Отты эбаре боро сомдор болуп, јанду ла үрпейижип калган отургылаар. Очоктын күли де, омордын чырайлары да — бир түнгей, башка-зы јок. Үрүп ийзен, јеп ле јенгилчегинен уча бер-гедий. Је анчадала балдардын көстөри... куру балдардын көстөринен коркымчылу неме је кай-да бар а?.. Монулдайдан өскө оны кем көргөн, кем ондогон?..

Айылга јанганча, ары ла јанбаза торт. Анда ла аркада жүр. Је эжиктен кирген кийнинде, көстөр сего кадала берер. Онон сок јангыс сурак:

— Ада, нени экелдин?

Ашка-туска барып жүрген эмес, тайгада жүрген кижн оморго нени экелип беретен эди. Кезикте бөрү туткан малдын сегин экелерин. Каа-јаа, ку-дай болушса дегенинин бирүзи, элик келиштирип ийзен, тен бойын да билинбей каларын. Мындый. Айла ол јылдарда, качажып, элик те аттырбас болгон ине. Аттырбас та эмес. Јок болгон. База ла бөрүлер тоноп-тоскурып койбой оморды. Је Мон-улдайга не учураар, нени табар — ончозы ла омор-

го, үйде бороргон жети балазына. А бойы? Бойы алдырышпас. Бойын ол ундып та койгон. Жүрүм деп неме сыраңгай ла уур кош салып койгон эски, шалтырууш чанак чылап, чыкырап ла јат...

Ол бир мун тогус жүс төртөн жети жылдын күзи болгон. Колхоз ас-мас ажын кезип ле согуп, государствого табыштырып койгон. Мал јайлулардан кыштуларга текши түжүп келген. Кыйгак кырулар эртен тура јердин үстин бүркеп, ыраак тегеридеги соок, је курч күннинг көзине мызылдажып турар ой болгон эди. Удабас ла бастыра бойы чыкыражып, кандый да кайкамчылу казыр ан чылап, кырларды төмөн кыш түжүп келер. А Монгулдайдын балдарында бутка кийер өдүк те јок, ооско салар курсак та јок...

— Јок — деп, Монгулдай бойында айдынган. — Јок, мынан ары мынайда јадарга јарабас.

Јелбер кара терезин јамыган тунгак түннинг түжерин ол сакуп ла алды. Түн дезе, бат түн. Шык ла эдип калган. Онын минген кер ады караууга түшкенче терлеп, бойы үн-табыш јогынан Терен-Кобы деп јерди төмөн мандайында јылдысча ла акту күрен чарды јединип келетти. А ол күрен чардын эки мүүзинен кара армакчыла күрмей буулайла, тумчугынын эмеш ле үсти јанынан ноктолой тартып койгон.

Ох, не деп айдар, база коркымчылу ла! Јүрек деп неме та кайда, та кайда... Чар ары-бери мондолот. Јединдирбей, кезикте јада түжет, мыжылдайт. Онон кенете не де сайып эмезе адып ийгендий бут бажына тур чыгып, јызырадып, јыга табарат. Ойто ло шалырап, кадып калган күски өлөңдөрдү ле будактарды быјырадып, күрс ле — јада берет.

Монгулдайдын санаазында онын кийнинен кем

де сүрүжип, эмди ле жаба једип келгедий. Агашта түнөп отурган кандый да јаан куш чочып, тилирт эдип учканда, бу ла кийинде ат бышкырып ийгендий билдирди. Торт ло куйка-бажы јымырт эдип, чачы бөрүгин өткүрө өзө берди ошкош. Бир кезикте изү, база бирде торт ло соокко сиркиреп тургандый...

Терепчидеги чарды сүүртешке онын кер адын јүреги тирс-тирс — согулганы бу тымыкта иле угулат.

Терен-Қобы, — ол, байла, тегиндү адалбаган. Бого түжетени де, мынан ойто чыгатаны да кирелү эмес. Ох, кем де сыгырып ийди!.. Ол аттан түже калыган бойынча, армакчыны јер јаар мергедеп ийерде, күрен чар ары болуп мантабай, ол ло јеринде уур мыжылдап, тын-тырс јок турды. Эбире не де јок. Кандый да табыш билдирбейт. Кер ат, күрен чар, күстин күп ле эткен түни...

«Бу мыны ары ла ойто агыдып ийзе кайдар а?»... Аланзыш, аланзыш, аланзыш. «Қайда, канайдар, нени эдер?»... Мун сурактар. «Је-је, божодып ий, Монгулдай. Јок, Монгулдай, јок, бир ле болгон божотпо — ары ла чарды... божот, јок эт».

Ол күрен чардын јанына бут алдындагы күски кууданды шалырада базып келди. Базып келди, эмди ле эки мүүстин төзиндеги күрмелјини чече тартып ийзе, ак мандайлу күрен чар да јайым, Монгулдай бойы да јайым... Је кенете ле качажып... Качажып дебей а-а, онын эки көзинин алдына балдарынын ийне ошкош кадалгак көстөри ип ле иле јурала берди. Јурала да берген эмес, торт ло торонун өдүни ле өткүн кыйгызыла кыйгырышты: «Божотпо, ада, божотпо!»...

Олор ол ло боро күл болгон очокты айлан-

дыра отургылайт. Монгулдайдын жүреги атпас этти. Бу ла жанында эң кичү кызы Торкоштын үни угулган чылады:

— Ада, сен биске нени экелдинг?.. Ада, мен аштап турум...

Монгулдай карангуй түннинг ортозында кара жагыскан да болзо, колыла жагып ийди. Кайдалык, не болзо, ол болзын! Бура соккон бойынча, солуктап турган адына минип, күренг чарды оноң ары јединди. Бажында та јоткон, та салкын — жүзүн ле жүүр санаалар алыныжып-колыныжып турды. Барып јадат. Кенете тымый берди. Айаза түшти ошкош. Качан да, кемненг де уккан бир куучынды эске алынды. Ол јеткерлү улус айдыжатан деген: неме уурдап сойгон кижии озо ло баштап малдын кулагын кезип, оны јажыратан — өскө кулак оның эткен керегин укпазын. Көс көрбөзин деп, көзин база башка јерге сугар. Оноң тил јетпезин деп, тилин јажыар...

Кенете бу ла жанында кандый да куш база ла сыгырып ийди. Монгулдай атпас эдип, адынын оозын токтодо тартты. Тыңдаланат. Та кожо јуртап, бала-барка азыраган Тананын үни, та жүрегинин шымырты: «Божодып ий, Монгулдай!.. Ары ла бойзын, божот, божот, божот бу чарды...» Оноң бир ле билинип келген јерде, бойынын сөзи бойына кайкамчылу ла јап-јарт угулды:

— Јок туру, јок туру. Божотпозым,

Тымык. Түн. Кер аттыг уур тыныжы. Чар мыжылдайт. Монгулдайдын бажында ла көксинде мун санаалар кайнайт: «Эртен не болор? Балдарды неле азыраар? Ой, баш болзын сеге, Қайру! Қайткан јер, кандый кату алтай! Керек дезе, картошко до өспөс... Је кайдалык. Мени мындый кылык эткен деп, кем де сананбас...

Монгулдай жыра-жышты буза табартып, Кайрусуунун чакпынду жарадына түнди түн дебей, жедип келди.

Ол мында база бир эмеш тыныш сергидип турды, аланзыйт ла сананат.

— А керек бет, не болзо, ол болзын!

Мында, бу чакпыны чачылган Кайрунун сыраңай ла жарадында, кара-көк чибилердин ортозына кирип, Монгулдай бойынын жеткерлү керегин эдип салды. Чарды сойып божойло, озогы жаан уурчылардын жагдаганын жазым жогынан ончозын бүдүрөт. Уйдын кулагын кезип, келген изинен жер казып көмди. Онойдо ок эки көзүн ле тилин быжулап сугат. Керек божогон. Же...

Кандый да жаңды ла жаңжыгуны канайып та чокум бүдүргөн болзо, же эш неме болбогон. Сойгон күрөң чардын эдинен бойы да, балдары да бир де болчок амзабаган ине. Чок база дегенинин бирүзи, ончозы ла таңла кожо жарлана берген. Керек дезде, өрө, кыштуда, күрөң чардын табылбай калганы керегинде табыш деремнеге де жеткелекте, ончозы үзе бойынан бойы коскорыла берген. А канайып?!. Керек дезде, Монгулдайдын үйи, мынаар Тана да эжебис неме сескелек. Жок, Танадан болгой, жеткерди эткен Монгулдай бойы да бир серемжи билбей калган. Тен көрөр-угар болбогон ине. Коркып-үрkip жүрүп, байа түн бастырып эткен керегин канайып үйине айдар арга бедреп, онын эбин таап болбой, шыралап турганча, бу не — керек чүрчеде ле ачылып, кере-жара таркай берген жок беди.

Монгулдайдын акту ла бойынын азырап алган Тайгыл деп сары ийди ончо керекти аайлап ийип турбай. Ол же ле деген этти тиштенип алып, бастыра бойы кызыл кан аралдан, ме сеге, чыга конуп, келген. А ылгый ла куру улустын көзине эт бол-

зын, кызыл болзын, илине бербей кайтсын. Онон бойоор до бодозогор, тилден жүгүрүк неме бар эмес, бу керек тургуза ла Упай өбөгөннинг кызына жеткен. А председательдин кулагына угулган кийинде, артык эрмек те жок. Ол прокурордын кулагына угулганынан кирелү эмес ине.

Ол өйлөрдөги улус, «Акыр, айла да барып көрбөй» — деп, табыланар дейзин бе. Айалга сыраңай да бүгүнгизиндий эмес болгон. Тургуза ла баргылаган, тургуза ла көргилеген. Бу не эт-жуу? Кайдан келген, не болгон?..

Јерге батпас жеткерди Моңулдай эткен деп улус анда да сеспес эди. Је ол чардын эдин бойынын тонынын үстине катанып турган брезент плащыла ороп, онын үстине малтазын база артырып койгон ине. А јаан эмес журттын улузы катанчыдан, малтадан болгой, кемнин тонында кандый јамачы да барын билер туру...

Удабаган, ого-бого до јетпеген, јаргы болгон. Онон Моңулдайга он јыл бергилеген.

Тана эјебис ойто ло, канду жуулардын јылдарындагызы чылап, кара јангыскан јети кызынын ортозында артып калбай канайдатан эди база. Шак ол јаргы болуп турар күн Тана коркушту ла калктаган, тыг ла ыйлаган эди:

— Кайран балдарымнын адазы, жууда-чакта өлбөгөн бойын кайттын, кайттын! Ой, баш болзын бого! Кайттын, көөркий, кайттын, не јүүлдин, Моңулдай!

Моңулдай баш та өрө көдүрбеген. Көрөр дө эмес. Тен бүдүш деген неме жок. Торт ло кара јер. Уйинин кажы ла сөзи онын эт-јүрегин эрей кезип тургандый. Кажы ла көс онын кызыл јыланаш эдин аттын камчызыла орой тартып эмеze шибегейле онон-мынан үйттей сайып турган неме ош-

кош. Онын бу эткен кереги каргыштан да карадый, бастыра јонды, бүткүл Кайруны кандый да түби јок тамы дөөн ийде салып ийгендий.

— А бис ого бүткенис... Айла бистин ортобыста коммунист болуп жүрген ине, ичи кара ийт... Эмди айдышкар, улустар, мыны, мындый немени кижип деп кижип бодоор бо? — Упай өбөгөннин председатель кызынын шак бу сөстөри торт ло онын эди-канына кийдире согуп турган курч кадулардый томулган.

Бир сананза, Кайрунын улусы јуулып алала, бүгүн Монгулдайдын јүзине изү суу чачып эмезе түкүргилеп тургандый. Онон ойто соой түжет. Монгулдайдын јаказын ача тартып алала, өнөтийин ле сыртына тоштый соок суу уруп, каардырып јатканга келижер.

— Ол фронтто, байла, база ла мынайып «јуулашкан» болор! — деп, колхозтын парторгы Мырза короннын үстине корон кожот.

Је Монгулдай деп кижиде үн де јок. Ол отурган јерине кара таш болуп кубула берген кирелү. Тымык. Улустын көстөри, кемнин де улу тынып ийгени. Тана эмегеннин ыйы, калактаганы.

— Је јангыс онойып айдышпагар, нөкөрлөр! — деп, Чакылдайдын сүрекей өчүп ле јобожып калган соок үни угулды. — Мен оныла кожо фронтто болгом. Бойым көргөм. Билерим. Өдө конорго јарабас, Мырза...

Је бат, Монгулдайга калганчы сөс берилип јат. Ол отурган јеринен араай айпандап, өрө көдүрилеле, айткан:

— Мен керегинде нени сананатан эдигер, онызы бойыгардын табыгар туру. Је бу керектен эзен-амыр бурылзам, айдып турум, кылдан чичке болорым... Менин буруум — ол јангыс ла менийи.

Бу ла. Онон кайра бурылып јадала, кенетийин кандый да јаан, тös сөзин ундып койгон чылап, ойто улуска баштанган. Ойто улуска баштанган, јаан ла уур бажын баштапкы катап өрө көдүрүп, ончолорын тоолой көрүп, көксинин терегинен тыныжыла кожо шымырангандый эрмектенген:

— Јаңыс ла менин балдарымды кыйыктагылабагар. Олор... Олордо бир де буру јок.

Тана ачу-коронго бастырып, айылдан да көп чыкпас. Је Қайрунын улузы Тананы ла онын балдарын кыйыктабаган. Қанча кире күчтери јеткенче, база јөмөшкөн лө эмей.

Кандый бир келин нени-нени көктөп берзин деп, Танага келер. Ол мойношпос. Карын, ичинде сүүне беретен: «Онын бөркин эдип берзем, бу от орогон сокомойлордын оозын јабар неме келиже ле берер болбой»... А бойы дезе, ол келген кижиге айдатан:

— Өрө өдүп, отур, экем. Суу-сөл дө болзо, бу аякты ичсег. — Онон Монгулдай керегинде куучын болбогон до болзо, та ненин де учун эрмекти бойы баштайтан. — Қанайдар база, бу ла оосторын ачкылап алала, отургылаган чойлушкандар учун адазы барбай кайтты... Кайткан неме деер, калак...

Ол өйлөрдө Танага ла онын балдарына анчадала айылдаш јаткан Чакылдай ла онын эмегени Умсуур тыг килейтен эди. Чакылдай үйде отурар эмес. Јаантайын јолдо, јорукта. Бедренер, јемзенер ле кижии болгон. Күс једип келзе, јаңыс уйынын торбогын сойып ла ийер, эдинин келтегейин абрага салып, түкү аш бүткен јерлерге барар. Этти ашка толыыр эмезе мынаар Туяакту-Оозына түжүп, Қайрудан апарган кожнынын ордына картошко до экелзе табы. А јанып келзе, Монгулдайдын кыстарын качан да ундыбас. Бир сабат

картошко эмезе арба тудунган Монгулдай-эшке кирип ле келген турар. Же өскө дө улус жаман көрбөгөн. Бирүзи бир де чөйчөй болзо талкан, экинчизи сүт те экелетенин Тана канайып ундызын.

...Монгулдайдын чөйгөнгө тыгып тургускан кары туку качан кайылып, эмди чай болуп, борлоп кайнайт. Обөгөн ныкчап, чала табыланып, изүү чайды аяктарга урат. Эңирде кайнадала, оттын жанына тонбозын деп, көөштө тургузып койгон эттен ле калаштан кезип, күйүзинин алдына жылдырат:

— Отуруп ажан, уул. Қижн курсак жибезе, не болотон.

Монгулдай ол тушта түрмеге он жылды учына жетире отурбай, амнистия болуп, жери-журтына жанып келген. Онон ойто ло жылкычынын ижине кирген. Иштеште не болзын, талдамадан эмеш артык та деп айдарга келижер. Же жаңыс ла көп эрмек айтпас, кандый да туйук немедий жүрер болгон. Жуунду-эштү жерге барза, жанду ла угуп ла отурар, бойында сөс жок. Бат шак ла бу өйлөрдө, Қайрунын улузы ого Темир-Қос деп, чоло ат бергилеп койгондор.

Жылдарды жылдар солып, жүрүм өскөрөт. «Жаңы жол» деп жаан эмес колхозтын да керектери жаранган. Кирелтези, тазыл-тамыры там тыгып ла элбеп турар болды. Онойып жатканча «Жаңы жолды» жанындагы колхозко бириктирип, там жаандаткан. Жүрүм жаңыс жерге турар эмес. Онын бедренижи де, жолдоры да көп неме эмей. Бу ла болгон. База бир кезек өйдүн бажында Қайру совхозтын фермазы болуп кубула түшкен. А Монгулдай обөгөннин балдары чыдагылап, бутка-колго бек туруп, үренгилеери кере-жара үредүге атанган. Кезиги, Аня кызы чылап, жок, Анна Монгул-

даевна чылап, ойто бойынын төрөл јерине иштеерге бурылгандар. База бир кезиги дезе, түкү качаннан бери ферманын жүзүн-башка иштеринде туружып јат. А јаан өбөгөн бойы дезе эмдиге ле ээрден түшкелек. Малдаганча...

1966 жыл. Жуукта ла јангы партиянын XXIII-чи съезди өткөн. Монулдай өбөгөн бу ла Төгөриктин өзөгинде жылкы кабырып турган. Ол өзөккө дө көп түшпес, мында ла иштеп, мында ла јадар. Је бери, тайгага келген улустын санаа-күүнн кандый да кен, кандый да телкем — куучын-эрмек кандый да јангы бурылчык, јангы өй керегинде болуп турды. Олорды тындап, Монулдайдын да меезинин «тенгеризинде» кандый да айандар ачылып, тыныжы да, көкси де јениле түжет.

Мындый күндердин бирүзинде, азыйда колхозтын парторгы болгон Мырза бу бого, Төгөрикке келген. Ол Монулдайдын одузына түжүп, оны-мыны куучындап отурала, канайып та билдирбес јанынан айткан:

— Сен меге тарынба, Монулдай, — деп, эрмектенген. — Ол тушта мен сеге тын ачынган өдим, јажырбазым. Айса болзо, артык сөс айда салгам...

Монулдай онын каруузына удур нени де ол тушта айтпаган. Је бу ок өйдө өзөгинин түбинде кандый да јоткон көдүрилип, оны узак ла терен уйкудан ойгозо тартып ийгендий билдирген... Курсктын жуугында от-калапту тартыжулар өдүп турар өйдө, ол партияга кирген күнди кенете эске алынган. Онон ол билетти бойынын ла, онын ич санаазыла болзо, «болјырыла» ычкынып ийип јада калган. Канайдатан эдинг, жүрүм андый. Кижн бойына берилген салымды буза соготоны база күч ле неме эмей...

Кенете онын көксине килт эдип, бир мындый шүүлте кире конды: ол бир мун тогус жүс төртөн жети жылда болгон уятту керек оныла, Монулдайла эмес, а бу ла келген Мырзанын бойыла болгон болзо, нени айдар, канайдар, не деп сананар эди? Байла, ол база ла онойып айдардан маат жок:

— Мырза фронтто до жакшы жуулашпай, араланып ла жүрүп калган болор, — та, кайдан билер, айса болзо, бу сөстөрдү чыгара айтпай, ичинде тудуп алар эди.

А Мырза дезе, Кайрудагы колхозты төзөшкөн, онын баштапкы председатели болгон киж. Кийинде жон оны канча-канча катап парторганизациянын качызы эдип туткан. Эмди карыган, амыралтада. Жамы да, жан да жок болзо, же түней ле жаан тоомжыда жүрүп жат. Көрсөң, санаалу чырайын чырыштар кезип, чала суйуй берген чачы борорып калган бу алдында отуры. А көстөри тирү. Өдүни. Кижинин көксинде не жүргенин өткүрө көрүп, билип ле сезип тургандый. Санаалу киж карыган сайын бүдүжи там жаранып турган неме ошкош. Бажы да седең ле бийик, сөстөри де чоң, кандый да калың ла орды-ордына салынып турган кирелү. Акыр, бистинг, Кайрунын улузы ол керегинде не дежетен эди? «Бистинг Мырзада бүгүн жамы жок то болзо, ол жамыдан жаан жамы. Бойы жаргычы эмес те болзо, же оной чындык жаргычы жок».

Мырза канайып-канайып, чын ла кандый бир жаман керек те болгоонбос жанынан эдип ийген болзо, Монулдай, байла, ол керегинде андый ла кажыңылу кату сөстөрдү айдып болбос. Тамагынан ашпай, тал-туура туруп калар болор. Ойнодо Мырза шак ла ол, Монулдай чылап, кандый да

күч айалга келишсе, бойын бош салынып, бал-кашка да бач барып түшпези быжу. Моңулдайдын жаңыс обору онон жаан. Же ич ийдези, байла, Мырзадан чик жок тайкак. А не?.. Қажы ла кижининг ичинде бойынын бир чындыгы бар. Моңулдай оны бойына бойы айдып ла бүдүп јат. Андый!..

Откөн керек өдүп ле калган. Қожон до барине: «Өлөн-барга базып ла салган». Эмди Моңулдай да өскө. Ол эмди керек дезе, партбюронын члени. Бир болгон «кара мен» жаңыс онын, Моңулдайдын өзөгинде өчпөс сус ла уят болуп арткан. А улус оны ундып койгон. Јон — ол јакшыны да темдектеп билер, јаманды да јара тартар. Ол «кара мен», айса болзо, каа-јаа улустын јүрегининг түбинде бир кезикте кыймыктаза, кыймыктап та турганынан маат жок. Же Моңулдайга айдышпай јат. Айдар шылтак та жок. А мынаар жаңы өскөн јашөскүрим оны тен билбес те. Же мынаар бу отурган күйүзи, Пийткеге, ол уят керегинде Айна айтпаган болзо, база билбес болор. Онын билери-билбези Моңулдайга керек беде.

...Моңулдай ла Витя ажангылап, бүдүн чөйгөн чайды үезин ичтилер. Онон барып жылкыларын база катап айландыра јортуп, јоктоп, көрүп сала-ла, ойто одуга келдилер. Јоон-јоон турундардан салган изү оттын эки јанына катап ла јаткылап, кажызы ла бойынын санаазына бастырат.

Витя база ла уйуктабай, ары-бери аңданып, је көстөрин јумуп алган јатты. Оныла өчөшкөн чилеп, байагы ла бир тезиникпес шүүлте амыр бербейт: јүрер, јүрер керек мынан. Артып неме болбос. Барар, Саналов Санаага ак-чегинче ле айдар: мал кабырып болбозым. Бу менин керегим эмес эмтир. Бу јерде ол керектү кижі болзо, оны

клубтын заведующийи эдип тургуссын. Бат онын кийнинде олор көргилеп алар — ол, Витя Тозыяков, билер ижин канайып башкаратан кижиге эмеш! А не? Незин жажырат. Бат андый. Мен мында совхозтын малыла кожо мал болотом бо? Же мал эдип мени кубултып жаткан кижиге жок ло. Же андый да болзо... А клубтын ижин бергилебезе, кайдалык, чачар бу жерди, жүре берер. Божогоны ла ол. Артык сөс жок, болбос!

Түн узун. Качан ол түгенер, качан таң бозорор? Витя араайын туруп, тышкары чыкты. Монгулдай өбөгөн, керек десе, кыймык та этпеди. Жаантайын ла ач-амыры жок күйүзүн билбейтен беде. Жалмажынын алдында төжөк эмес, тош жаткандый.

«Акыр, эртен оны деремне барып келзин деп айдар туру, — Монгулдай күйүзү керегинде килемжилү сананды. — Мында ого кыйын ине, мындый жүрүмдү көргөн эмес. Шыразы канып жат. Жиит кижиге ине ол. Акыр оны...»

А Витя тышкары чыгып, жылдысту ла соок теңериге канкайат. Сананат, унчукпайт. Онон база эмеш алаңзып турала, айылдын үстинде жаткан чанага көрдү. Ол кайынын чаназы. Аттын шыйрагыла жаап койгон, элбек, жаан, андап кийеттен чана. Оны табыжы жогынан алып, эки будына кийе соккон бойынча, боочы жаар ууланды.

«Бу мынызы тышкары не удай берди?» — деп, Монгулдай сананат. Онон база эмеш сананып ла сакып жадала, бойы кийинен чыкты. Же боочы жаар ууланган чананын изин ол озо баштап аярбай, ары-бери көрдү: «Акыр, бу чүрчө ле аразына кайда баат?»... Же онон жарып келеткен таңнын алдында жалтырап жаткан исти канайып аяруга албайтан эди.

— Бат сен кандый — деп, Монгулдай бойына айдынды. — Же бар ла, кач ла...

Обогон адын ээртей соккон бойынча, тап ла эткен болзо, мынаар бу ла мынан ого жаба једип алар эди. Же ол онойтпогон. «Бойы ла билгей» деп сананала, ойто айылга кире берген:

— Јүрегининг јобиле кылынып турган болзон, сени мында тудар кижии јок...

Табынча таг јарыган. Тайгада арткан жылкычынын тагы бойыла кожо кандый да јангы керектер, кандый да јангы санаалар алып јеткен. Бу келген таг Монгулдайга кижии ле онын јүрүми керегинде кандый да эски јажытты јангыдан катап ачкандый билдирди.

* * *

Кышкы күн кырлардын сынына јангы ла отурып јүрерде, Витя Тозыяков айлына једип келди. Ол мынан да эрте једер аргалу болгон. Же эмеш күн кыйыштырып, улус көрбөзин деп, јолдо өнөтийин саатаган.

Обогонининг јанып келгенине Аня сүүнип, торт ло тезиникпес кучкаш чылап, ары-бери сунат. Куучын эмес куучын, сурак эмес сурак.

— Анда адам кандый а? Оныла кожо агдадын ба? Биске эликтинг эдин экелген болбойын. Солун неме ине. А бөрү көрүнбеди бе? — Тен тил дейтен немеде амыр јок. — А сен билеринг бе, Вить, бүгүн клубта кино — «Анна Каренина».

Тана база јерге тийип-тийбей турды. Кандый да болзо, кара јангыс күйүзи јанып келген. Қазан азат, картошко арчыйт, столго јүзүн-башка аш-курсагын салат.

— Бат кандый јакшы! — деп, Тана эмегеннинг эриндери јымырандайт. — Јанып келгенин јак-

шы, балам. А ол кижн, балдардын адазы, алды-рышпас. Анайда ла јерге јүрүп, јерликшип калган кижн ине ол. Ондо не болзын — үйде де отур, тайгада да јүр — орды јангыс.

Је бу ок өйдө Витянын јүрегнн не де тырмап ла кычыкайлап турган немедий. Уйи де, кайын да энези онын качып келгенин сеспей јат. Је ого түнгей ле јенгил эмес. Көксине көрмөс киргендий.

Тана эмеген јаан печкенин јанында. Ондо изү казаннын буузы. Та не де «бш-ш» эдет, јытанат. Кайын энези казанды булгап, уруп, онон ойто столдын јанында келген турат. Јалакай, сүүнчилү чырыштар эки көзинин учтарына јуула түжүп, онон ойто туш башка јүгүрүжет.

— Слер экүнин учун бис те санааркап јатканыс — деп, Тана айдат. — А ондый эмей. Кыш, тайга... Онон эки ле болчок кижн. А онойып јоктоп, сакып отурбай. Көгүсте јүрек јок эмес, бар да... Айна контора барып, бу бир Саналов Санаа деген немезиле чугужып јүрген.

— Чындап! — деп, кенетийин Аня өгндөс этти. — Чакылдайлар анда јеткилеп барды ба? Мынанг эртелеп ле атангылаган улус эди.

— Јо-ок! — деп, Витя алан кайкады. — Кандый «Чакылдайлар»?...

— Карыжа берген болбайдар — деп, кайын энези јымжак үниле, кызынанг озолоп, јалакай эрмектенди. Онон катап ла јартайт. — Айна слер экүнин учун конторолоп јүрген деп, мен бу јангы ла айттым ине. Бат онын кийнинде мынаар Чакылдай дедушкеге баштаткан эки комсомол уул Төгөрик ле кууп чыккылаган эди.

Витя айдар сөзин де, көрөр јерин де таппай, анайда ла отура калды. Ох, кайткан ла неме деер.

— Је, Вить, отур, ажан — деп, Аня нени де сес-

пей, ол ло сүүнген бойы айдат. — Онон киного барарыс. «Кайжың» једип келди деп, нөкөрлөринг тен билингилебей калар болбой, — Аня өбөгөниле андыжып, онын чоло адын айдып, омок каткырат. — Чурана тартып, бүгүн јииттерге «тайнс-майнс» баштап береринг.

— Мен кайда да барбазым — Витя түлт этти.

— А не, арыган ба? Амырап алайын деп пе?

Ол үйинин сурактарына каруу јандырбай, көңкөрө көрүп, үн-табыш јогынан ажанып отурды.

— Бу мындый соокто түкү тайгадан јангы ла түжүп келген кижини кийнелеп барак деп, сен канайып отуруң! — Тана эмеген күйүзинин адаанын алды. — Сабырт ла этсе, кийне!.. Эртең де кийнелеп тургайаар.

Кенетийин Витянын санаазы селт эдип, јарый түшти. Ол база бир-эки калбакты мендештү јипичип ийеле, күлүмзиренип ийди.

— Је барарга турган болзон, баргайыс. Јаңыс ла эртең мени эртелеп ойгос, Аня.

— А не боло берди? — деп, кайкаганду кабактарын Аня өрө көдүрди. Онон ажанып отурган калбактарын аяктын кырына јөлөй салып, өбөгөнине ойто ло суракту көстөриле көрөт.

Витя јангы ла таап алган сүмезине сүүнип, удур каткырат:

— Билеринг бе, мен не түшкөм?.. Мен транзистор садып аларга келгем. Онон өскө анда биске кунукчалду.

— Чындап та дезең — деп, Анянын үни кандый да серемјилү угулды. Ол та нени де сезип ийген болордон айабас. — Мындый шүүлте сеге кайдан келди? Тайгада улуска транзистор керек болбой.

... Қыш јангы ла башталган. Витя Тозыяковтын баштапкы кыжы кандый болгой не?

Өлөргө жетире эм де узак

Майну самолетло учуп барадыры.

Ого бу ак булуттардын үстиле шунуп бараткан самолеттын күүлежи билдирбейт. Ого жүрегинин, жүрүмünün күүлежи, онын эрежи ле жайнажы, сакыбаган табарулары ла сакып жаткан бурулчыктары, онын ары жанындагы сүүнчилер ле кунукчылдар билдирет. Оны бу самолет эмес, а жүрүм бойы ак булуттардын үстиле, көк тегеринин түбиле алып бараткан неме ошкош. Самолет учуп жат. Жаан жүрүмүнүн ортозыла Майнунун жегил эмес салымынын кылдан да чичкечек чийүзи оролыжып сала берген. Онын бойынын сөзиле болзо, бу жүрүмде Майнунун «ал соготон максимумдары ас эмес...» Жеэмди самолет учат. Онын күчтү күүзиле кожо жүрүм кемнен де сурагы ла камааны жогынан Майнунун алдына кенетийин тургускан көп тоолу сурактары база айланыжат...

I

Майнунун айылдажы ла эн жуук нөкөри — Багыр. Олор экү жажыт уулчактар. Шак ла ол удап калган бир күнге жетире олордын ортозынан суу өдө акпас нөкөрлөр болгон. Ойнозо — кожо, өркөлөзө — кожо, бозуга барза, база кожо.

Же бат бир катап, 1943 жылдын жайында, кидим ле өлөң чабын тушта, Майну ла Багыр тышкары сака ойногылап, тобрак-тозынга бороргон, торт ло билинер-билинбес жүгүргилеп турарда, олордын жанына бир солдат базып келген. Уулчактар ойынын токтодып, экилези тура түшкендер.

Гимнастерказына тагып алган медаль ла кан-

дый да значокторы күнге жалтыражып, бажын сол жанындагы ийгине чала кыйын келтейтип, сок жагыс көзиле ол үстинен төмөн көрүп турган. Онын сол жанындагы көзинин жыкпыктары чала жумулып, орозы дөөн оңкойо түжүп калганын уулчактар жастыра албады. Онойдо ок бу келген солдат сүрекей узун кижиге болгоны уулчактардын көзинен база кыйбады. Анчадала онын сопокторынын кончылары сүрекей узун. Байла, оной улам эки буды торт ло жер кемийген айры кулаш ошкош билдирген. Онын кичинек кара бажы кайда да анда, тегеринин түбинде немедий. Чачы кыска, колдоры узун ла кандый да түс. А чырайы эрү, жымжак. Жагыс ла ол бир жумук көзгө эмеш эп жок, кандый да коркымчылу неме ошкош. Көзинин сырагай ла учынан кулагына жетире эрелип барган сорбу бар. А оной өскөзгө — кижидий ле кижиге. Медальду, значокторлу солдат. Ол унчукпай күлүмзиренип турала, онойдон сураган:

— Слер экунинг кажыгардын ады Багыр?..

— Онын — деп, Майну арык ээгиле коштойында турган нөкөрине кекиген.

— Балам, Багыр! — деген бойынча, байагы солдат узун конычту сопогыла тап эдип, эки бе, бир бе алтайла, Багырды ала койып, жеп-жеңилчек өрө көдүрүп, оной ойто жабызадып, төжиге жаба кучактап, уулчактын тумчугында чимирикти, онын жүзин төмөн жолдолгон кирди ле терди керекке албай, аайы-бажы жок окшой берген.

«Багырды солдат окшоп, эркеледип божойло, мени база сан өрө чачып, эркеледер» — деп, Майну ичинде сананган. Же онын иженгени калас болды. Майну тегин жерге иженген, тегин жерге сакыган. Бу келген солдат өскө кемнинг де эмес, жагыс ла Багырдын адазы деп, ол кайдан сессин. Онын

сеспези де, билбези де јолду. Ќскў кижинин ада-
зы ўскў уулчакты кучактабас, окшобос ло эркелет-
пес деп, Майну база билбеген.

Багырдын адазынын ады Сулатай болгон. Майнунун адазы кайда, ол кем?.. Јок, мындый су-
рак онын алдына бу ўйдў турбаган; кўксин ўйкўп,
кўзинин јажын агыспаган. Майнуда эм ўстине
кўйўниш те, кўнўркеш те јок. Кайдан да бу узун
сынду солдат эм јангы ла келгелекте, онын нўкўри
Багырда база ада јок болгон. Јангыс та Багырда
эмес, кўп балдарда ада јок. Айдарда Майнуга ада
не керек?.. Майнунун энези бар. Онын ады—Јы-
ламаш Қыпчакова. Энези эртен тура јангыс ак уй-
ын саар. Айла ол ак уйга онын ўнги аайынча, база
Ак-Ўй деп чоло ат берилген. Оны сааза, Майну јы-
лу сўт ичер. Онон энези быштак сыгар. Јылу, бу-
лап јаткан тегерик быштакты тиле кезип, Майну-
дан сураар:

— Ёки колдын быштагы керек пе айса јан-
гыс па?

Майну ёки колдын деп айтпас. Ёки колдын десе,
энези ийттинг тили ошкош чичкечек ле јука быштак
кезип берер. Ондый быштакты јангыс колло тутса,
талортозынан сынала, тургуза ла јерге келип тў-
жер. Майну јангыс колдын быштагы керек деер. Ол
тужында энези ого калын быштак кезип берер. Ол
бескелў, уур. Ондый быштакты чайга кожоло јип
алзан, талтўшке јетире аштабазын. А талтўш ки-
реде энези байа ўлўн чаап барар бажында арты-
рып койгон быштакла Майну ажанар. Ёнгирде эне-
зи једип келер. Катап ла ак уйды саар. Је јангыс
ла тўште онын бозузын кетеп турар керек. Онон
башка эмип койзо, сўт те јок, быштак та јок. Быш-
так јок артатаны јаан неме эмес. А бот соорызына
ачу-корон чактырмалу корбо тал ойнойтоны кайда.

Қорбо тал жаңыс та Майнунун соорызына ойноп турган эмес. Бойынын Жееренегин эмистирип койзо, жанында жаткан Багырдын кыйгызы база чөйиле беретен эмей.

Багыр ла Майну бу ла мынчага жетире түңгей уулчактар болгон. Же эмди кенетийин ле керектин аайы чала кубула берди.

— А сен кемнинг уулы? — деп, Багырды жерге түжүрип жадала, Сулатай сок жаңыс көстөринин учыла имдей салып, Майнудан сураган. Майну бойы да билбес: та неден уйалган, та неден жалтанган. Ол көңкөрө көрүп, кирлү буттарын ары-бери кыймыктадып, чимиригин улам сайын тескери тартынып, унчукпай барарда, Багыр тылбырады:

— Қылјодонын адазы јок... Қылјодо менин нөкөрим...

— Э-э, сенин нөкөрин кандый сан башка атту! — деп, Багырдын адазы каткырды. — А Қылјодонын энези кем?..

Бу ла өйдө Майну кенете айлана соккон бойынча, бойынын айлы јаар кайа көрүп, кайа көрүп, жүгүре берди. Онон анча-мынча ырап барала, токтой түжүп, Багыр ла онын адазы јаар бурылып, кыйгырды:

— Багыр төгүндеп јат... Ол... ол төгүнчи!

— Не деп төгүндеп ийди?.. Сен төгүн айткан ба, балам? — деп, солдат бирде уулына, бирде Майнуга көрүп, ол ло бир јалакай күлүмјизин токтотпой турат.

— Менин адым Қылјодо эмес! — деп, Майну бойынын чадырынын эжигинен кыйгырган. — Менин адым Майну...

— Бот кандый!.. А сенин адан кем? — деп, солдат катап сонуркады.

Je уулчак нени айдарын билбей, неден де кор-
кыган айса нени де бедреп турган чылап, ары-бери
ајыктанып, солуктап турала: «Мен эмди Багырла
качан да ойнобозым!» — деп чертенеле, чадырына
кире конды.

Майну ўп-ўрпек чачту, катыма сөөктў уулчак
болгон. Онын чачын улус торт ло аттын јал-куй-
ругы ошкош дежетен. Чек јатпас. Атырайыжып
калган. А јодолоры чичкечек. Шак онын учун
Кайрунын балдары Майнуны Қылјодо деп чоло-
лоп алгандар. Майну бүгүнге јетире Қылјодо деген
сөскө бир де ачынбайтан.

— Қылјодо, кажык ойноп барарын ба? — деп,
айлына нөкөр уулчактар келгенде, ол мойнош-
пойтон.

— Қылјодо, бозу көрдин бе?.. Қылјодо, көжнө-
лөп баралык — дегенде, Майну база ачынбайтан.
Майну бойынын чоло ады јабыс, јаман деп бүгүн-
ги күнге јетире качан да сананбаган. Ол јангыс та
бойынын ады керегинде эмес, јок, көп немелер
керегинде мынын алдында сананбаган.

Шак ол күн, качан Майну ла Багыр бойлоры-
нын айылдарынын ортозында сака ойногылап ја-
дарда узун сынду солдат келбеген болзо, Майну
узак-узак јылдарга Қылјодо ло бойы артар эди.
Айса болзо, адазы керегинде качаланду сурак та
оны бу јажына кыйнабас эди.

Je ол күнди Майну качан да ундыбас. Ол 1943
јылдын јайы, кидим ле өлөң чабын өй болгон.
Күн айас, талтўш. Майну ла Багырдын энелери
өлөң чаап баргандар. Бригададан түкү айла энир-
де јанар...

Je ол күн энирде Майнунын энези эжиктен
кирген бе, јок по, бүрүнкий айылдын ичинде јүк
ле кызарып јаткан оттын айагынан кандый да

өчөмик сом чылап, уулчагы тура жүгүрүп келеле, кенетийин мынайда сураган:

— Энем, менин адам кайда?!

Жыламашты кем де өнөтийин чочыдып па, ай-са, согуп па ийген чилеп, колындагы ээрин ычкынып, «Бу неме дийт!» — дейле, ол үн-табыш жок тура калган.

— Менин адам кайда? — деп, Майнунын үни үзүлө берердин кажы жанында катап ла өдүңги тыркырады.

— Жүүлбе, балам, отты ичкери сал — дейле, энези эмеш токунап, ичкери базайын деерде, уулы катап ла үзелетти:

— Багырдын адазы жанып келген. Мен бодогом, ол мени база кучактай алып, теңеринин түбине жетире кол бажына ал чыгар деп, а ол де-зе... — Майну кенетийин жүгүргөнчө келеле, эне-зин кучактай алып, жүзин онын төжине ары-бери жыжып, узак мыжылдап, көзинен бойы ла төгүлүп турган изү жашты токтодып болбой сураган:

— Энем, менин адам база солдат па?.. Энем, же унчуксан, же айтсан, ол кайда?..

Кыпчакова Жыламаш бүгүн бир де олут жогынан иштеген. Колхозто улус ас. Норма жаан. Күнине жети-сегис адыс жер чабар керек. А жерди учетчик кезе кемјип берген. Та ол, та ос, оны чабар, божодор керек.

Жыламашка эмди ле айылдан ойто чыгып, жаныс ак уйын саар керек. Онон сүт, чай кайнадар. Онон уулыла кожо ажанып алала, күп ле жадар, амыраар, уйуктаар, уйуктаар... Ого өскө не де керек жок, куучындажар да, сананар да күүни жок.

— Кандый ада! — деп, кенетийин Жыламаш соок үниле күрт этти. Онон та ненин де учун ыйлай согуп, «Бу не жүрүм, бу не шыра!» — деп,

кандый да өдүни, шыркырууш ла кезем кыйгырып, Майнунун соорызына тарый-тарый алакандап, «Эмди ада некейдинг бе, эмди жүрегиме корон урадың ба!» — деп кезедип, оттын айагында тоголонып жаткан уулын ол ло јерине артырып, кайа да көрбөй, эжикти јырс чачып, орой до болзо, уйын саарга сабады кангырап сала берди...

II

Ол өйдөн бери 30 жыл өткөн. Майну эмди одус алты јашту. Беш баланын адазы. Бу өйгө јетире Майнуга адазы керегинде кем де нени де база каттап айтпаган. Ол јаш тужында болгон учуралды, Багырдын солдат адазы јанып келер күн Майнуну энези сабаганын, кичинек уулчактын алдына баштап ла бойынын адазы керегинде санг башка уур, керек дезе јажытту ла эт-јүрегин эреп, жүзин кызыдып турар кандый да уур сурак тура бергенин ол канайып ундыр?..

Јартын айдар болзо, шак ол күннен бери «Ада» деп сөс, Майнунун энг јуук нөкөри эмес, энг јаан түбегі ле өштүзи боло берген. Солун улус «Сен кемнинг уулы, аданг кем?» — деп сураарынан ажындыра ла качып турар. Майнунун база бир өштүзи «сөөк» деп сөс болгон. Ненин учун дезе, улус онон «Сенин аданг кем?» — деп сураза, кыйалта јогынанг сөөгин база сураар. Канайдар, алтай улустын јангы андый. Ончозынын оозын туй тудуп болбозын. Онын ордына солун кижі түшкен айылга кирбезе, барбаза торт.

Майнунун элден ле озо бектенг бек билип алганы — јууданг јанып келген Сулатай деп солдат јангыс Багырдын адазы. Ол өскө кемди де эмес, а јангыс Багырды балам деп айдар. Јангыс оны

сан өрө бийик чачып, эр кижининг эн кару уулым деп, омок сөзиле эркеледер.

Экинчиде билип алганы — Сулатайдын ол жараш фуражказын Майну эмес, жангыс ла Багыр кийер аргалу. А фуражка чындап та жараш! Мандайында кып-кызыл чолмонду. Салкынду күн болзо, онын кандый да салдырга ошкош буузын Багыр ээгинин алдын кечире түжүрип ийер. Керек десе, оны бажынан өскө балдар да ушта тартып болбос. Айла эмди Багырга бачым тийер де уулчак табылбас. Ол Майну эмес ине. Онын эмди адазы бар. Ол жуудан келген. Ончо улус оны тооп жат. А Майнуда андый ада бар ба?.. Жок. Майнунун жангыс энези бар. Ол бастыра энелерге түнөй. Жууда болбогон. Фуражка кийбеген, байла, качан да кийбес. Же бастыра энелерден башказы — онын жангыс кабактары кандый да теп-тегерик, сыраңгай ла ай ошкош. Онон жаактары эмеш башка. Кып-кызыл. Онон база бир башка немези — Майнунун энези көп каткырбас, жаантайын кунукчылду.

Онын учун кандый бир келиннин чырайчабында эмеш кунукчыл ла билдирзе. «Бу сенин көстөринге Кыпчак Жыламаштын көлөткөзи кайдан келди?» — деп, Кайрунын улузы сурайтан. Андый жаантайын кунукчылду кижини жангыс Майнунун энези, Жыламаш чылап... А онон башка бастыра ла энелер ошкош. Өлөң чаап, ак уйын саап билер. Кезикте аркага жүрөле, кандый да өдүңи, өскүс үниле ачу-ачу этире кожондоп турар. Майну энезинин үнин качан да жастыра албас:

Балалу күүктинг үни ачу,
Башка ла бүткен куш эмей.
Барган көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.

Өскүс күүктинг үни ачу,
Өткүрө ле ачу тагма эмей.
Өлгөн көөркий биске ачу,
Ичке ле ачу ол эмей.

Багырдын кылык-янгы адазы ла келгели чек кубулган. Ого түнөй болорго Майнудан да өскө балдарга күч. Багыр эмди жангыс ла адазынын фуражказын кийгениле аңыланып туру деп пе?.. Жо-ок! Ол бир кезикте адазынын жуучыл медальдарын да тагынар. Жап-жалбак кайыш курын да курчанар... Жок, ого түнөй болорго чындап та жегил эмес...

Же андый да болзо, бир катап мындый керек болгон. Оны айтпаска болбос. Шак ол күн Майнунун ады Қылжодо эмес, ойто Майну болуп, бойына бурылган. А кижиге бойынын адын жуулап алатаны тегиндү эмес. Оны Майнудан артык, байла, Қайруда кем де билбес болор.

Багырдын адазынын аракыдап, айылдап та жүргенин Майну көрбөгөн. Онын келгени кандый да тал-табыш жогынан өдүп калган. Байла, жуудан жанып келген солдатты ол кату жылдарда күндүлеер, уткыыр ой дө, арга да улуста жок болгон.

Багырдын адазы улай ла кузницада күнкүлдеп, нени де эдип, узанып жадатан. Же Майну онын узанып жаткан жерине чек барбайтан. Багырла кожо барза, ол катап ла уулын эркеледер, а Майнуга аяру этпес. Жо-ок, Майну эмди билер. Багыр кузницага бойы жангыскан барзын. Олордын эрмектешкенин ого көргөнчө, көрбөзө торт.

А журт жер, ол кайда да болзо, журт ла бойы артар жанду. Жажыраp да, жабар да неме жок. Ончозы иле, көстинг көскө өдүп ле болуп жат. Же кезик арада сананбаган да, сакыбаган да неме боло

берер. Багырдын адазына Майну јолукпаска да сананган болзо, је бир катап, кенете ле, кап-чыт, учуража бербей канайтты...

Қайрунын улузы уйларын энгирде саап, бүрүнкий түшкенче отоп алзын деп, анайда ла бозуларыла кожо, божоткылап ийет. Бу јангыс ла Қайрунын јанжыгузы эмес, өскө дө јердин улузы, байла, шак ла мынайда эткилеп јат. Уйларга тен макалу. Бозуларын эчиткилеп алып, эски кузницанын үстиги јанындагы кобы јаар чубашкылап бараткылаар. Јаантайын ла андый. Анда өлөң, байла, өлөңнөң башка туру. Қабырудан келип, саадырткылап ла алза, чөркөлөжип алып, ол ло кобыны өрө баскылаар. Кезиктери бүрүнкий чала койылып келетсе, бойлары ла айылдары јаар ойто араайынан јайтайткылап келеткилеер. Је бир кезигинин кийнинен кыйалта јоктон кемге де барарга керек. Барбазан, бозуларын эчиткилеп алып, түкү ле кобынын бажындагы тепсенге чыгып конгылаар ине. Қөк өлөң уйдын тилинен тартып, бойыла кожо једине беретен дегени, байла, чын болордон маат јок.

А сок јангыс уйды бозузыла кожо таң атканча кондырып койзон, эртезинде не болорын? Бир аяак сүт те, бир тилим быштак та јок артып каларын. Онон байагы јымжак јеринди ачыдып, «ойноп, бийелеп» туратан корбо тал кайда эди. Айла Јыламаштын ак уйы сан башка. Оңдо бир јажытту ижемји бар болгодый: бир катап Майну онын кийнинен келбес. Бат ол тушта ак уй таң атканча бойынын балазын, шак ла бойы ошкош ак бозузын, эркеледип, кожо койдонуп конор.

Онын ол ижемјизи бүгүн база ла калас болуп калды. Майну бойынын ак уйын айдап, кобыны төмөн түжүп келетти. Онызы чала болбой, ары-

бери буландап, јанарынан јалкуурып, токтой түжүп, өлөңди анан-мынан үзе согуп, күүн-күч јок базат. Майну онын бу кылыгына темигип калган. Ол јангыс күн андый эмес. Сокпойтон до, ачынбайтан да — ак уйдын табына салдырып, арайынан ла келип јадатан. Ак бозу... Јок, ак бозу ла Майну андый ла эп-јөп эмес. Анчадала оны энезинин јангы ла ийип келген эмчегинин айрыйтаны — бир јаан чак эмей!.. Баш болзын, канайып-кунайып будына басса, чыдажып болбой отура түшкен бойынча, онон ойто тура жүгүрип, тен торт ло јангыс јерге сокойоктоп-сокойоктоп ийгенинги билбей де каларын. Тегин де тозын-тобракка бастырып, кезилип калган бут болзын! Ары ла кедери, оны сананбаза торт... Је тилин кычыдып ла кычыкайлып, оозына бойы ла агып келген амтанду, јылу сүттен де көөркий канайып айрылзын. А не? Майнуга сүт база керек! Онын да учун ол ак бозунын мойчозынан ала койып, бастыра бар күчиле чиректей берет. Бат керек шак ла мында башталып јат! Оныла «күрежип турала», билбес јанынан ээгинге мондотсон, тиштерин тен «тарс» эдижип калганын билбей де каларын эмезе тилинги де тиштеп ийерин. Айланыжып, куйругын чычангадаып турала, будынга ла баскан кийнинде, — ой, — ол ло јеринге отура түжүп, сокойоктоп тура бербей, кайда баратан эдин. Мындый учуралда ак бозуга да ас једишпейтен. Майну оны кайыш курыла, кайыш курыла карамы јогынан...

Кур качажып јок болзо, кандый бир чырбагалла, чырбагалла орой-орой, чала ачап оозын көстөй... А бозу дезе, болчок бажын јажырып, эки колынын ортозына сугуп, онон ойто ары-бери булгап, арга-сүмезин база бедренер. Ак уй ол экүнинг бу «тартыжузына» ајару этпей тургандый, үн-та-

быш јогынан кепшенип эмезе тегине ле көрүп туратан эмей.

Бүгүн база ла бүрүңкий энгир. Майну бойынын ак уйын ла бозузын айдап, арайынан сыгырып, келип јаткан. Кенетийин, кудай ла де, та кайдан чүрче аразына чыга конуп келди болбогой, онын алдына Багырдын адазы — Сулатай тура түшкен. База кайдан чыга конуп келди деп, бу ла орой энгирге јетире иштенип турган кузницазынан эмей. Је уйын онын јаныла апарып јатканын Майну билбей де калган. Бир ле көрөйин дезе, сырадый сынду солдат онын алдында болбозын ба!

— Э, бу сен турбайын, Майну! — деп, Сулатай кандый да сүүнчилү табыштанды. — Мен сенин келип јатканын ды јастыра албаган турбайым.

Уулчак айдар сөзин таппай калды. Онын ийиндери там ла јабызап, там ла тыкырыйып, сыраңай ла јерге кире конорго једе берди ошкош. А кузнец байагы ла сүүнчилү үнин үспей турды:

— Сен мында чып ла чын айткан, Майну. А билерин бе нени чын айткан?..

Багырдын адазына Майну неме айтпай, јанынан өдө конорго сананарда, је солдат оны кап ла — сырзак колынан ала койды.

— Јок, сен чүрче ле тур, мен нени айдар эмежим ук, Майну. Билерин бе, сен ол тушта чын айткан. Чын, сен Қылјодо эмес эмтиринг ине! Сен тен эрдин бойы турбайын. Мындый јараш, јакшы Майну деп атту-јолду кижии канайып Қылјодо болотон, калак! Мен ле ого, кедерет, бүтпезим!

Майну онын сан башка сөстөрүн угуп, эмеш токунай да берзе, је түңей ле эп јок болгон. Сулатай онын кичинек колын бойынын јаан алаканыла јаба тудат. Темирдин сүркүжине ле көө-көмүрге уймалган колдоры торт ло јаан кара күректий.

Мындый жаан, чып ла чын солдаттын јанына турарга Майнуга сүрекей солун ла сүүнчилү де болзо, је түңей ле эп јок. Ол байагы ла бойы унчукпай, чимиригин шөлүрт эттире тескери тартынып, буттарын элидип-селидип, чек ле амыр туруп болбойт.

— Майну, сен менин кузницама база келип тур, жыба — деп, Сулатай үн үспей, уулчакла куучындажат. — Мен сеге көп неме көргүзерим. Бат атын таказын канайып эдип јат, билеринг бе?..

Уулчак бажын да өрө көдүрбейт.

Кузнец эмеш сананып турала, улу тынып ийди:

— Је бар, Майну. Байла, энен сакуп јаткан болор. А мен сенде Майнудан өскө кандый да ат јок деп айдарга санангам. — Солдат уулчакты божодып ийген бойынча, је бу ла ок өйдө, та нени де эске алынып, эки колынын алакандарыла эки јалмажын талт-талт эттире кактап, онон нени де тындаланып, кармандарына колын мендештү сукты. Онойткон јерде: «Ме, Майну, — деди, — ал, колынга тут, мен мыны түкү мында бойынча сеге берерге санангам. Бат эмди сенде солдаттын беш айры чолмонду топчызы болор! Көр, кандый чолмондорлу эмеш, а!».

Мындый сый болор деп, Майну сакубаган да, сананбаган да. Онын кургак ла кирлү колынын кичинек алаканында эки топчы ажа берген кўннинг кыскылтым тандагынын алдында өчөмик јалтыражып јаттылар. Бирүзи кичинек, сыраңай ла кандый бир күчүктин көзинче ле. Экинчизи дезе, јаан, торт түндеги тенгериде ай ошкош. Бу мындый јараш ла сүүнчилү немени јырс эттире ууштанып алып, солдатка алкыш-быйанду сөс тө айдарын ундып, чала ырай берген ак уйдын ла бозунын кийнинен тап эдип, Майну секирип ле калып јүгүре берди.

А Багырдын адазы база эрмек айтпай, бозомдо жакпайтып бараткан уулчактын кийнинен бир кезек ойгө көрүп, тура калган...

Онон эки бе айса үч пе коноктын бажында Майнунун айлына Багыр кийдири жүгүрип келген.

— Кылжодо! — деп, ол кыйгырган, — кажык ойноп барак!..

Айылда өскө кижиге жок. Уулчактардын энелери база ла иште. А жуудан жаңы жаңып келген солдат, Багырдын адазы Сулатай, та Оңдой жаар военкоматка түшкөн, та өскө керегине барган — уулчактар билбес. Адазы кайда барганын, айса, Багыр бойы билерден башка. Же Майнунун ондо бир де кереги жок. Өскө кижинин адазы барза — барып, келзе, — келип ле жаткай...

Же бат, «Кылжодо, кажык ойноок» деп, Багыр жеде ле конгон.

— Кем дедин, мен кем? — деген бойынча, Майну Багырдын ач мыкынынан ала койуп, жыга баскан. Онон ары керек коркушту түргөн барган.

— Ме, сеге Кылжодо, ме, сеге бражка, ме, сеге медаль! — деп кыйгырып, Майну нөкөрүн жудуруктап, токтокой берген. — А-а, сен адалу, сен медальду... Керек болзо, ме, ме, ме... База керек пе, ме, ал, ме, жи, ме!..

Багырдын сыны Майнудан билер-билдирбес узун, оборо да жаан. Азыйда кажык блаажып эме-зе тегин де күрөшкенде, Багыр эркидеп ийетен. Же бүгүн Майнула та не болгон — бойы да билбес. Ол бир ле билинип келзе, Багырды айра минип алган отурды. Ого мындый күч кенетийин кайдан келген?.. Жок, онызын Майну билбес. Айса болзо, Майнуда ада жок, онын учун ол бөкө болор бо?.. Адазы жок кижиге боду, жабыс болорго, байла, сыраңай да жарабас. Мындый шүүлтени Майнуга кем де ай-

дып бербеген. Андый шүүлте ого кайдан да бойы, кенете келген...

Багырла согушкан күн Майну айлына кирип болбой, карануй кажаганнын толугына узак жажынган. Канайып жанар, канайып эжикти ачар? Эмди үйге кирип ле барза, энези удур кыйгырып чыгар, белетеп койгон корбо тал, байла, энезинин колында болор...

Мынайып, кирер-барар јерин таппай, санаазынын бажына чыкпай турганча, кенетийин кажаганнын эжигинде кемнинг де алтамынын күлүрт, жүлүрт эткени угулат. Онон энезинин азыйдагызынан чик јок башка, кандый да јылу, кандый да эрке үни угулды:

— Майну, балам, сен мында ба?..

Энези ого алдында мындый јылу сөстөрдү качан да айтпаган. Майнунун јүреги типилдеп, алан кайкап, тыныжын бадырып болбой турды.

— Майну, балам, коркыба, бери кел — деп, энези ол ло јымжак, эрке үниле табыштанды. — Сен Багырла согушкан ба, алдырбас, балам... Нөкөр улустын ортозында не ле болуп турбай... Кел, балам, бери... Је чаптырып кел, балам... Мен баламды сокпозым... Тьфүк, мен баламды не соготом, бир де сокпозым...

Ол тушта энези сүмеленип турган болор деп, Майну бодогон. Јок, Јыламаш сүмеленбеген, чын айткан эмтир. Ол уулын чыбыктабаган. Ого карын эрке, карын јалакай болгон. Јаңыс түкү түнде, уйуктаарга орынга јаткан кийинде, Майнуну эркеледип, белин, соорызын кату ла торсокту алаканыла сыймап јадала, араайынан сураган:

— Балам, сен Багыр нөкөринди не соккон?..

Энезинин мындый эрке, мындый бүдүмјилү үни не Майнунун каруу бербес аргазы јок болгон:

— Багыр бойынын адазыла максынып јат, а менин адам кайда, эне?

Энези уулынын сурагына каруу бербей, кенетийин көңкөрө јадып, көкси селендеп, өксөп-өксөп ыйлай берген...

Майну узак уйуктап болбой јадала, энезинин чачын, жүзин бойынын изү ле эрке алаканыла сыймап, та ненин де учун мынайда айткан:

— Эне, мен эмди Багырды качан да сокпозым!.. Уктың ба, качан да сокпозым...

— Сокпо, балам, сокпо... Ол сенин — деп, энези та нени де айдарга јадала, кенетийин токтоп, учукпай барарда, Майну сураган:

— Ол менин эн жуук нөкөрим бе, энем?

Јыламаш улу тынып ийеле, онон база бир эмеш сананып јадала, мынайда айтты:

— Сен Багырды эмди сокпо, балам... Онын, Багырдын, адазы ойто жууга жүре берген...

Мындый солунга Майну коркушту сүйүнгөн: «Кандый јакшы! Эмди бис ойто ло түңей. Экилебисте ада јок». Андый да болзо, энезинен сураган:

— А Багырдын адазы ойто не барган? Мында курсак коомой бо?..

— Јо-ок, балам, — деп, энези јартаган. — Ол ойто жуулажып барган не...

— Жуулажып үренип калган ба, энем?..

— Эйе... Байла, андый туру.

III

Эмди Майну одус алты јашту.

Самолет шуулап, барып ла јат, барып ла јат. Майну мынын алдында бир де катап Москвада болбогон. Бир канча частын бажында самолет оны Домодедово деп аэропортко јетирер. А онон ары?.. Онон ары Майну подполковник Иван Петрович

Карасевты бедреп, онын айлына барар. Адреси ол «Алтайдын чолмоны» областной газеттен алган: Москва, А-55, Новослободский ором, 67 номерлү тура, квартиразы — 199.

Бу сөстөрдү ол кечеги күннег бери, байла, жүс катап айткан болор. Оны бичиген кичинек ак чаазын жылыып та калза, же Майну адреси ундыбас. Бу сөстөр онын кулагына эмди кандый да жангы ла солун кожон кеберлү шыгырайт... Тан эдин жи, телефоннын номери бар болгон болзо, кандый макалу болбос эди! Майну аэропорттон ло тил жетирип ийер. Айса болзо, Иван Петрович ого бойынын машиназыла једе конуп та келерден маат жок.

Майну эмди эр-темине жеткен.

«Киж и эр-темине жеткен кийинде де, бойынын салымын бойы башкара, бойы билер учурлу — деп, ол жангыс катап айткан эмес. — Салым деп сан башка неме бар, уулдар. Эмезе — сен оны, эмезе — ол сени...»

Майнунун салымы... Кемге кандый, же Майну бойынын салымын бүгүнг и күнге жетире ырысту деп чотоп жүрген. Жок, ол салым-жүрүми керегинде сананбаган эмес, сананган. Шак мындый болзын деп, бойы да төзөгөн дезде кем жок. А не?.. Мынанг артык не керек!

1959 жылда Майну черүдег шофер болгон право-бичиктү жаньп келген. Же бу ижинде ол жаан да узак оролышпаган. Бир катап Ондой барьп жүреле, ойто правозы жок жаньп келген.

— Не болгон, Майну? — деп, эн жуук нөкөри, база черүдег жаньп келген Багыр, сонуркаган.

— Правомды чочкого блаатырып ийдим — деп, ол каткьрган. — Чочко деп мал баалу танма бол-тыр ийне...

— Кортулдуушты бастырый јада калган ба, Майну?..

— Керек болгон ло — деп, Майну каткырып, оноң ары мынайда јартаган. — Карын, орус бабушка, чочконын ээзи, јакшы кижиге болтыр. Мен ого чочкочок учун беженди туда берзем, мен јаар көр турала, «Јок» — деди!..

— Төгүн болбой, Майну?! Акчадан кем мойножотон!..

— Јок. Сен — солдат. Мен сенен беженди албазым — деди, — чочком жоон чочко, је андый да болзо, мен сенен одусты ла аларым, а мынанг ары бир машина одын экелип бер, уулым, деген!..

— Эйе, чочкозын өлтүрө бастыртып алала, сени уулым деп эркелеткен туру. Сүүнгенине јаагыгнанг окшоп ийбеди бе?..

— Бүтпес болзонг, бүтпе, Багыр, — деп, Майну колын јангыган, — а бот автоинспектор... Јок, мен ого правомды бойым сыйлап ийдим... Қайдар оны...

— А эмди нени эдер — деп, Багыр сонуркаган.

— Озо баштап бойыма тура тудар. Бир болды ба? Оноң... Је оноң арыгы пландар — максимум. Онызы јаан. Олордың бүдерин-бүтпезин, байла, кудаг бойы ла билетен туру.

Багыр Майнуны угуп, үстине сурак бербеген. Ол Майнуны јаштаң ала јакшы билер. Та нениг де учун олордың жүрүмдеринин јолдоры јаантайын коштой өдүп јат. Сырагай ла јарышка чыккан аттар: бирүзи бирүзин бойынан ыраак божотпоско турган неме ошкош. Экилези јангыс жылда, јангыс айдың ичинде чыккандар. Экилези алты класс божодып, оноң ары үренбей, энелериле кожо колхозто арткан. Оноң экилези ээчий-деечий черүге атангандар. А эмди ойто ло бойының төрөл јеринде.

Бу эжү черүге жүргенче олордын јеринде кубулталар болбогон деп айдарга болбос. Јүрүм јангыс јерде кыймыгы јок турар эмес. Ол кубулталардын бирүзи бүткүл јуртка, олордын төрөл Қайрузына келижип јат. Азыйда алдынан башка колхоз болгон Қайру совхозко биригип, эмди онын фермаларынын бирүзи болуп калган. Је база бир кубулта јангыс Багырдын салымына тийип өткөн. Оны кубулта да деп айдып болбозын. Бу сөс ого келишпей де јат. Јаан јеткер, Багырга тын согулта! Адазы јууда-чакта жүрүп божогон кийнинде, бу өткүре јаан түбек өзөк-буурынын өйкүзи ле короны болуп арткан. Шак бу түбектен улам Багыр айлына бир катап келип жүрген. Ол черүден энезинин сөөгин јуурга келген эди. Эмди ол как јаланда кагып койгон куу казык ошкош — сок јангыскан. Је андый да болзо, карын... Јок, озо баштап Багырдын энези керегинде...

Багырдын энези Қарагыс бойына јажыт кыстар ла келиндер, үөре-јелелеринин ортозында сыраңай көрүмјилү, керек дезе јаан башкалу кижиле болгон эмей. Түкү ле кабайда тужынан ала андый. А тоны торсугынан өдүп, јаандап, бойлу кыс болгон кийнинде, тен айдарга да болбос. Сыны копкоо, торт темене. Онон бийик, а көстөри!... Је бу өк өйдө бу јердин улузынын эрмек-куучынына илинип турар бир темдек, бир сан башка аңы бар. Он колынын эргегинин чике ле үстинде сыраңай ла кушкаштын көзинче бир болчок бодыр сөөл болгон. Онызы да айла бу јаандап келерде табылган неме эмес. Чыгар ла тушта андый темдектү бала болгон. Онын да учун јуртта, анчадала кудай-салымга бүдеечилердин ортозында, јүзүн ле јүүр эрмек-куучын жүретен. Сулатай Қарагысты сөстөп турган өйдө ол эрмектер там ла курчыган.

— Кудай-ай, Сулатай, сен канайып турган! Ол Карагыстын он колынын эргегинде эдү болуп јаткан бодыр сөөлди көрбөй турун ба?!

— А не бар анда. Јаңыс Карагыстын колы сөөлдү эмес.

— Сөөл — сөөлдөн башка эмей, балам. Билип ал, шак ол сөөл — јеткердин темдеги. Эр-јажына ыйлап, оныла эки көзинин јажын арчып јүрерин белгелеп јат.

Сулатай андый «шыпылдууштарды» укпаган. Түней ле Карагысты алып, айылду-јуртту болуп калган.

Карагыстын тыш кебери чындап та алтай кижиге чала түней эмес. «Јүс уйдын ортодо мүүзи сынык уй болор» дегенинин бирүзи, андый балдар болуп турбай база. Та салым андый айса ар-бүткеннин јайаганы андый, кем билер оны?

Сулатайдын үйинин јаңыс ла он эргегинин үстинде андый, бу јердин улузынын сөзиле болзо, «чочыдулу сөөл» бар эмес. Сырагай ла как маңдайынын чике ле ортозында, чала эки кабагынын белтирине јуук, тегерик кара мен база бар болбозынба! Кайрунын көзинен бу темдек канайып кый-атан эди! Онон улам Карагысты «алтай кижиге түней эмес» дежетен. Јок, кижиле кайкабас неме эмес эмей ол.

Чындап та, оны кайдан билер. Айса болзо, онын јебрендеги өбөкөлөри бистин бу тууларда јуртабаган болордон маат јок. Ол эмезе бу туулар, бу ла Кайру ажыра түкү озодо, качан бир, өскө укту кандый-кандый калыктын да јолы өткөн?!..

— Сен бу керекти чындап та сананып көр, Сулатай, — деп, ого јаңыс катап айдышкан эмес, — ол түпте барып тегиндү болбос. Өскө кыс сего табылбай турган ба?

Баш ла бол, жалбырап келген кийнинде отты белең өчүрөтени күч ле болотон эди. Оноң — ол сүүш деген немеде, көс, кулак бар бедеи?!

Сулатай кемизин де укпаган. Улустын айтканын аай укпадым деп, кийнинде бир де катап комудабаган. Жаман неме болгон эмес, бодоп ло неге комудайт. Же калак ла де, жаңыс ла жуу-чак болбогон болзо... Жүрүм жаңы ла башталып, көндүгип жаткан ине. А ол жеткерлү жуунун башталганында Карагыстын бурузы ла камааны бар эмес.

Карагыс бойы тың оорыбаган да, кенете ле жада калган. «Эки көстин жажынын белгеzi болгон шак ол бодыр сөөлдин кинчеги» онын төрөгөндөрине жетти деп, канайып айдар. Оны жартаар да, билер де кижн жок.

...Багыр черүден жанып келеле, адазынын кожо чыккан эжезинин айлында жүрүп жат. Ол эмеген жетен жашка једе берген кижн. Онын ады — Сырга. Бойынын озогы ла болчок туразында сок жаңыскан журтап жаткан болгон. Жаңыс кызы кижиде. Мынан он беристе Жоло деп журтта. Энезин кожо жадак дезе, онызы болбос.

— Амырым керек, сенин бала-баркангла уружар аргам жок — деер, — болор, бойыңды да шыралап, бутка-колго тургускам.

А Багыр келип, онын айлына жада берерде, эмеген тен сүүне берген:

— Жаңыс карындажымнын сок жаңыс уулын канча жылга улай сакыгам!..

«Эр киндиктү кижн эр-темине жеткен кийнинде, онын салымы жаңыс бойынан камаанду» — деп, Майнунун сөзиле, Багыр эмди бойынын жолында сок жаңыскан артып, салымын бойы төзөп, кузницада иштеп жат. Темир согор ус.

Кижинин эн ле жаан үредүчизи — жүрүм. Ол

өткөн жылдарла, жажыга жаш, ченемелинге ченемел кожулып жаандаганынгла кожо бу сөстөрдин чын болгоны там ла илеленип туратан неме эмир. Бу жанынан Майнуны да алзагар. Онын озо баштап тура тудар деген планы кенетийин ле базылган. Ненин учун?.. Ненин учун дезе, Майну кичине тужында энези быштак сykkанда, «Сеге жагыс колдын быштагы керек пе айса эки колдыйы ба?» — дейтенин ол эмдиге ундыбаган. Жүрүмнин сурактары база ого жүзүндеш: сен онын жолдорунун жүк ле бирүзин бойыга талдап алар учурлу. «Эки колдын быштагыла» тураны белен тудуп болбозун. Ол бойынын бу шүүлтезин энезинен жажырбаган. Кыпчакова Жыламаш башту келин. Ол уулынын шүүлтезин угуп, каткырала, айткан: «Бар ла, балам, үрен ле. Шопр болгончо, тракторист бол. Тракторист эмди журт жерде жаан керек... Көрсөн, ол Багырды, кузнес болуп жат».

Майну да сокор эмес. Онызын ол бойы көрүп, бойы билип жат. Эмди не ле кичи элкем-телкем жадар күүндү. Турадан жаан тура тудар, кулашка үзеери одын кулаштаар. А оны тракторист жогынан, эйе, белен эдип аларын...

Жаан удабаган. Майну кайда? Ийинде. Трактористтин курсына барган. Канайып, кандый капшай?!.. А не, черүден келген жиит солдаттын алдында буудак жок. Онын күүнин совхоз бүдүрер учурлу. Майну эмди жаш эмес. Эр! Бажы да бар, тили де бар.

IV

Чочогоев Багыр ары-бери барбаган. Ол ло темир-терсле уружып, журттын чала талортозы кирезинде, меестин эдегинде турган кузницазында, түндү-түштү күнкүлдеп ле жадар. Ол кандый темирди

кызыдып, оны, бу јердин улузынын сөзиле болзо, бойынын «ээлү масказынын» алдына салып, канайып бүктебеди эмеш. Кезикте онын узанып јаткан јерине кирип барзан, тозын эмес тозын; кижинин јүк ле эки көзи суркурап турар.

Та јангыс Қайрунын улузы мындый, айса, өскө јерлерде база мындый? Бу јердин улузы акту бойынын уй-малына өлөң эдер болзо, оны азыйдагы чылап, кайда ла чапкан јеринде ууй тудуп, болчоктоп койоло, болорзынып отурбас. Бу керекти совхозло кожо табылган деп айдарга јараар. Эмдиги калык-јон не-неменин аайы-төйин чик јок ичкери, ажындыра көрүп јат. Онын төзөлгө-тазылы, байла, ол ло бир «көрүже-көрүже көөш эдер» деген кеп сөслө колбулу болор. Онын да учун эмди Қайрунын улузы бойына белетеген өлөңди как јерге обоолобой, је ле деген јадыктардан белетеген чанактардын үстине обоолоп јат. Қышқыда тракторло сундуртып келеле, белен ле иле согуп, бүткүлинче тарта беретен тыйрык темир ол чанактын бажында. А мындый чанакты эдерге кере карыш сынду кадулар керек. Је бат, бис једижип ле келдис. Керек шак мында. Ол кадуны ла трактордын чанагынын бажына керектү тыйрык темирди кандый да заводто этпей, кандый да магазинде сатпай јат. Бот керек кайда. Андый кадуларды Багыр ошкош ус, темир-терсле уружып билер уулдар эдип јат. Онын учун чала күскери, Қайрунын улузы акту бойынын малына өлөң эдип баштаган киреде, Багыр јаан байрамда. Бу ла көрзөң «ойойымдап» койгон дежер. А канайып «ойойымдабас»? Ол каду учун улус аракыдан болгой, Багырга арай ла болзо, эдин де кезип бербей турганда. А онызы јок деп айтпас, ичер ле...

— Куда-а-ай, ол Багыр база тыг ла эр! — деп,

улус оны кайкажып турар. — Бир шилдин бөгін ача тартала, ол ло турган јерине тыныш та тынбай јык берип ийер...

А Майну андый кижі эмес. Ол керегинде Кайруда өскө куучын јүрүп јат.

Майну механизаторлордын Ийиндеги училищезин божодып, кыра ижи јангы ла башталып турарда јанып келген.

Јаскыда суулардын тожы кайылып, эки јарат бой-бойларынан ыражып јат. Шак ла бу өйдө Майну ла Багырдын ортодо база бир туштажу болгон. Бу туштажу эки нөкөрдін ортодо тегиндү эмес болзо, ол керегинде айтпаза да кем јок болор эди. Је шак бу јолугуда олар экүнүн кылык-јанынын ортозында билдирбес сорбунын чийүзи илеленип, эки башка јарыла берген.

Майну бойынын тракторынын салдазына керектү кандый да эрешкин эттиртип аларга кузницага келзе, Багырдын тили база ла толголып калган эмитир.

— Эрешкин эмди ле колында болор, Майну, — деп, тобрак-тозынга ла көөгө карарган элбек јүзінде јүк ле эки көзи ле тиштери кажандап, Багыр оноң ары каткырган. — А поллитр качан болор, а?..

Бу сөстөрді ол, айса болзо, ойын эдип, теп ле тегин айда салган. Је Майнуга јарабаган.

— Бу сен тойбос-канбас кайткан? — деп, Майну айткан. — Көрөргө јескинчилү!..

— Кажы ла кижі ижи учун алып јат — Багыр каткырган. — Сен канайып максимум дейдин.

Онын бу кокуры Майнунын «ийдине» тийе берген:

— Сен кандый ла немеге кабак урган шилдин түби ажыра көрјадын — деп, Майнунын јыпшык

көстөрünün кыйгак кылуузы Багырдын эмеш ко-
курлу ла эзирик көстөрине, онон ышка карарган
бийик эмес потолоктын алдына жылыйп калган-
дый, чала суйман бажынан ала тозынга бороргон
кирзовый сопокторына жетире тайкылып түшкен. —
Јаантайын мынайып жүретен болзон, најым, сен
јаан да ыраак јол албазын...

Багыр кандый да темирди ирге јаар табышту
мергедеп ийеле, эки-үч оос јөдүлдеп, онон табыш-
ту түкүрип, Майнуны өчөш күлүмјизиле кыјыкы-
лап турган чылап, онын төжине төжиле арай ла
тийбей, јууктай базып келген. Олор экилези узун,
јаан сөөктөрлү болгоны анчадала эмди иле билдир-
ген. Бу экү јака бойдон тудушкан кийнинде, кузни-
ца деп адалып турган бу болчок туранын стенелери
эмди ле жемирилип, туш башка чачыла берер. Је
олор јака бойдон тудушпай, чала түс ле узун тум-
чуктарынын сүүризимек баштары бой-бойлорына
тийижердин кажы јанында турдылар.

— Мени ыраак барарга туру деп, кандый са-
ныскан сеге јетирди — деп, Багырдын үнинен
өчөлгөн эмдиге ле жылыйбайт. — Меге Кайрунын
да кайыр јолдоры једер. Бу кузницада менин адам
иштеген. А онон... Онон мен сенийин эмес, бойым-
дыйын ичип јадым, билдин бе, бойымдыйын!

— Чын, Багыр, сен бойыңды бойың кемирип
јадын — деп, Майну өчөгөндү јөпсинип, кандый да
кыјыран күлүмзиренеле, байа керексип келген те-
мирин де албай, тракторы јаар базып ийди. Чын,
адан иштенген, је аракыга јалданбаган — деп,
учында чагып ийди. А Багыр барып јаткан кижинин
кийнинен бойынын кара кузницазынын ачык
эжигинен бир эмеш көрүп турала, тап эдип, ичке-
ри базып жүреле, ойто токтой түжүп, «а, кайда-
лык!» — деп, он колыла јангып ийди.

Мынын кийинде олордын жолдоры, Кайрунын тожы түжүп калган суузынын эки жарады чылап, одош-тедеш өдөр болгон. Онын үстине кыра сүрер иш там көндүгип, Майну бригадаларда конуп, керек дезде, айлына да ас келер болгон. Же жинт тракторист керегинде эрмек удабай ла там тиркиреп, там көнжип чыккан:

— Өрө, Кайру-Бажында, менин эдегимнен жаан элбек жалаңды кем сүрүп таштаган?

— Майну...

— Ба-тазын. Башкүн ле кугарып жаткан, а бүгүн жорт келеделе көрзөм, бу — тен энтер койгон. А бойы күркүреп ле жат, күркүреп ле жат. Тен, айдадым ине, токтоор салымы жок...

Бүгүн ле Кайруга келген кижиге жастыра албас: деремненин сыранай ла үстиги бажында, жаан эмес төңдө, же ле деген крестовый тура тенкейет.

— Бу кемнин туразы?

— А кемнин болор ол, Майнунын.

— Бат, эр деп неме андый болотон! — деп, кезик улус Майнуны мактаар. — Жыламаштын жаңыс уулындый болбогондо.

— Майну жерде ийненин сыныгы да жалтырап жатса, айлына ал барар — деп, Багыр онын кылыгын жаратпай, чала шоодып айткан. Же Багыр не деп те айтса, Майну оны керекке албай жат. Ол көнү жолго жаңы ла чыккан. Көргөй, оноң ары не болор эмеш.

Туулардын ортозында турган бу совхозтын фермазынын жалаңдарын, жартын айдар болзо, Майну жаңыскан да сүрүп койор. Онын этпес немези жок. Же сени мен деп ала койгон кийинде, качан да жана болбос. Тен чагананын бойы. Жыр ла — жапшына берер. Оноң немени бек, чыңдый, көрүмжилү эдер. Майнунын бойынын сөзиле бол-

зо, бу ончозы онын «максимумдарынын» табынча колго кирип турганы.

Майну курлаазына јетире јылангаштанып ийеле, одын јарып эмезе агаш јандап јатканын көргөн болзогор!

Бу тушта онын эди-каны тен јымжада талкыйла, толгоп койгон кайыш ине: тен өрө-төмөн јылыжып, чөйлилип-чөйлилип турар. Јарын деп неменин јалбагын, колдорынын узунун ла күчтүзин не деп айдар. Ишке каныгып, чала терлеп келген кийинде, эди-каны јайгы күннин алдына тен килтиреп турар. Анчадала талтайа турала, агаш јандап јатканын ыраактан көрзөгөр, эки будынын ортозы торт каалга. Торбок кирелү неме ортозынан түк те тийбей, өткүре мантай берер. Баш — тегериде, кол — тизеде. Јаңыс сөслө айтса, кезер! Је онын сок јаңыс, бойынын оборуна келишпес немези — көстөри. Онызы кандый да кичинек, јаантайын не ни де шыкап, кемјип, түңгейлеп турган неме ош-кош. Түкү ле анда, јалан болгон јүзинде јапшынып калгандый суркурап турар, та кемди төзөгөн таңмазы болбогой.

Майнунун туразы ончо туралардан бийик. Онын андый да болоры јолду. Түкү эки метрге јуук сынду кижиге 8—9 агаштан салган ботпуш ош-кош немеге канайып јадат.

— Менин турамнын бийиги колымды өрө сунуп ийзем, потологына сабарларымнын бажы метр кирези јетпей турзын — деп, онын агаштарын салып турарда, Майну јаңыс катап айтпаган. Андый тураларды мен черүде јүрүп көргөм. Је Ондойдын орустарында да андый туралар ас эмес.

Је бот Майну тракторист болуп үренеле келген кийинде, бир јылдын бажында тура бүткен. Кай-руда эн јараш, эн јаан туралардын бирүзи.

Оны ээчий... Оны, Майнуны ээчий, өскө дө уулдар андый ок туралар тудуп баштагандар. Анчадала жаңы јурт тззөөргө умзанган јииттер элден озо кыймыктанган эмей.

Је јартын айдар болзо, эмди Қайруны жаңы турала кайкадып болбозың. Тура неме беги! Бу ок өйдө тураларла кожо озогы ла јебрен айылдардың јылыйбай турганын база темдектеер керек. Олор эмди де анда-мында содойыжат, эмди де карган эмегендер чилеп, чала табылу, чала чөйө бырызтыклап, «танкылагылап» ла тургылайт. Қандый да јараш ла жаңы тура болзо, јанында чадыр айылдың ыжы чоргып турза, байла, алтай кижининг ал-јүрегине тыш, токуналу болотон туру...

Городтогы улустың эдинген алкы-бараанла эми кемди де кайкадар арга јок. Ол шифоньер, ағаш орын ла оноң до өскөлөри Қайруның да тураларының ичине кирип, түкү ле качан кайра јадып алған эмей.

Эмди јииттерге эн керектү неме не?..

Автомашина, мотоцикл. Кайдаң олорды «Ковровец» керектейт дейзин. Оныла жаңыс кыстарды учкаштырып алып ары-бери мантадып, соотодордон башка. Уулдарга эн талдамазы — «Урал» эмезе «ИЖ-Юпитер» керек ине. Је көп лө сабазында олорго автомашина керек. Байла, оның да учун Қайруның кезик каргандары: «Удабас бу балдар јап-јараш, чындый ээр-үйгендү јакшынак эрјинетатка чек көрбөй дө барар» — деп, тегиндү эмес кородогылайтан ошкош. Јок ло јок, эмдиги ач-үрентен башкаланган. Сан-сабазы кубулган. Жаңыс ла чалкойто јадала, арай ла болзо, оозына мөт тамызардың бери јанында...

Күс...

Өлөң ижи түкү качан божогон. Аш та жуна-
дылган. Зеленканы да кезип, түкү ле не јерде
обоолоп койгон.

Бу мындый күндердин бирүзинде Майнунун
тойы керегинде эрмек-куучын Кайрунын ичиле тир-
кирей бербей канайтсын. Ондый солун кемнин жү-
регин күйбүретпейтен эди, калак... Ол ло. Кычы-
кайлап, түймедип, ончозынын тийбес јерине тийип
ле ийген.

— Кыпчак Јыламаштын уулы кемди экелип
јат?

— А мынаар бу Моңулдай өбөгөннин јети кы-
зынын бирүзин ле көстөп турган уул болгодый...

— Ба-та-а, бу Торкошты Багыр сөстөп туру
дежерде...

— Је энези, Тана эмеген, Багырдын адын угар
да күүни јок. Чирей тебинеле, јаза мойноп ийген
деген јок беди...

— Андый болоры јолду. Ол Багыр бойы иш-
тен-кей, јак-шы уул, је јангыс ла ол бир ума јок
ичиш деп немези бар болбозын ба...

«Шибегейди таарга јажырып болбозын» — деп,
орус кеп сөс сүрекей чын айдылган. Анчадала јурт
јерде кажы ла эрмек калас өтпөй јат. Майну ла
Багырдын јангыс кыска санаазын салганы чын
болгон. Бир катап эки уул — эки тайгадый јеткер-
лер Моңулдай айлынын эжигинде кап-чыт ла туш-
тажа бериптир. Бүрүнкий энир турган, јурттын
отторы јалт эдип, јангы ла күйген.

— «Ийт бөкөзиле бок блаап јиир» деп, сен ке-
регинде айткан болбос по, Майну, — деп, калагы
Багыр ак-чегинен айда салган.

— Оны кайдан көрүп турун? — деп, Майну база тура калбаган. — Та сен менин жолымды кечип турган, та мен, оны озо баштап көрөр керек.

— А оны канайып көрөр, жудруктын күчиле бе айса жууган жөөжөннүн көбиле бе? — деп, Багыр шоодылганду каткырып, чала кезе айткан.

— Сен мени жөөжөлө жаантайын не туйуктап жадын а, Багыр? — деп, Майну борто кап ла туткан. — Мен сенен нени блаап алгам а? Бооро Майну ийненин сыныгын да айлына апарар деп айткан, эмди катап ла...

— Сени, Майну, мен өткүрө көрүп жадым.

— Мен де көстү — деп, Багыр жолдон жана болбогон. — Сен эр болзон, мен де эр. Сен — эгүннүн сыныгы, мен — мен база...

— Же-же айт, Майну, мен угайын — деп, Багыр ченеп, катап ла өчөп каткырган. — Бис экүннүн эдек тудушпаганыс чала удап калган эди. Санаана кирет пе, ол ло бир адама күйүнип, мени сабаганыннан бери көп, сүрекей көп ой өдүп калган.

Майну ол күнди ундып койгон. Же Багыр эмди эске алындырып ийерде, 1943 жылдын ол ыраак жайы ойто ло ойгонып, жүрегинин кандый да бир кыбында кыймыктана берди.

«Чын, мен онын адазына күйүнгем» — деп, ичинде жөпсинди. Же онын бу санааларын озор экүннүн ортозында бүгүнгү сурак эркидеп, тургуза ла өчүрө базып ийди.

— Багыр, мен сениле эдек тудушпазым — деп, Майну агы-чегин айтты. — Бис эмди жаш эмес. Бистин бүгүнгү шырабыстын бажына өскө эп-аргала чыгар керек...

— А кандый арга бар, айдып бер, мен угайын — деп, Багырдын кыжыкылу уни онын эди-канын эрей согуп, жалкын, айса, электрический ток

чылап, кайда да тырлас этти. Андый да болзо, Майну бойын тудунып, нени де сестирбеске албаданды.

— Торкош бойы нени айдар, андый болзын, сен jöp пö?..

— А не, jöp! — деп, Багыр база бойынын көксин жаба базып, керек дезде, күлүмзиренип ийди. — Же качан, канайып кыстын jöбин угатан, сен меге оны жартап бер, Майну...

Кайрунын үстине бойынын суйук мөңүнин көс жетпес ыраактан төгүп турган айдын жаркыны алдында, Монгулдай өбөгөннинг туразынын бозом толугынын ары жанынан элбес эдип, олор экүге удур кем де караңдап, чыга конуп келди.

— Мен ончозын угуп тургам — деп, Торкоштын үни кандый да joboш угулды. Эки уул эпjоксынып, же андый да болзо, бир уула кыс жаар көрдилер. — Мен слер экүге не? — деп, Торкош бир де эмеш кемзиниш jогынан айдат. — Айса, бла-жарга мен слерге тынду-jaшту кижиге эмес, ийтке чачып берген өкпö бö?!

Күски бозомнын алдында олор үчү очоктын үч будынды турдылар. Жаңыс ла ортозында жаркындалып күйгөн от jок. Эки же деген эр бу узун эмес сынду кыстын алдында сыраңай ла энезинин алдына кандый да буру эткендий эмдиге ле үн-табыш jогынан уур тынгылап турдылар.

Торкоштын жаңыс сыны кичинек, же сөс жанынан жаңа болбос бала. Айла сыны дееристе, онызы да бу айу ошкош эки уулдын алдында анайда билдирип jат. Торт ло жаба карыш деп айткадый, андый ла эргекче матрак неме эмес.

Јуп-јуунак, бойынын ла эди-каны андый кижиге. Же тил жанынан тура калбас. Энезин, Тана эмегенди, төзөгөн. Онын үстине төрт жылга улай культу-

раның Барнаулдагы училищезинде үренип, оны кандый бичик кычырбады деп...

— Эмдиги өйдө кыстың салымы, — деп, Торкош токтоныкпай, оноң ары айдынат, — эмдиги өйдө кыстың салымы аттанг да, ада-энениң де табынан камааны жок...

— А нениң учун аттанг? — деп, тон өткүрө узак унчукпай турарынан эпјоксынып, Багыр тың сонуркап турган кижиге болуп, өнөтийин ле каткырып, карманынан «Беломор» чыгарып, серенкени — жалтырт — чагып ийди. — Айса Майну ла мени айгырлар деп айдып болбой салала, аттар дегениң бу ба?..

Сакыбаган јанынан Торкош каткырып ийди:

— Је онызы, Багыр, сениң бойынның көөрөминг туру, мен чын ат керегинде, јүгүрүк ат керегинде айдадым — деп, Торкош јалт эткен каткызын токтодып, ойто чала сананганду ла токуналу эрмектенди. — Казахтардың канча ла кинозынан көрдим: кыс атка минеле, ары болуп чабар, а кийининен сүрүжип, кажы уул оны озо једип тудар, кыс оның мөри... Мен бодозом, мындый сүүш кыс-танг да, уулданг да камаанду эмес, а кемниң ады јүгүрүк, бот оноң ончозы камаанду...

— Је андый болзо — деп, катап ла Багыр эрмектенди, — бис угарга турус...

Майну чындап та бурулу неме чилеп, ары-бери јайканып, улу тынып ийеле, учында айтты:

— Торкош, кандый да ујатту, эп јок неме болуп калды ошкош...

— А нениң учун?! — деп, кыс бойының ийиндерин эки кулагына јетире көдүрип, оноң ойто табынча јабызадып: — Карын да ак-чек куучын өдүп јат — деди.

— Је андый болзо — деп, Майну чыданыкпай,

эди-канына изү жайылып, онон ары нени де айдарга жадарда, Торкош озолоп ийди:

— Багыр, мен сеге канча ла катап айткам: бис экүнинг ортобыста не де болбогон, не де болбос деп... А сен, Майну, — Торкош сакыбаган жанынан ыйлай согуп, эки колыла жаш бала чылап, жүзин жаба тудунып, айлана соккон бойынча, жанында турган туразы жаар жүгүрө берди...

Олордын бу туштажузы бойлорынын ла ортозында артып калган. Же эки уул айрылышып, эки жара барардын алдында, Майну сураган:

— Же эмди не, нени айдарын?..

Багыр та ачынганын жажырып, та эмеш калагызына салдырып, эш-неме керексинбей, айса, Майнуга чын ла чаптык этпес деген, же кайа болуп жадала, мынайда каткырган:

— Мен бодозом, бистинг жердин улузы чын кожондогон: санаага кирет пе, најым. — Же анчадала бу најым деген сөстөн, Багырдын үнинен өчтинг ле күнүркештинг кыйгагы угулган. — Санаага кирет пе мындый кожон: «Тенериде бир жылдыс, көс жеткежин, кол жетпес, телекейде бир көөркий, санаа жетсе, салым жок»... — Онон бастыра көксиненг уур тынып, колындагы өчүп калган папиростын учын жерге мергедеп, тондок жерге кирзовый сопокторыла күлүреде алтап, саң төмөн карандап, сала берген.

Мынын кийнинде Майнунын тойы керегинде куучыннын жалбыжы там көңжип, Кайрунын эки жанындагы кечүлерден жеп-жеңилчек кечип ле арташтардан ажып, өскө дө журттарга жеткен.

— Сен ол Торкоштон нени көргөн — деп, бир күн уулына Жыламаш айткан. — Айса бу ак-жарыктын үстинде өскө кижн табылбай турган ба?.. Улустын куучынын тен угарга да уйатту!..

— Укпагар, улусты, — деп, Майну аяакта чайды јаан ууртап, кезем, је кыскарта айткан. — Токтоор аргам жок, Торкош меге сөзін берген.

— А Багыр?! — деп, энези кенетийин селт эткен. — Сен ол Багырга килезен. Көөркийдин аракыга бастыртып, ар-күчи түжүп жүргенин көрбөйдин бе... Ойнодо оноң...

Майну удабас болотон тойдын ла изү сүүштин абында ла күнүркештин өртинде болгон. Энези «онойдо оноң» деп, та нени айдарга сананган. Майну оны керекке албай, колын жаңып ийген:

— Болор, энем, болор! Сүүшти килемжиле аргадап болбозың...

Энезинин эрмеги анайда ла учына жетпей, үзүлүп калган. База бир эмеш ой өткөн. Жыламаш база канайдатан эди: уул аладым деген, кыс барадым деген. Же, байла, салым андый туру. Жыламаштын жаңыс уулына Кайрунын калык-жоны болужып, бир күн тойды эдип, Торкош ло Майнуны бириктиргилеп койгон.

Ол өйдөң бери Кайру журттын тураларынын үстине жаңыдан көп туралар кожулды. Тенгериин алдынан өрө баканактап тургулаган бийик туулардын ортозыла түшкөн чичкечек өзөктин учына чыгар деген чилеп, жаңы туралар ла айылдар журттын ортозыла барган сок жаңыс көни жолдын эки жаңыла эмди озолу-сонду чубашкылайт.

Ол өйдөң бери Кайрунын үстінде жаркындалган жылдыстардын ортозынан бир канчузы өчүп жоголгон. Олордын өлүмиле кожо бир канча улус, анчадала жаан жаштулары, бойлорынын үүле-коногына једип, мындагы жаңжыгула болзо, ол јер јаар «тус бедреп барган». Бу жоктомчынын бирүзи — Темир-Көс деп чололу Монгулдай өбөгөн — Торкоштын ла оноң до өскө алты кыстың адазы.

Жок, бу жүрүм деп неме база сан ла башка! Кижитирү тушта оны жаан ла онойып байлабас. Жүзүн-башка чоло ат тапкылаар: Темир-Көс, Ийт-Куйрук, Надо, Почом ло оноң до өскө. Айла бу мындый чололор коркушту чокум болор. Олордон айрылатаны күч. Ненин учун дезе, кижининг кандай да једикпес-тутагы, кылык-јангынын сыраңай ла аңылу јери эмезе эрмек-куучынынын теми мындый чоло аттар ажыра јазымы јок көрүлет.

Монгулдай өбөгөн көп эрмек айтпас кижитерс ле карарып калган отурар. Шак оноң улам Қайрунын улузы бу өбөгөнди Соок-Көс, је көп сабада Темир-Көс дежетен. Је Темир-Көс шак ол күн эн кичинек кызы Торкоштын кудазын ичип, сүрекей омок ло куучынчы болгон дежет.

— Эн кичинек кызымнын эргегине жаан ырыс түшкен — деп, өбөгөн јажыдын тудуп болбогон. — Майну жүрүм көргөн көгүстү уул. Адазы јок учун мен ого ада болуп, јаны туткан айлына отугымнан от камызып беретем.

— Мыны көргөн улус Монгулдай кызын Майнуга албанла берип јат дежер болбой — деп, Тана өбөгөніне айдарда, ол нени де айтпай, айунын табаштары ошкош жаан кара алаканыла јангып ийген. — Мени бу јажыма јетире Темир-Көс деп чолологылап келди. Оноң не?.. Менин көстөрим темир болуп калды ба? Жок, мен эн кичинек кызым отуратан јурттын одын бойымнын отугымла камызар күүним бар. Айса мен одымды кемге беретем, уул бала бар эмес... Јети кыс, эн кичү кызымда күйзин!.. Кызым, күйүүм ырысту болзын...

Ол бойынча Майнунын јангы айлына отты чындап та Монгулдай өбөгөн бойы камыскан: «Күй,

күй, одым, күрен сыгын бууры бышсын, капшай
күй, одым, кара койдын төжи бышсын».

Жок, чындап та ол той-кудалу күн Монгулдай
өбөгөн чек ле кубулган. Оныла та не болгон, та
канайткан — бастыра Кайруны кайкаткан! Жүрү-
минде ол жаантайын мындый болгон болзо, улус
оны Темир-Көс деп чололобос то эди.

Монгулдай айлында жаантайын топшуур жа-
дар. Же оны сокконун, кайлаганын уккан ла киж
жок. А Торкош ло Майнунун тойы күн Монгулдай
өбөгөн жер-алтайын алкап, кайлап та ийген. Онын
мындый кайын бу жазына оок-тобыр улус укпаган
болор. Ол жаңыс ла бойынын кабырып жүрген же-
ринде, кандый бир мөштин алдында, кара жаңыс-
кан конуп жатканда, кунукчалын чечип, шак мы-
найда каа-жаа кайлап туратан:

Э-э-э, эй-эй-эй,
Эмил агаш бүр үспес,
Ээлижип өзүп жадар,
Эдил күүги үн үспес,
Эгкилдеде эдип жадар.
Жай Алтайы ла бу эди, —
Э-э-э, эй-эй-эй. . .

Мынайып той-жыргал болгон. Монгулдай өбөгөн
мынайып бойынын жинт тужына жолуккан. Оны,
байла, шак онойып айдарга келижер болор.

...Майнунун тойы жаан той, жаан байрам. Ол
узак өйлөргө ундылбас. Той-жыргалдын мөтөли жа-
ңыс ла Майнунун жаңы туткан туразында өткөн
эмес. Бу сүүнчинин жалар-оды жере түжине ле
адар таң атканча, Торкоштын ончо эжелеринин,
төрөгөндөрünün айылдарында күйген. А жаан улус-
тын, жестелеринин ле эжелеринин айлына куда-ку-
буй түшкен кийинде андый да болбой кайтсын.

Торкошто алты эје ле алты јесте. А онын ада-эне-зинин ага-карындаштары кайда деп? База ла бу журтта. Таайлары ла таай эјелери ас улус беди?.. Бир кезиги айылчы уткыгандар, база бир јарымы бойлары айылчы болуп барган. Јаң андый.

Мынаар Торкоштын адазынын айлына эң јаан, эң төс улус јуулган ла јыргаган туру. Кудалардын да талдамазы, сананып эрмек те айдары, көгүс кенгидип кожон до баштаары — ончозы анда.

Јыламаш бойынын керегин билбес кижиги деп пе?.. Ол эјебис тың эмей. Монгулдайдын јүрегин кайылтарга база чырмайган ла ине. Балазын өскө јатка берип јаткан кижиги, темдектезе, Монгулдай ла онын эмегени тен кудай эмезе кааннын бойы боло бербезин.

Тирү кижиги кандый эп-арга таппайтан эди. Онын да учун мынаар Майнунун јанынан барган кудалардын ортозында Монгулдай өбөгөннин эң јуук ла антыгарлу најызы Чакылдай база болгон ине. Торкоштын адазын канайып та Темир-Көс дешсе, ол Чакылдай нөкөринин јаан чалчыбазын Јыламаш ажындыра сезип отурбай. Онон ферманын управляющийи Саналов Санаа база кожо болбозын ба. Је онын јажаган јажы јаан эмес те болзо, Чакылдай өбөгөннин сөзиле, «Кайрунын председатель-президенти» эмес беди.

Тойдын јыргалы көндүге ле берген. Эбирилип баратан екпіндү чөөчөй эреен-тереен айлана ла бербей база. Айылчы-мөлчилердин эди-каны изип, эрмек-сөстөри чала көйлөп лө јүргөн. Табыш, кожон. Монгулдай өбөгөннин кайы токтогон кийинде, кенетийин «тискин» Чакылдайдын колына кире ле конгон. Јок, колына эмес, сөстин татузы Чакылдайдын тилине келип түшкен деерге келижер. А онын эрмеги блааш-тартыш јогынан болор эмес.

— Монгулдай, нөкөрүм! — деп, ол кыйгырып ла чыккан. — Арайаар дедим, арайаар, мен сөс айдайын деп. Онон башка ундып ий жада каларым. Ка, Монгулдай, кару нөкөрүм, мени тыгдазан, — Чакылдай Торкоштын адазынын жеңинен тартып, күрдек, эттегир ийиндеринен ала койып, омок көстөрүнүн учула имдей салып ийди. — Билерин бе, мен эмди ле сеге нени айдарым а?.. Бу ла бистин жаныста отурган управ, эмди ле сананзам, биске өштү ошкош! Сен оны санандын ба, Монгулдай? Кайрунын председатель-президенти де болзо, ол ло ошкош бистин өштүбис!

Санаа калырууш Чакылдайды да, мында ла мында бүгүн жок то улусты билбес эмес. Жолдо кемнинг кемнинг сабары үзүлеле түжүп калган жатса, же жагыс ла Кайрунын кижизинин сабары болзын, Саналов Санаа оны жастыра албас, жазым жоктон танып салар деп, байла, кара жерге айдылбаган болбой. Онын учун Чакылдайга «президент» ачынбаган. Той болгон кийинде кокур-табыжы жок канайып өдөтөн эди. Мындый өйдө кижикандый бир тилдин бажына да илинери узак эмес ине.

— Сен, Монгулдай, билерин бе, «президент» ненин учун бистин өштүбис? — деп, Чакылдай онон ары чаксырайт. — Билбейдин, ондобойдын ба? Ондый болзо, бери ук. Шак ла мындый иит «президенттердин» кылыгынан улам, бу жаш үйе тумчуктарын эн эткире кантырайта көдүргилеп жат ошкош. Шак олордын баштаганыла сенин ле менин өбөкөлөрүмнүн озодон бери жөп койгон жап-жакшынак жаңдарына олор ажару салбай жат. Мен ле сананып жүрзем, керек андый, Монгулдай.

— Акыр, сен кандый неме айдазын? — деп, Монгулдай соок көстөрилө ого кайкаганду көрди. — Мен чала ондобой калдым...

Санаа база кылчас этти. Бу Чакылдай нени ле таап келди болбогой?

— Ондобогон болзон, отур. Эмди ле эбиртип келейин — деп, Чакылдай, ийик чилеп, торт ло жан-ыс јерге токтобой барды. — Темдектезе, сен бу жан-ы ла кай кайладың. Алтайдың агару ла байлу мөш агажынан амадап эткен топшуурдың јыңкылдууш ўни јыңырап, бистин эди-каныска өдүп калды. А бу ла сенин сол јаныңда отурган управ, бистин президент, онойып ойноп билер бе?

Чакылдайдың эрмеги токтой берерде, ончо улусла кожо оморкоп, Саналов Санаа јаркырада каткырып ийди:

— Кайда, кайда эмди ле меге јети кылду топшуурды, јети кылду гитараны алгылап беригер. Чакылдай өбөгөн, мен эмди ле слерди кайкада ойноп берейин айса кожондоп берейин бе?..

— Јок-јок, председатель-президент, — деп, Чакылдайдың колы чычас-чычас эдет. — Ондый болзо, меге ол бир... Акыр, мынызы неме эди, ол бир...

Өбөгөн бойынын кыскачак колдорын, сыраңай ла канаттар чылап, эки башка јайа салып, эбире отурган улуска кандый да сўўнчинин јаркынын чаккан омок көстөриле болуш сурап көрди. Ол нени де бедрейт, нени де сакыйт:

— Је канайгылап калдыгар! Ол ло бир кара неме?! Бу бистин клубта ла ўргүлөп турат ине.

— Пианиноны айдып тураар ба? — деп, Санаа јөмөшти. — Эмди слер оныла ойноп билерим деп айдарга ба?!

— А не болды? — деп, Чакылдай чала соогын тартынган кебеделдү сурады. — Менин он сабарым корсойыжып та калган болзо, онын шынкылдууш текпиштеринен табыш чыгарып болбос деп пе?.. Токтоп ло кал, экем. Сабарларым тен сайак аттар

эмей. Мен јуу ойинде... Мени бу јуу тужында нени көрбөди деп, неге ойнободы деп бодойдын, председатель-президент! Бу отурган Монгулдайдаң да сура, төгүн деп турган болзон...

— А Монгулдай өбөгөн слерден мойножор эмес.

— Ай ла ай, токто ло токто, балам, — Чакылдайдын капшуун колдоры катап ла кейде кедендеже берди. — Качан бис, бу ла отурган Монгулдай нөкөримле кожо мынаар бу Праганы ла јер-айактын өскө дө телекейлик городторын јайымдап турарыста, андый ла кара неме көрбөгөн турус а?! Ол канча јүс баалу-чуулу немең Кайрунын ла клубында түнөп калган туруп јат. Онын текпиштериле жүгүретен жүгүрүк сабар слердин кемигерде бар?.. Бис... Је бисти бу телекейди айланып жүрүп нени көрбөди деп!

— Айдарда, пианиноло ойногом деп айдарга ба? — Саналов оны сай ла божотпос деди ошкош.

— Ойнобой! — деп, Чакылдай аланзыш јогынан чыт ла берди.

Олордын кажызы ла једе конуп келген јылу аракыдан бир чөөчөйдөң ичкилеп ийдилер. Онон управляющий Чакылдайдаң сурады:

— Акыраар, өбөгөн, бис канайып өдүп јаткан өйди токтодо тудуп турган болотоныс, слер анайда ла јартабай, өдө кондоор ошкош ине? Бис ол ло бир пианиного једип, ого бүдүрилеле, токтой түштис пе, кайттыс?..

— Бу ла јуукта јангы мениң нөкөрим Монгулдай топшуур кылын толгоп, бистин мөңүн сүрлү Алтайысты мактап, јап-јакшынак кай кайлап берди — деп, Чакылдай өбөгөн тымый түшкен үниле эрмектенди. — Бүгүңги өзүп јаткан ач-үренге коммунизм тударга топшуурдын үни чаптыгын јетирип туру деп, сеге кем-кем айтты ба айса јок

по? Айса, коммунизмге комус жарабас жанду неме бе, сен меге «президент» болзон, чокумдап бер?

— Топшуурдын табыжы совхозтын ижин бузуп туру деп мен айтпаган ла ошкош эдим. Социалистический мөрөйгө дө, Советтин өскө дө ижине комустын түбеге жетпеген — деп, Саналов Санаа чала Чакылдайдын үнин өткөнгөн айасту айтты. — А бот слер, каргандар, бисти үредер, айдып турар учурлу эмес пе? Ондый немени мен слердин жаныгардан баштап ла угуп отурганым бу.

— Көрзөн, кандый сүмелү! — деп, Чакылдай чып ла чын кайкай түшти. — Эй, Монгулдай, мен мыны «президент» деп как тегин адабаган эмей-им. Көрдинг бе, тен чорт то эмес, тен суудагы чортон!.. Чупчулып чыга конды не!

— Э-э, Совет жан — деп, учы-учында Монгулдай эрмектенди, — андый да болзо, Совет жан биске жангыс ла жүзүн-башка машиналар, трактор-лор ло тойу-ток жүрүм берген эмес...

— Же-же, кайран нөкөрим, айт ла, учына жетир, — ого Чакылдай жөмөшти. — Мен бодозом, кайда да ондо, сенин азу тиштеринин ары жанында, сыраңай ла бүгүнгү тойдын жыргалына түңгей эмезе өрө турган бийик күнге жүзүндөш жараш шүүлте жажынып жаткан болгодый...

— Совет жаннын эн жаркынду сыйы — ол, байла, эмдиги кижинин көксинде күйген ак санаазы, агару күүни туру деп айдарга санангам. Жарык, жакшы, ак санаазы...

— А-а, слердин айдарга сананганыгар, — деп, Санаа эрмекке кирижерге умзанды.

— Акыр, сагы, управ! — деп, Чакылдай торт ло чыгырып ийердин бери жанында токтодот. — Менин нөкөрим нени айдарга сананган — учына жетире айтсын, чапчашпа. Өскө кижинин адына минип

алганыннын үстине ончозын озолоп чыгарга арай ла келишпес болбой а?..

— Бүгүңги кижининг эки көзи ыраак көрүп јат — деп, Монулдай унчукты, — оңонг эки кулагы да ыраак угуп турганыла коштой, сананган санаазы да теренжиген. А бис экү — деп, ол Чакулдайга баштанды, — а бис экү јуу-чактын шыра-түбегин де өткөн, јүс-абызын јерлер де, улус та көргөн болзобус, је түңей ле...

Санаа оның шүүлтезин ойто ло үзе согуп ийди:

— Онызы чып ла чын, мен слерле јөп! Оны эмдиги өйдингу улузынын тилине көчүрзе, духовный өзүм дежер ине.

— Акыр дедим, сакып ал дедим, Санаа, — деп, Чакулдай чакылдап ла уткалап чыкты. — Андый болзо, эмди мен айдайын, мен...

— Јок, бу челчелешти ары ла токтодор керек — деп, кемзи де киришти, — оның ордына Торкоштын адазы база бир эмеш кайлап берзин.

— Јок туру, бисти јолдонгу туура тартарым деп кем де сананбазын! — Чакулдай јаза-быча мойноп ийди. — Сенинг айтканынга эмеш јөпсинбес јерим бар, управ. Бери ук. айса, менинг сөзим сөс эмес пе? Бистинг јоннын јөөгөн јап-јакшынак јандары, темдектезе, сен ле мен ошкош эмезе бу менинг нөкөрим Монулдайдый јаан јашту улустын айтканын јаш үйе керекке албас болзо... Ол эмезе јангы өйдинг машиналары бис сүрекей ле јүгүрүк дежеле, јакшы ээжилерденгу озо мантап турган болзо, оның тискинин эмеш токтодо тартып турар арга табылбас па? Ол темир-терстин кийнинен атту эмезе јоју баргылап јаткандары јаба једижер эди, оңонгу ары кожо кыймыктаза кайткай не?

— Ой, өрөкөн, бу јенил керек эмес болбой — деп, Саналов Санаанын үнинде байагыдый кокур јок

угулды. — Мен сананзам, бистин албатыдагы бар эн керектү, эн јакшы деген јанжыгулар неден де артпас. Автомашина ла трактордон болгой, эн түрген учушту самолеттордын да канаттарынан капканча, кожо барар болбой.

— Эй ле эй, Саналов Санаа, «председатель-президент», ононг бистин управ, көөрөмингле көп көкитпезенг кайткай не, — Чакылдай ойто ло чатпагдап чыкты, — нени эдетен эдинг — эт, бойында. А мен айдар болзом, бүгүнгү ач-үреннинг керексинбези, укмалы тен не де эмес! Сен билеринг бе, сананган ба, Саналов Санаа, шак бу тутактын төс эдүзи кайда јажынып, кайда ээленип јатканын? Көрүп отурынг ба, шак бу менинг колымдагы кылбыраган кызыл чөөчөйдү? Бат кайда ол кинчектин кара башту курты!

— Андый болзо, качан, кем чөөчөйдү сананып тапкан? — деп, чагып ийген серенкенинг күкүртичилеп, Санаа кызып чыкты. — Оны јашөскүрим тапкан неме эмес, слер, каргандар, тапкан неме ине. Айдарда, бурулу улус база слер, каргандар!

— А-а, јажынып јаткан јыланнын шыркыраганы јаны ла угулып келбей кайтты. Уктыгар ба бистин «президенттин» айтканын! Айдарда, ончоны үреп, өртөп-јалдап јаткан улус бис, каргандар, турус ине! — Чакылдай, торт ло адаруга чактырган торбок чылап, тонжылай берди. — Сен уктынг ба, Монгулдай, бу јанында отурган күчүгеш неме деп кынзыйт? А сен, Саналов Санаа, билеринг бе, бис черүге атанарга јетире кабак аракын кандый јытту неме болгонын билбес те болгоныс?!

— Эйе, андый — деп, Монгулдай бажыла кекиди. — Мынан озо, бистин үйенинг јииттери јирме беш јашка јетире эмезе армияга барала, ононг ойто јанып келбегенче, андый немени таныбас болгон

эмей. Чакылдай чын айдып јат... Ол јанынан сös блаажып, сөгүжерже де кем јок, је јангыс ла бу менин энг кичү кызымнын, Торкоштын, тойы, калак, ундылып калбазын...

— Чын ла дезеер — деп, Санаа беден јөпсинди.

— Қалак,онызы андый — деп, Чакылдай да соок кебин тартынып ийди.

Ой, үйелер керегинде бу куучынды токтодып, ончозынын учында Моңулдай өбөгөн ойто катап эрмектенген:

— Бу көдүрилген суракта, мен бодоор болзом, бис ончобыс јастырып јадыс ошкош. Мында эн јаан буру ла түбек, байла, өткөн јуу-чактын ла кинчеги болбой кайдар...

— Қанайып? — дежип, Чакылдай ла Санаа ойто ло оп-соп түшкүлеп, онон катап ла сандырагылап чыктылар.

— Менин айдыжымла болзо, эн артык эрлер, эн артык улус каргышту јуу ла чактын кара казанына барып түшкен. Эр киндиктү улузы јок эн арткан јурттарды слердин кажыгар ла билер — деп, Моңулдай өбөгөн мендебезинен куучындайт. — Ол јеткерлү таладан јерине көп кижи јанган беде? ...Јуудан-чактан тирү арткан үйени ай-уй деп айдар, үредер де кижи јокко јуук болгон ине. Эл-јоннын бажы болгондоры јууга атанып, анда бажын саларда, баш болзын, мында онду неме арткан эмес. А бу јангы корболоп өскөн үйе — ол бистинг ле өскүс-јабыстардан, кенеген-кертигенистин артканы болбос по.

— Болуп та айабас — Саналов Санаа теренг көксинен улу тынып ийди. — Је бу бистинг школдо өткүрип турган үредү, кинолор, лекциялар... Олордын јакшызы не јетпес јанду!

— Бу да үредү ас эмес ле — Моңулдай өбөгөн

байагы ла төп лө јобош ўниле эрмектенет. — Бат, темдекле алза, бу ла бистин алдыста от кўйўп јат. Онын очогынын ортозында јаантайын ла кызыл чок јадар јанду. А бот јангы ла энмектеп баштаган јаш балага ол кызыл чоктор кандый ла јараш ойынчыктар болуп кўрўнер. Балада не болзын, оны ала койып, ойноорго албаданып јат. Қолго, алаканына алар, тудуп ийер кўўндў. А ого энези јакыйт: «Поп, балам, поп!..» Јаш бала ол поп дегенин билер эмес. Кезикте изў чокты ала койот. Бат бу ла тушта ол билип јат, колын кўйдўрген кийнинде. Экинчи катап ол ло чокко јылгажактап баратса, «Поп, балам, поп!» — деп, энези ойто ло кыйгырып јат. Чын ба? Бала эмди билер. Эске алынып ийер: «Поп — ол јеткер, ол ачу!» — деп... Бат онойып ўредип јат. Айдарда, чўўчўйдў аракы база «поп» ине. Јаш ўйеге оны јазап јартаарынан јалкуурбас, кўнўн ле кўнўн, эртен-энир айдып ла, јакып ла турап керек.

— Нўкўрим, Монулдай, бери уксан, мени — деп, Чакылдай ойто ло кокурга кўчў берди, — сенин бўгўнги агитацияннын кийнинде, байла, мен деп кижии ол чўўчўй деген немени оозыма ла јууктатпас болдым ба?!

Эбире отурган улус ончозы каткырышты. Је бу ок ўйдў кемизи де ого чўўчўй экелип берди. Чакылдай озо баштап колыла јангып, оны албаска турган кижии болуп, јўзин чырчыйтат: «Јангы ла Монулдай оны поп деди ине, укпадыгар ба!» Онон Чакылдай шаајын чўўчўйди алып, колынан чала туура кўрўмјилў тудуп: «Ичпе-јутпа, Чакылдай! Поп-поп, Чакылдай!» — деп, улусты каткыртып турала, хоп деген бойынча, бир тынышла, јылу аракыны ажырып ийди.

Айылдын эр де, эпши де јанында отургандар

тен јир ле каткыда. Той-јыргал каткы-кокуры јо-
гынан канайып өдөтөн эди. Онон табынча эмеш
токунап, эрмек ойто ло азийгы кемине көчүп, сы-
ныга берерде, Саналов топшуурды алып, Монгул-
дай өбөгөнгө үн-табыш јогынан туттургысты. Онын
кылдары озо баштап ыраактан «тын-тын» кыг-
кылдап, табынча там ла тыгып келген јерде, Мон-
улдай көксин кенгидип, «Э-э-эй, хе-е-е» — деп, Ал-
тайга алкышту койу кайын баштап ийди:

Акка ла јеткен ак сүмерлер,
Мөңкү ле бажы да јалтырап,
Корум бойы да козурап,
Эдек бойын да эбирткен,
Ээн ажызын да ажырткан, —
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй, уу-уу-уу...

Айу ла јадар арташту,
Бөрү ле јадар бөлчөктү,
Э јайлазын Алтайымды...
Айланып аккан ак талайлар
Аржан-кутук эм јадар,
Айландыра ак тайгалар
Курчу-куйак эм турар,
Э јайлазын Алтайымды,
У-у-у, уй-уй, уу-у-у...

Кижиге бойынын үүле-коногы јууктап келгенин
бойы сезип ийер дежетен. Ол чын болгодый. Мо-
нгулдай өбөгөн эн кичинек кызынын тойын өткү-
рип, байла, бу ок өйдө канча јылдарга ажуларын
ажып, јылкы кабырып јорткон тайгаларыла, тоо-
зы јок суулардын кечүлери ле эзендешкен болго-
дый. Је кандый да болзо, ол бойынын эн бийик
эрчиминде јүрүмнин јиит чагына кенетийин ойто

бурылгандый отурган. Бу ла. Онон јаан удабай ла јада калган.

— Өлзө, ол Моңулдай өбөгөн чилеп өлөр керек не — деп, Кайрунын каргандары жаңыс катап айдышкан эмес. — Бала-барказын да јоботпогон, бойы да узак оорып шыралабаган.

— Эйе, энг кичү кызынын јыргал-мөтөлин көрүп алган. Онон уйуктаган, ойто турбаган...

Јок, бу жүрүм деп неме база сан ла башка!

Темдек эдип, бу Моңулдайдын да жүрүмин ле өлүмин алзагар.

Јүрүмнинг кара кускундары «конк-конк» эди-жип, анда-мында учуп, онын энг уятту кара күндерин јарлабаган беди. Моңулдайдын кыстары ол тушта кичинек, сыраңай ла јымыртканын кабыгын жаңы ойо чокугылап чыккан азатпайлар ошкош болгон. А ой кату, јуунын кийниндеги јылдар. Је бат шак бу тушта, очоктын күлине кирип, торо-лоорго једип, бороргылап отурган балдарын көрүп чыдабай, Моңулдай колхозтын чарын уурдап сойгоны канайып, кайракан, ундылзын. Оны өскө улус ундыза, ундызын. Је Моңулдай бойы каа-јаа сананып ийгенде, бастыра бойы изип чыгатын. Шак бу тушта, ол кара жаңыскан кандый бир аалга кобыда да јортуп жүргөн болзо, онызын да сеспей, соокко тонгон чылап, кенете эди-каны сиркиреп ле калтырап, «Эйт!» деп айдынып ий јада калганын бойы да билбей калатан эмей.

Моңулдайдын узун јолдорынын ортозында андый јаан тамы, айдарга болбос түбек ле уят болгон эди. Онон ол түрмеден келеле, жаңы жүрүм баштаган. Канайып жаңы?! Ойто ло јылкы мал кабырып баштабай кайтты, ол ло Төгөриктиң ичинде. Мынын нези жаңы?.. Шак ол «јаңы» дегени өскө кижинин көзине бачым көрүнер эмес. Ол ки-

жининг, Монгулдайдын, бойынын өзөгинин терегинде өткөн жангырту ине. Ондый кубулта табынча илеленетен эмей.

Je бат, онын да учун бу жүрүм деп неме сан башка деп, кижичи канайып кайкабас!

Монгулдай өлгөн. Je онын ол эн уятту, эн коркушту жылдарын кем де эске алынбаган. Ненин учун?.. Je, байла, озо ло баштап, бойынын уядын ол бойынын ару териле, агару ижиле јунган. Онын кийнинде кыстары бутка-колго туруп, карын, башту болуп, үредүчи, учетчик, библиотекарь болуп баргандар; күйүлери көптөгөн.

Өбөгөн бойынын ижин бойы ла билип, бойы ла бүдүрип, «мен көп иштендим» де деп табыштанбас, «меге ас келишти» де деп комудабас. Ол Майнуга көрө, чек үн, эрмек јок кижичи болгон. Онын жүрүмунинг «теориязы» күйүзундийине чек келишпес.

Майну айдар: «Эр кижичи эр-темине јеткен кийинде, онын салымы јангыс бойынан камаанду». А Монгулдай оныла јөпсинбейтен. «Кижининг жүрүми улустаң камаанду» — дейтен. Былардын кылык-јандары башка да улус болзо, Je Майну — онын ичине эн тың кирген күйүзи. Ол та не андый. Айса болзо, олардын кандый бир тамырынын согулты түнгей болор бо?.. Кайдан билер оны. Јүрүм — јажыт. Јүрөргө онын да учун, байла, јилбүлү.

Монгулдай өбөгөн јыгылган кийнинде Майну бир уулду болгон. Бот ол тушта Кайрунын каргандары ого база Монгулдай деп ат берип, мынайда алкагандар.

— Төс таайы ошкош аңчы болзын.

Мыны уккан кижичи Монгулдай бастыра жүрүминде јангыс ла аңдап атка-чууга чыккан, мал да кабырбаган, өскө дө керек этпеген деп бодоор.

— Төс таайы ошкош кайчы болзын...

А Монгулдай жүрүминде бу Кайрунын алдына сок жангыс катап кайлаган. Качан бир база кайлаган болзо, онын өскө кайын жангыс мөштөр лө ээн тайгалар, байла, тындаган ла уккан болор. Же канайдар, өлгөн кижинин магын ла тоомжызын тирү тужында ажа конуп түңей ле болбозын...

Жүрүмди ас саба улус байрам деп бодойт. Же көп сабада ол — тартыжу. Кижини — жаантайын ченелтеде. Онын учун бу ак-жарыкта кижинин калганчы күни түгенип өчкөн кийинде, тирү улуска кереес болуп, онын жангыс та катап болзо эткен жакшы кереги жаркын болуп жарый берерден маат жок. Көрзөгөр, Монгулдайдын ол калганчы кайы торт ло кандый бир жарлу поэттин магыла түңей-леже бергенин!..

Кайрунын содон айылдарынан ла жангы тураларынан бийик тегериге жетире тирү ыш чоргып, жүрүм өдөт. Бу кичинек журттын эски жолдорунун кырынан жангы жүрүмнүн көпөгөш өлөңи корболоп, жастарла кожо катап ла жарат. Ол өлөңди тепсеп, жангы үйе бойынын кандый да амадуларына, шыраларына ла сүүнчилерине удурат жүткийт...

VII

— Киш кабакту Торкош деп кызымды мынаар бу кыпчак Жыламаштын баатыр уулы ал барды — деп, Монгулдай өбөгөннүн үйи Тананын айтканынан бери база удап ла калды. Он жылдан ажа конгон болор.

Олор экүнүн жүрүминде эмди комудал жок. Сүрекей нак, жакшы журтагылап жат.

— Торкош меге тогус бала чыгарып, олорды ла чыдадып беретен болзо, өскө не де керек жок — деп, Майну кокурга шылтай айдатан. — Жангыс

бала меге тен не де эмес. Мен бойым жаңыскан өскөм — деп, ол, көпти көргөн лө билген чилеп, ойто тоомжылу эрмектенетен. — Карындаштары жок кичи кара төгөш ошкош ине. Тен жаманы коркуш. Кармай алзан, кулагын, кайа көрзөн, көлөткөн деген немеге келижер. — Майну мынайда сананып, төп куучындап отурала, бойынын сөзинен бойы уйала беретен ошкош, тургуза ла кокур ла чыннын ортозына көчө берер: — А оңон ас тоолу алтай жонды мендий эрлер көптөтпөстө, кем көптөдөтөн?! Бу менин «максимумыма» база кожулып жат, уулдар!

Эм үстине олардын балдары, Майнунун сөзиле, тогус эмес те болзо, же түнөй ле өзүп жат: эки уул, эки кыс. Эң жааны тогузынчы класста, мынаар Жолонун интернадында. Экүзи бу ла Кайрунун баштагы школында, а бирүзи кичинек, школго барарга жеткелек. Айылдагыларын Жыламаш кабырып, ай-уй деп айдып ла башкарып отурат.

Торкош — Кайру журттын библиотекари. Онын тыш кебери, анчадала сыны, Майнуга көрө торт ло жаш бала ошкош. Коштой басса, өбөгөнinin жүк ле курлаазында. Же бойы чындап та кеберкек келин. «Киш кабакту кызым» — деп, энези тегиндү эмес айдып жат. Эмди бала тужындагыдый эмес. Эмеш эттү-канду болуп калган. Же көстөри ол ло бойы — кос, эки качары — жаңы ла кан салып жүрген кызылгат. Бойы не-немени шүүй тартып, айландырып, сананып отурар. Чала Майнунун энези ошкош эпчил тагма. Онын да учун Кайрунун улузы: «Майнунун бажына — баш, колына — кол» — деп, Торкош керегинде тегиндү айдыжат деп пе?

«Тон алдында эр жүрер, токум алдында эрjине жүрер» — деген сөс бу ине.

Эмди Кайруда Майнудан тоомјылу кижі де јок деп айдарга келижер. Тоомјы дееристе, ол база тегин келбей јат. Тоомјы тоомјыдан камаанду. Ол тен байлап салган тууларла түнгей. Темдектезе, Шибее тайганы эмезе Уч-Сүмерди озогы улус такып, байлап койгон болзо, оны эбире турган оок туулар база агару билдирер. Майну бойынын тракторыла, бойынын түндү-түштү ижиле Кайруны кайкадып, көзин ачкан болзо, онын энезинин де, библиотекарь болуп турган үйи Торкоштын да ады-јолы чебер, тоомјылу адалар.

Эмди Жыламашта не болзын. Алтан јаштан ажып, бели-буды коркойып та калган болзо, ол эмди эн јакшы терелерден тон эдинип јат. Јап-јакшынак өдүктү. Қарган да болзо, кайдан јерде отурат — столдо, өрө, чек. А Торкош керегинде Жыламаш эмди сөс айтпас. Чала баштап тарый јаратпай, эпјоксынып отуратан. Эмди үрениже берген. Экүнинг ортодо јик јок. Келин дезе, келин.

Төрт кып — јер јалаң тура. Онын кажы кыбында јадатанын Жыламаш бойы билер. Радио угайын дезен, ол туру — толгоп ий. Қайда, кандый солун болуп јат, Горный сего куучындап берер. Јаңыс ла орус тилди јетире билбези коомой. Эмди јуу өйи эмес эмей. Газет керек пе?.. Очконды кийе сок, «Алтайдын чолмоны» керек пе айса өскөзи бе, ол јатлары, ал, јайа тартып көр, кычыр. Ондо озочыл тракторист Майну Кыпчаковтын да јуругы учураардан маат јок.

Жыламаш, јүс чалгынын ортозынан эн курчын талдаганы чылап, јүрүмнинг де аай-төйин, нени эдерин, этпезин билер кижі. Ол азыйда бир колыла салактада тудуп, экинчи колыла чертип, эмезе кандый бир немеге кынгырада согуп, табыжын угуп, эн курч чалгыны бойына талдайтан. Јакшы чалгы-

га тийерге кереес: кыгырай берер. Тен топшуур-дын кылы. Жүрүмди база анайып сабардын бажы-ла араай чертип, көрүп ле тыгдап туратан тагма-зы турбай.

Майну эр-темине жеткен. Жыламаш уулынын ижи-тожын көрүп-билип ле отурат. Совхозтын ижи бүткен, түгенген кийнинде улус Майнунын туразы-на чала энир бастыра тегин келгилейт деп пе? Жо-ок, сырангай да андый эмес.

— Мынаар ол жанда бир тыт жыгып койгом, Майну, — мынайып айткан кийнинде керек јарт. Бу көөркий кышка кулаш белетеп јат. Эмдиги улус азийгыдый эмес. Атла терепчилеп бир сыр-так тартып келеле, томуртка чылап, күнүн ле оны чокуп-картабас. Олорго туранын јанында јынгырап калган кулаш керек. А оны эдерге трактордон өс-кө, «Дружба» кирее бар болзо, макалузы ол. Ан-дый неме Майнуга ончозынан озо келишкен.

«Көрүже-көрүже көөш эдет» — деп, Кайрунын уулдары Майнудан артпаска јат. Олордо эки кып тура болгон болзо, јок, ол эм не де эмес. Төрт кып керек. Је ого агаш тартары катап ла Майнудан, Кыпчак Жыламаштын јангыс уулынын «је» деген сөзинен камаанду.

Майну эр-темине једип, бойынын «максимумын» бүдүрип јат. Оны энези билбесте, ого энези јөмөш-пөстө, кем болужар, кем айдар?

Је жүрүмди канайып та чалгы талдаганы чы-лап араай чертип ченезен, ол бойынын јолыла өдөр. Ыргүлјиге ле сүүнчилү, элкем-телкем качан да болбос. Ол кандый ла эрдин бажын јерге бу-кура базып ийер.

Бир ай ба айса эки ай ба мынан кайра кене-тийин Майнунын айлына Багыр кирип келген. Ыйде Жыламаш јангыскан болгон. Бүгүн Багыр как эрүүл.

Онын бу айылга кирбегени сүрекей удаган. Онын учун Майну ла бу экүнинг ортозында кандый ай-алга — Жыламаш билбес.

— Же кандый иштеп турун, Багыр? — деп, Жыламаш та ненин де учун сүүнип, эдер-тудар немезин таппай барды. — Өрө отуруп чай ич, а бу чырай-кебин не коркушту чыккан?..

— Керек коомойтыган, эжебис, — деп, Багыр жаан алакандарыла оозын туй тудуп, тарый-тарый жөдүлдөп, — кажы, меге соок сүт уруп береер — деп сурагай.

— Не болгон, оорыган ба? — деп, Жыламаш аякты берип жадала, Багырдан көс албай, ол ло килемжилү үниле эрмектенген.

— Эйе, оорыгам, а слер укпаганаар ба? — деп, Багыр удур сурайла, ойто ло какылдада жөдүлдей берген. Онын тегин де жаан тумчугы там кырлак, куру сөөк болуп калтыр. А көстөри түкүлө орозынын түбинде суркуражат. — Ондой областька ийет. Больницага жадатан керек болбой...

Майнунун энезинин жүреги изү күйбүрөп, ойто ло манзарып: «Отур, изү казан ичип чык — деп айтты. — Сен айылга да кирбес болгон. — Онон уур онтоп, бу чын ла жаан оорып, чырай-чабы жукарып калган кижини көрүп чыдабай, учында айткан. — Баш ла болзын, же слер экүни кижы кайкаар. Кажыгарды актаар, кажыгарды бурулаар. Мен слерге жаштан ала экилегерге карузойтам».

— Алдырбас, эжебис, — деп, Багыр Жыламашты токунаткан. — Мен бойым бурулу, өскө кем де эмес. Ол кузницанын тобрак-тозынын, онын көмүрин менин көксиме кем де албадап урбаган. Бойым бурулу, бойым... «Бойыңды бойың кемир-рип жадын» — деп, эмди сананзам, бир тушта Майну меге чын айткан...

Жыламашка мыны угарга јенил эмес болгон.

— Ичкери, столго отурзан, Багыр, не турун — ол торт ло эдер-тудар немезин ойто ло таппай, эне-нинг эт-јүрегинег јалакай ўниле эрмектенет. Онон: «Ўй, чындап! — деп, нени де эске алынып, Багырга мындый јоп айдат. — Шак ол сенин оорунга, өкпөлө колбулу болзо, тырмакту неменин эди-јуузы јакшы дежетен. Тарбаган, борсук өл-түртип јиир керек. Ол өркө-момоннын да эди-јуузы эм неме...

Жыламаш эмеен Багырды ўзеледип, ўн ўспей, куучындажып та турза, је онын көстөри озогы ла бойы, кандый да кунукчылду, је бу ок өйдө нени де эдип, болужып ийер күүндү болгон. Мыны кө-рўп турала, бу Қайрунын, улузынын ортодо јүре-тен бир эрмек Багырдын санаазына кайдан да ойто кирип келди. Ол тушта Багыр да, Майну да кичинек уулчактар болгон. Је кем-кем, анчадала келиндердин ортозынан кенетийин неге де кунуга бергенде, улус айдыжатан: «Көстөринг, Қыпчак Жыламаштын көстөри чилеп, не кунуга тўшти?» эмезе «Көстөринде Қыпчак Жыламаштын көстөри-нин көлөткөзи бар эмтир»...

Эмди Багыр ол ыраак өйлөрдн чўрче аразына сананып, Майнунын энезинег бир кезек өйгө көс албай турды.

— Бу бис бут бажында не турган улус — деп, Жыламаш катап ла ўшкўрди. — Ичкери базып, столго отурзан, Багыр, изў казан ичип чык.

— Јок, мен Майнуга јолугып ийерге санан-гам, — деп, Багыр катап ла јөдўлдеп, тамагы та-бышту шыйкынап турды. — Бойым бүгўн больни-цага тўжўп јаткам.

— А кандый керек болгон, мен Майнуга ай-дайын, айса, сакуп алзан кайдар...

— Јок, бойсын, мендеп турум — дейле, Багыр кайа болуп чыгып јадарда, Јыламаш эжикти корый алып, тен эмди ле ыйлап ийердинг бери јанында сураган:

— Майну ла сен, јангыс уйдын көзин јиген немелер чилеп, эмдиге ле ачынышканчагар ба, Багыр? Баш болзын, бу ла кижинин јүүлгегин, калак ла де, канайдар!..

Карган эмеген не керегинде калактап турганына Багыр ајару этпеген.

— Өрө Қайру-Бажында эки јадык белетеп койгом, — деп, Багырдын тыныжы шыйкынап, катап ла јөдүлдеп, бу ач-амыры азып, ары-бери јүгүрип турган карган эмегенди көрүп, ичинде ого сүрекей килеп ле капшайлап айтты. — Оны эјеме экелип берзин деп, Майнуга айдарга санангам. Мен бачым келбес кижі болбойым...

— Айдарым, көөркий, айдарым, балам, — деп, онын бу айбызына Јыламаш эмеген торт ло сүүне берди. — Тен санааркаба да, Майну оны эртен ле экелеле, эјенге кезип, јарып берер...

VIII

Јылдар кижининг көзинче јергелей өдүп јат. Је кажы ла кижининг јүрүми — алдынанг башка ортолык. Ого та кажы јанынан јууктайтан, та канайда оны эбире базатан — јарты јок. А јүрүм качан да јана болбос. Ол шыраны да, сүүнчини де јаантайын алганча өдүп јат.

Багыр областной больницага јүре берген кийинде Майну онын айбызын бүдүрип, бир күн бойынын тракторыла јадыктарды тартып экелген. Экинчи күн «Дружбала» кере түжине кезип, үчинчи күн јарып баштаган.

Ол күн Багырдын эјези, Сырга эмеген, бойы

малта тудуп одын да жарбаган болзо, је кере кўн ашканча Майнунунг јанынан айрылбаган. Ол көп лө сабазында Багыр керегинде санааркап, онын капшай јазылып, ойто јанарына иженген: «Јаан доктырлар эмдеп турганда, байла, јазылатан ла кижн болбой».

Майну карган эмегеннинг бу одынга сўўнип, ка-мааны јогынан шулурып отурганына ўн-табыш јо-гынан јөпсинип, болчокты ээчий болчокты тиле-чаап, малтазы кейде талайып ла јалтырап, иште-нет ле иштенет.

Кижн, байла, бүдер чагында бойынын кажы ла өткөн јолыла акту бойы катап та өтпөзө, је оны санаазыла да болзо, түнгей ле өдөтөн, бир бас-кан изине катап баспайынча калбайтан болор.

Сырга эмеен ол ло јанжыкканы аайынча эки эдеги јерге сўўртелип, јебечен тонын колдорыла ичине кымый тудуп, тал-туура јаткан болчоктор-дын бирүзине отурып алала, Багыр керегинде эр-мегин ойто онын адазына көчүрип, кенете ол ыраак өйлөрдн эске алына берди:

— Менин јангыс карындажым Сулатай, канай-дар оны, бойынан бойы ла өлүмин бедреп сала берди. Је оны кем албадаган, канайып турган ки-жи деер...

Эмегеннинг бу куучыны не керегинде болгонын Майну јангыс катап угуп јаткан эмес. Багыр бойы да канча ла катап айдып туратан. Је ол адазын мынайып, «өлүмине бойы барган» деп бурулабай, карын, онын јалтанбазыла оморкоп јүретен:

— Адам ол ло 43 жылда јанып келеле, Сталин-градтын јанында тыг согуш баштала берерде, ойто јууга атанарга суранып, военкоматка ўч катап барып јүрген...

Бу сөстөрдө бир де төгүн јок. Оны Кайрунын

јаан јашту улузы сүрекей јакшы билер. Ол 1941 жылда, Ада-Төрөл учун јуу башталып турарда, бойынын јеринин көп эр улузыла кожо атанган. Ол ой санаадан, байла, качан да чыкпас.

Кайру — тымык туулардын ортозында турган кичинек јурт, «Јаңы јол» деп колхоз. Кичинек изү айдын јажыл-торко өлөнги ат көксине чыгара турнугып, јараш јыды кажы ла өзөк-јикте јаарзып јаткан. Аш салар кыралар анда-мында көгөрп, не де болбогондый јажарышкан. Азыйдагызы ла чылап, ак көбүги ангданып, јараттан јаратка согулып, капчал-таштарга арададып, Кайрунын чакпыны чачылып, шуулап ла шунуп јаткан. Ончозы јайым, озогы ла бойы. Тенери алдына сүскен ыраак мөңкүлердин баштары јайгы күннин алдына мызылдажып ла агарыжып турган. Шак мындый амыр ла јайым өйдө, көп уулдар армакчыда адын артырып, кезиктери онын ээр-токумын салып, үйге де кийдирбей түймегилеп, ээчий-деечий жүргүлөп калган.

Алтай тооло болзо, тышкары, чадыр айылдардын күрентилеринде, Јылан жылдын көгүн-нарын јайы болгон...

Чочогоев Сулатайдын бойынын сөзиле болзо, ол тушта онын јуучыл јолдоры Новгородтон башталган. Октябрь айдын ортозы киреде кандый да Волхов деп сууны кечип, канду јуунын мөндүрдий огынын ортозыла өткөн. Оныла кожо болгон до, көргөн дө кизи јок. Је, байла, онын көксинде өлзө өлөр деген јүткүүл болгон туру. Бу ок төртөн бир жылдын учында шыркалаткан. Осколок онын сүрекей коору јерине — көзине јуук, чыткыдын кыртыштай тийип барган...

— Қарындажымнын сол көзинин чоғын немецтердин кускундары өчүре чокуп койгон ине —

деп, Сырга бу ла болчоктын үстине отурып алала, кангазын тарый-тарый азып, соок кейге ыжын буркурадып, ол ыраак өйлөрдү каргап отурды. — Жылан жыл жаантайын чак-түбектү болотон. Оны Жылан жыл деп албаты тегиндү адабаган эмей...

Майну малтанын сабузыла кожо «ынгх-ынгх» деп жаан тынып, болчокторды тиле-тиле чаап, жанында отурган карган эмегенди тындайт. Кезикте ого Багырдын ла өскө дө улустын эрмек-куучыны кайдан да эбелип келет.

Сулатайдын көзиндеги шырка госпитальга жадып жазылган кийинде оны ойто строевой частька албаган. Ол бир кезек өйлөргө Свердловск городын жуугында рудникте иштенген. Жаан да узак болбой, көзи ойто чамыркап, катап госпитальга жаткан. Мынайып ары-бери калбандап жүргенче, 43 жыл жаңырган. База ла кичү изү ай. Сулатай жери-журтына жанып келген. Ол жуунун уур жылдарында төрөл колхозынын кузницазында түндү-түштү темирле уружып, иштеп те жүрзе, же, байла, жүрек деп кайраканда амыр жок болгон — эр улус жок. Ончозы анда, канду жуунун жеринде. Обөгөни жууда жүрген келиндердин ле энелердин көзине ого удуга көрөргө коркушту күч болгон. Мынайып ол военкоматты катандап баштаган:

— Мени аткарыгар.

Жок, аткарбаган.

Бир неделенин бажында ойто ло келген:

— Мени аткарыгар, мында отурып болбозым.

База ла эш-неме болбогон. Жери-журтына ойто бурылып, кезек өйгө бу ла меестин эдегинде турган кузницага күнкүлдей берген. Же онон база бир катап Ондой түшкен. Онон ол ойто келбеген. Ын-шын, табыш та жок. Сулатай деп атту-жолду кижибу ак-жарыктын алдында та болгон, та болбогон.

— Мен ого канча ла катап айткам, ээреге-жай-нагам. Барба ла барба, отур, иштен дегем. А Карагысты айтпаган, көстинг јажын көл төкпөгөн деп пе?! Кайдан, бисти укпаган! — Сырга эмеген улу тынат. — Бойынын өлүмин бойы некеп барган кижі деп айтпай, өскө кандый сөс табар!.. А эмди не? Эбире не де јок, не де артпаган. Карагыс деп келдим де, Сулатай деп кайран карындажым да — ончозы... Эмди олардын јаңыс уулы арткан. Онын салымы та кандый болотон кижі?.. Байа ла база Багыр керегинде айдып, сананып отурбай...

IX

Кайрунын ичинде ак-сөң кар.

Ол күн Майну Сырга эмегеннин кунукчалду куучынын угуп, одынын үзе кезип, болчок туразынын јанына јык этире кулаштап берген. А бүгүн... Бүгүн ак-сөң кар. Качан аразына түжүп калган!

Суулар да тонгылап, ойто айланып келер јаска јетире јараттарын тош бириктире тудуп койгон. Узак, узун, унчукпас кыштын келгени бу туру. Је Майну ла Багырдын ортозындагы сорбунын ойто јик табыжар аргазы качан да јок болуп калды. Кижинин жүрүми андый: «Акыр, эртен, акыр, сонзун» — деп, бойын бойы токунадып, эдер немени этпей жүргенче, неден де сондоп калар. Эмди эртен де деп айдар, эзенде де деп айдар арга јок.

— Багыр јада калган — деп, кандый да соок, коркымчылу ла араай шымырт Кайру јуртка томыла берген.

Јүрүм керегинде сананып жүрген кижі шак ол күнди бачым база ундыбас.

Эртен тура таң алдында ферманын управляющийи Саналов Санаа ишке баргалакта, онын туразынын эжигинде кемнинг де шылыраган табыжы

угулган: јарт ла карануй коридордо эжиктин тутказын бедреп таппай турган болгодый.

«Бу кем мындый, айса, ийт тырмап туру эмеш пе» — деп, Санаа отурган јеринен туруп, ача тартып ийзе, эжикте Сырга эмеген турган. Кой терези је ле деген некейин курчанбаган — јебечен... Онын узун тонынын эки эдеги јерге тийип-тийбей, бойыла кожо ак-куу соокты «једингенче» турага кирип келди. Электрооттын јарыгына тургуза ла кылбыгып, карсайышкан сабарларын мандайына тагдактай тудуп, ары-бери ајыктанып, отурар јерди таппай турала, эжиктин он јанында балкаш печкеге јөлөй турган узун тактаны көрүп ийди. Эртең туранын соок јыбарына тумчугынан ла көс-төринен аккан суу чырышту эриндеринде ле эки јамакайындагы чийүүлөрдө суркуражат.

Бу эмегенди Қайрунын улузы «кара үй кижии» дежер. Ненин учун дезе, ол чала сомпук тумчукту, јаан сөөк-тайакту, эттү-канду, чындап та, тас кара бүдүмдү эмеген болгон.

Эмегеннин келген керегин Саналов Санаа тургуза ла сезип ийди. Багырдын божогоны керегинде табышты ол түкү кече энирде угуп салган. Је андый да болзо, јакшылажала, удур сурады:

— Мындый эрте кандый керектү жүреер?..

— Мыны эрте дейт пе — деп, Сырга јаан тонынын он јанындагы эдегиле көзиндеги чылбыран јаштарды ла эки јамакайын төмөн агып түшкен сууны арчып, оноң ары эрмектенди. — Мен адар таң атканча эки көзим јумбадым, кудай... Уккан болбойын...

— Эйе, уккам-уккам — деп, Саналов кашшайлады. — Қайткан неме деер, тың уул болгон...

— Бу јер тайанып жүрген мен јыгылган болзом кайдар — дейле, Сырга эмеген мыжылдап, тоны-

нын эдегин ойто ло өрө көдүрүп, жүзи жаар апарды. — Эм өлүп те калза, жер түбине таштабай, жаңгыс карындажымнын мөңкүзүн барып экелгиле-геер деп айдарга келдим, Санаа. Сен кылам эдип кыймыктабазан, мен жаар база кем көрөр...

— Қанайдар — деп, Санаа улу тынды. — Бери отуруп изү чай ичкер. А мен конторага барып, кем бош, кемди ийгедий, аайы-төйин көрөйин...

— Ага-карындаштарым амыр жүргилеген болзо, мен база мынайып базар бедим — деп, эмеген ойто ло үн жогынан ыкчап, ыйлай берди. — Тьфук, ол ло бир жуу-чак эмес болзо, калык-жон база мынайып кунтураар бедил... Багырдын сөөгин жер-алтайдын түбине артыргылабагар. Адазындыйы да артканы болор!..

Сырга эмегеннин сөзінде улу чындык бар. Ол түкү ле кече жарык энгирден бери амырын аскырып, эки жанында айылдарды эжиктеп баскан. Эки көзинин жажы агып, ол элден ле озо бу жанында жаткан Майнунун айлына келген. Бооро Багыр больницага жүре берерде, бу эмегенге одын-неме тартып, оны жарып ла кулаштап берген учун Майнуга сүйүнип, эмди ойто ло болуш сураарга кирип келе-ле, бу айылдан коркушту кородоп жанган.

— Сабырт ла этсе, Майну дежер — деп, онызы чала кыжыран эрмектенген. — Ого мынан барар кижжи чыкпай турган болзо. больница бойы да анда жууп койор... Мен ончозын эдерге, ончозына болужарга төрт-беш колду эмезим...

Бу мындый сөстөр Майнунун оозынан та канайып бадып чыккан, ого удур каруу да айдар арга жок болгон.

— Мен сени санаа-сагышту уул деп бодоп жүргем — деп, карган эмеген кенетийин бастыра сынына түзелип, кандый да кайкаганду, керек десе,

јаан јеткерлү ле коркыганду көстөриле көрүп турала, кургап калган өңи жок эриндери калтыражып, нени де шымыранып, жебечен тонынын эдектери эки башка жайылып, эжиктен чыга берген. Оноң анча-мынча болгон јерде, Майнунын туразынын эжиги сүрекей түрген ачылып, үйинин эјеzi, мындагы баштангы үредүлү школдын директоры Анна Монгулдаевна сыраңай ла тудаган ийтке сүрдирген неме чилеп, кийдире жүгүрип келген. Үредүчинин көстөринде чагылышкан јалкыннан, онын бастыра бүдүминен — кажы ла кыймыгынан тың ачынган кижинин кебери билдирген.

— Майну, сенде уялар жүс те, коркор жүрек те жок кижи эмтиринг — деп, ол күйүзине кадала берген. — Ол је-деген карган эмегенге сен јангы ла не деп айткан?!. А сен нени угуп турган — деп, ойто Торкошко калып барган. — Уяалбас немелер! — Анна Монгулдаевна ачынганына ыйлай согуп, јана болуп јадала, јаан уяадынан јайымданып, кайдан да једе конуп келген, тегин өйдө оостон батпас јеткерлү сөстөрдү өзөгинин түбинен кодорып, чыгара чачкан:

— Қоркыба, Майну, Багыр өлүп калган, ол эмди сенин үйинди блаашпас!..

Үйинин эјезинин бу сөстөри Майнунын куйкабжын јымырадып ийген. Ол удур кыныс эдип унчукпаган. Је кенетийин өбөгөнinin адаанын алып, Торкош кайнап чыкты:

— Бу не, слердин ончогорго Майну нени эткен? — деп, ол эјезине үкүстеп барды. — Айса Багырды Майну өлтүрип ийди бе?!. Онын өкпө-јүрегине түкүрип корон урган кижи мында жок.

Анна Монгулдаевна түкү ле качан чыгып, кайа да көрбөй, жүре де берген кийнинде Торкош узак арбанган:

— Бүгүн ле жаңы газеттен кычыргам, эмдиги бйдө көп саба улус аракыдан улам өлүп ле жүзүн-жүүр түбекке түжүп жат. Карын, ол эн жеткерлү оорулардан, рак ла туберкулезтон, улус чик жок ас өлүп жат...

Торкоштын кылык-жаңы андый: кезикте эш-ке-реги жок неме учун өбөгөнүн бурулап отурар, а бир кезикте ойто оны корый алар...

Майну эмди бир кезек ойгө алаатып, бажына төнгүреде кем де согуп ийген чилеп, оп-соп отурар-да, үйи ойто ого калып келди:

— А сени кем тилингнен тартып ийген чилеп, санг тескери эрмек айдып отурунг... Оозым ла бар деп... Сенин сөзине кажы ла кижги ачына бербей...

Майну унчукпаган.

«Багыр өлүп калган, ол эмди сенин үйингди блаашпас!» — деп, үйининг эјезинин ачынчылу сөс-төри эмдиге ле жаңыланып, Майнунын эди-каны-на табынча таркап, чек ле сообой турды.

Мынайып шыралап, жүк арайдан тангды сакып алала, Сырга эмегеннин Саналовко келгени бу.

Управляющий конторага күнүнгизинен эрте кел-тен. Мында эм үстине жаңыс техничка печкелерге өт салып, ары-бери баскындайт.

— Слер эмди ле бу шоферлордын бирүзин ай-дып келигер — деп, Санаа техничканы жакарды, — жылгыр, сөстөнг чыкпас аайынча, мынаар Корондой-ды айдыгар.

Кемди городко Багырдын сөөгине ийер, кем-дерге өскө кандый жакылта берер — мынайып со-бырылыжып турганча, ой он часка јетти.

— Је, уулдар, барар кижги чыкпай турган бол-зо, пенсияда бош кижги, мен де барайын — деп, борто байагы ла база Чакылдай өбөгөн јеткен. — Кижги жаңыс ла энеден чыккан тушта агару эмес,

өлзө дө јаан тоомјылу — оны ундыгылабагар. Айт, управ, јакар, башкар...

Чакылдай өбөгөн эрмегин үзүп ле ийерде, јаңы ла конторага кирип келген Майну јөмөшти:

— Барбай а-а, мында кандый эрмек.

Карган өбөгөн та нени де угуп, нени де сизип салган ошкош, је унчукпады.

— Је айса шоферло кожо үч кижн барзын, эмди ле атанзын — деп, калганчыда Саналов Санаа айтты. Онон Чакылдай өбөгөн јаар сананганду ла јаан көстөриле анча-мынча көрүп отурганча, онын алдына та ненин де учун Сырга эмегеннин чырайы, уур кыймыгы эбелип, комудалду сөстөри угулып келерде, бу јаңы ла айтканына карган эмегеннин байа эртендеги шүүлтезин кожуп ийер деди. — Айдарда, барлагар. Онын солдат адазынын сөөгн кандый да јарты јок талада јада калган болгой, а тон калды уулынын сөөгн бойынын јеринде јатсын...

— Бот, молојес, управ, — деп, Чакылдай сертес эдип, отурган јеринен тура јүгүрди. — Менин шүүлтемди өткүре көрүп ийген эмтирин, управ. Молојес, санаалу сөс сагышка илинер. Бат андый — деп, карган өбөгөн бастыра бойы буурыл бажына талбак кулакту бөрүгн кептей кийип јадала, Майну јаар баштанып, — Уктын ба, управтын сөзин — деди. — Учурлу айдылган.

Мындый узун куучын башталар шүүлте айдып ийгенине бойын бурулап турган чылап, Саналов Санаа капшай ла јөптин бүткенин чокумдап: «Је барлагар» — дейле, тургуза ла ферманын күнүн сайын бүдүретен керектерине көчти...

Мынайып бүтенгилеп, јуунгылап јадып, озор бүгүн ле түниле ойто једип келерге капшайлагылап, Қайрудан атангылап ийгендер.

Кыш, соогы да коркушту. Онын үстине кош тартар жадагай машина болзын.

Чакылдай ла Майну кабинада, шофердын жанындагы сок жаңыс кижиге отурар жерге, элижиписелижи, городко талтүштин кийинде жеткилеп келген. Машинанын үстине туй брезент те тартып койгон болзо, же жолдордын салкыны кижинин тон-өдүгүн чүрчеде ле өткүрө согуп ийет.

Онон жүзүн-башка справка-документтер табыштырып, өлгөн кижинин сөөгүн жуур бюродон ме-жик алып турганча, ой түкү төрт частан өдө конгон. Же озор түней ле конбой, түниле де болзо, Жайруга жедер деп, атангылап ийген.

— Ба-та-зын, бу городтын жаранганын, бу жолдордын кубулганын! — деп, Чакылдай жолой кайкап келетти. Олордын жаныла улай ла карлу куйун чылап болчоктолып, үзүгү жогына машиналар өткилейт. Чуйдын жолы торт ло күүлөп, ары-бери жылыжып, энирле кожо жаркындалып жатты. — Мен бу жуу токтогону городко бир жаңыс ла катап жүргөм. Жуунун кийинде, сен билерин, Майну, менин бастыра жүрүмүм ол сенин жада калган кайын адаг — Монулдай өбөгөнлө кожо Төгөриктин тайгазында өткөн. — Чакылдай өбөгөн онымыны калырап, койнындагы шилден кырлу стаканга төгө-чача уруп, Майнула кожо амзагылап келеттилер.

Майну кунукчалду. Ичинде кандый да эренгис неме кажылып калгандый. Онын учун бойы ас куучындап, Чакылдайдын кажы ла шүүлтезине белен жөпсинип, оны тындап келетти.

— Майну, — деп, Чакылдай узак ойго жүлүбегенинен улам, анда-мында атырайышкан сагалду

тегерик ээгиле Багырдын межигине кекип, жүрегинин түбинде жылан чылап жылышкан ол ло бир ачынчызын чыгара айдып салар деп сананды. Эмди сыранай ла эптү өй. Эмди айтпаза, Чакылдай ол Сырга эмегеннен уккан сөзинин агы-чегине качан да чыкпас. Майну — көгүстү уул. Айса болзо, оны аай угар. Жаш кижиге жастырып та жүрер. Оны улустун көзине айдып, уятка түжүргенче, эптү өйдө айдып не койбос?.. Шак мынайда сананып, Чакылдай баштаарга сананган эрмегин онон ары улалтты. — «Мен жүк ле эки колду» деп, сен Сырга эмегенге жастыра айткан, Майну. Жок, сен төрт колду. Эки он колунун бирүзи — бу, бойында жүри, экинчиси — энен. А эки сол колунун бирүзи — ол үйин Торкош...

Жолдо тал туура жаткан жыланды аттын өрүмелү камчызыла соккондо, канайып жаңыс жерге курулып ла түрүлүп, төрт ло болчоктоно беретен эди; Чакылдайдын бу сөстөри Майнуны база шак онойып кура тартып ийди. Же талдыра согуп койгон жеткер санаа алынып, база катап кыймык эткелекте, Чакылдай оны божодор деп сананган чылап, «камчызын» экинчи катап талайып, сан өрө ал чыкты:

— Сен меге ачынба, уул, а санан. Жазап санан, — ол шилден стаканга база катап тамызып, жык берип ийеле, жаргылу эрмегинин учына чыкты. — А бу жаткан Багырда андый болушчы баштар да, колдор до жок болгон. Онын тон калды энези эзен жүргөн болзо... Эх!.. Мен база андый, мен база жаңыскан, балдар жок, бүтпеген...

Майну аргалу болзо, бу эзирик өбөгөндиге калыратпай, күчтү ле жаан алакандарыла тумалай тудуп ийгедий эмесе эмди ле бу шунудып бараткан машинанын үстинен түжүрө калып, көс лө же-

дер јерге јүре бергедий турды. А Чакылдай өбөгөн-
нинг кажы ла кыймыгын кузовто јарыган өчөмик
от иле көргүзет. Багырдын межигине кыска саба-
рынын бажыла ол тийип, оноң ары айдат:

— Бу тың уул болгон! Ус! Нени ле эдер, се-
нең адак тартпас. Је көөркийге ай-уй деп айдар,
бойынын өйинде санаа алындырар кижн бистинг
ортобыста чыкпаган... Оноң база бир айдып са-
ларга турганым — кандый да калапту эр болзо,
оның салымы јангыс бойынаң эмес, а эбуре јаткан
калык-јонноң камаанду... Бат, Майну, мениң шүүл-
тем андый! А эмди санан, мен чаптык этпезим...

— Слер чын айдып јадыгар — деп, арга јокто
Майну јөпсинеле, је андый да болзо, анча-мынча
сананып барадала, бичикчи ле библиотекарь үй-
ининг сөстөрнн тузаланза кайдар деп шүүнди. —
Слер мениле јөп пө, эмдиги өйдиг энг ле јаан
«оорузы» — аракы? Онын кинчегинен улам өлгөн
улустың тоозы рак ла туберкулез деп оорулардан
көп дежет...

Озо баштап бу јиит уул оны, Чакылдайды буру-
лап отурган болор деп, өбөгөннинг чала короны
курып, өзөк-буурында кандый да чичкечек тамыр-
лары јангы ла изү коско салып ийген эмик чилеп
изип, кандый да ачынчылу сөстөр бедреп, оны ча-
гып ийерге јазанып отурала, кенетийин ойто сооп,
Майнунын јардынаң тайанып, коркос эдип өрө ту-
рала, онын кулагына оозын јууктадып, кузовто
куйулган шуурганды өткүре кыйгырды:

— Байла, сен чын айдып јадың, Майну... Бис
баш јок улус инебис. «Балык бажынаң јыдыйт» —
деп... Бис, каргандар, бойыс ичпейтен болзобыс,
дезен. — Оноң колын Майнунын ийнин төмөн та-
бынча јылбырадып, барып јаткан машинаның са-
буузына ары-бери тентирилип турала, јалпас

эдип, байагы ла јерине отура берди. — Санан ла — деп, база эмеш унчукпай барып јадала, ой-то ло јиит уулдын бекем јардынан кап ала койып, бут бажына туруп чыкты. — Јок, уул, эмди Қайрунын «каандары» бис эмес, слер, јаңы келип јаткан үйе. Билдин бе?.. Бистин јүрүм, бу машина чылап, түкү ле качан шуулап калган...

Майну эрмек айтпады. Чуйдын көө-куйак јолы там ла күүлейт. Салкын сыгырат. Майнунын жүреги оныла кожо сыстайт...

Қыштарды қыштар, јастарды јастар солып, оноң бери узак ла болды. Бағырдын өлүми табынча ундылып, Қайрунын үстине өскө корондор, өскө ырыстар түжүп, жүрүм бойынын көп сабада качан да кайра бурылбас, је кезикте нени де ундып салгандый, кайа көрүп, келер јолдорыла барат.

Бағыр ол ло кузницазында иштеп, эзен-амыр жүрген болзо, эмди база одус алты јашту болор эди. Айла эмди бу Қайру јуртта Бағырдын канча јаштузын да тоолоп отурар, оны да јоктоор кижі артпаган.

«Мен эртен келейин бе айса база бир он јылдын бажында келейин бе?» — деп, өлүм кижиден јөп сураар эмес. Ол ло Бағыр божогон кийинде, јаан удабаган, онын адазынын эјези, Сырга эмеген база јыгылган. Эмди олордын јурты дөөн көрөргө дө коркушту — ээн. Канайдар, салым-јүрүм андый: эмди Қайруда Чочогоев деп өбөкөлү кижі де артпаган... Бағырды ла Сырга эмегенди, Сулатайды ла Карагысты эске алынар шылтак та табылбас.

«Былардын јурты сооды» — деп, карган эмегенди јууп јадала, та кемзи де айткан. Чындап та, оноң ло бери Чочогоевтерле колбулу эрмек араайынан јоголып, чек ээнзиреп калган. Је мы-

ны Майну да, өскө дө улус керекке албаган. Бастыра журт јоголгон эмес. Јаңыс биленинг тазылтамыры табынча кургаганы билдирбей де калган. Айла оморды эске алынар шылтак та јок ине. Је журттынг ортозыла бир-бирүзи карандап басып жүрген болзо кайдат. Қижиги тирү ле тужында — кижиги. Онын ады-јолы анда-мында угулып, кемди де сүүндирип, кемди де ачындырып турар. А өлүп калса, байагы ла бир сөс: «Өлгөн-барга бас койбой»... Айса болзо, бу төгүн?.. Је угы-төзи јаан, тазыл-тамыры терен болзо, өлгөн кижининг ады бачым ундылбас, оны эбире эрмек-куучын да, тоом-јы да јаан болор...

Јок, бу кижининг угы-төзи тон ло чек јок болуп кургаар ба?.. Айса болзо, кайда-кайда кандый бир кып, кичи-не-е-ек үрен арткан?..

Је бу ла Қайруда Чочогоевтерге төрөгөн кижиги јок. Кижининг угы-төзи улалатаны — эр кижиден камаанду. Айса болзо, өскө кандый бир журтта... Јок, бойсын, андый ла табыш мынын-мынчага угулбаган...

Је жүрүм өдүп јат. Адалар јаңы айылду-јуртту болгон уулдарына отты бойынын очогынан алып камысканча...

XI

Майну бу кыш башталгалы мал турар јаңы кажаганга Қайру-Бажынан ағаш тартып турган. Совхозтынг фермазынын бастыра ла ижиги онын койлорыла, уйларыла колбулу суракты эбире өдүп јат. Мал — јаан јелим, магнит. Ол јогынан бу Қайру ээнзиреп калар. Јер ол ло озогы бойы артып јат, је мал элбеп, өзүп ле јат. Айдарда, бу бистинг јерди эбире жүзүн-башка көп планеталар айланып турган чылап, мындагы улустынг жүрүми

малды эбире, онын азыралыла, онын кажаган-чуланыла, кабырар турлузыла колбулу. Же бат, Майну эки күн мынанг озо, алдындагызы ла чылап, жангы кажаганга кере түжине агаш тартып иштейле, энирде соокко чакыраган-какыраган жанып келген.

Туразынын ичи элкем, жылу. Мында ого ончозы кару ла таныш: үйи Торкоштын жылу күлүмјизи, ол ло печкенинг оозында јайпайып калган энезинин отурыжы, балдарынын «Адам, адам!» — деп, тидиреде жүгүргендери ле олордын кандый да таныш, керек десе, ыраактан да јытанып турар јыды — ончозы онын жүрегин сүүндирип ле токунадып турды.

Майну кышкы сооктордо кийетен калын бушладын ла онын алдындагы көгүспегин уштып, жылу суула јазап туруп табылу јунунып божойло, столго келип отурды. Ол изү көчөдөн эки-үч калбактап, семис этти калашка колыштырып, курч, бекем тиштериле чайнап, јайымжып, ажана берди.

Уулынын ажангырын энези јакшы билер. Ол мынайып иштеп жүреле келгенде, бир литрдинг ак калайлу темир айагына толтырадан үч катап көчө урдурып, оныла кожо килограммнанг ас эмес эт, ононг до ас эмес калаш јиир. Майну — мендебес. Табылу ажанар. Койу курсакты јип божойло, сахарлу эмес, а сүттеп койгон тусту чай ичер.

— Тусту чайда ийде бар — деп, ол јаантайын айдатан. — Кижн бачым суузабас та, терлебес те. Ононг эди-каны да бек болор.

Ажанып божогон кийнинде Майну диванга јадып, газеттер көрөр эмезе үйи Торкошло кожо киного барар. Иштинг кийнинде, эмди јай эмес, өскөнени эдер, кайда барар?.. Кажы ла өткөн күн бой-бойларына түнгей...

Je Жыламаш бүгүн уулын кайдаар да божодор күүни жок.

«Кино-эш деп айтпай, Майну айлында ла отурза кайдат — деп, ол ичинде сананат. — Айлында ла отурзын, ол байагы келген газетти кычырзын»...

Жыламаш уулынын ажанып божоорун карантуйукка сакый берди. Байа түште Торкош «Алтайдын чолмонын» тудунып келеле: «Мында бистинг Қайрунын кижизи, бу Багырдын адазы Сулатай керегинде бичилген» — деп айдарда, Жыламаштын жүреги, кенете ўркидип ийген кучкаш чылап, серт эдип калган.

— Кажы — деп, эмеген байагы газетти алган бойынча, бойынын кыбына кире конгон. Торкош ого жаан ажару да этпеген. Je Жыламаштын жүреги ажындыра ла сыстап, бажы айланып, je андый да болзо, газетти нетееленип кычыра берген. Көзи-эжи де чылаганын сеспей калган. Бир ле билинип келзе, жаан-жаан жаштар эки көзинен сызылып, алдындагы жайа тартып алган газедине чатылдажып кел түшкен. Je керек онызында эмес, керек келип жаткан өскө согулталарда ла өскө түймеендерде...

Жыламаш эмди уулынын ажанып божоорун сакып, жүрегин санаазыла жаба базып отурды. Je бот... Майну тойгон, столдон турган. Ого кандый бир өскө шүүлте келгелекте ле деп мендеп, энези айтты:

— Ме, Майну, бу газетти кычыр... Менин көс једер эмес, — онон бойынын кыбы жаар басты, — ох, баш ла болзын...

— Жок, ада, сен оны кычырба — деп Майнунын төрт жашту кызынын чачында апагаш лентазы каткымчылу чычандап, сырангай ла энезиндийи ошкош тегерик кабактарын жуурып, диваннын јанына жүгүрип келди.

— А не? — деп, адазы каткырып, кызын эки колыла кучактай алып, тизезине отургусты. — Сени эркеледетен бе, балам, а кызым?..

— Байа карган энем чилеп, сен база ыйлаа-рын, ада! Сен ол јаман газетти кычырба!

— Талбыраба, учкан, бери бас! — деп, карган энези бойының кыбынаг табыштанды.

— Адаг амыразын, чаптык этпе, Медея, — Торкош кызын јединип, кайын энезининг кыбына кийдирип ийеле, бойы аяк-казан јуунада берди.

Медея... База саг ла башка атту кыс дезеер? Торкош бойының бу кызына мындый солун ат берерде, Кайруның улузы база тыг ла кайкашкан. Бу мындый атты Торкош та кайдан «казып» алганын көп улус чокум билбес те болзо, је эмди ого темиккилеп калган. Торкош — јурттыг библиотекар и болуп турган киж и, андый атты быжу ла бир-бир бичиктен «чупча» тартып алган болбой кайдар. Та јебрен Римле, та гректерле колбулу? Онызы улуска керек бе ди.

Је бистинг јерде јуртаган улустын ады-јолдоры тегиндү эмес эмей. Кайруның да, өскө дө алтай јурттарда улустын ады-јолы омордын ок чолорынан көпти көргүзер ле айдар. Кижининг ады, је оны неден камааны јок, неден тудунбас деер! Кайкал. Мында ойдинг де өткөн истери, өмөлик јонның да сонуркажы. Јаңыс өслө айтса — ончозы! Андый эмей, оног өскө је не деп айдар?.. Революциядан озо бу ла Кайруда јуртагандардын аттарын бүгүн кайкап угарыгар. Је тынду-јашту, санаа-укаалу кижини не деп адабаган деер?! Темдектезе, Бокту, Чычкак, Ийт-Баш. А оног ары тоолоп келзе, Куйрук, Тенек, Јалку, Јытту. Је бу не? А Таспаштар ла Тастар, Тонкурлар ла Мүүстер кайда? Кайда деп, база ла Кайруда болгон эмей!

Бу ла турган ак-јарыктын үстиле, агару күн-
нин алдыла Шалдаңдар, Киндиктер, Керексибес-
тер ле өскөлөри де кем ле јок баскылап ла иш-
тегилеп жүрген болбос по. Баш болзын, Бее ле
Айгыр деп те атту-јолду улус болгон, түңгей ле ја-
лар-от камыскан, бала-барка азырап, олордын
бажы болуп отурган ине! Је бу ончозы кижини чо-
лолоп адаганы болзо кайдат. Чып ла чын, чыгарда
ла ада-энезинин адап, јөпсинип койгон ады туру.

Кижинин ады-јолы... Оны бир кезиктерде са-
нанганда, торт ло јаскы ла күски күндер аайлу —
солынып ла турар, кубулып ла турар. Јок, бу ла
кичинегеш темдек, чындап та тегиндү эмес. Јаңыс
ла ого бир эмеш ајару эдер керек. Ол ло Бокту-
лар ла Чычкактардын ач-үрени оноң ары канайып
өскөлөнип, чек кайкалду болуп барганын, бир ле
болгон база эске алынып не ийбес? Бир алым Қай-
руда Коммунарлар, Коммунисттер, Журналдар ла
Газеттер табылып келген. Онойып турала, Кол-
хозтор, Перевыборлор, керек дезе, Агитаторлор,
Бичикоптор, Майорлор ло Полковниктер көптөгөн.

А бу ла тегин орус аттарды алза, онын да ор-
тозында кижинин кара бажы айланар кайкалдар
болгон ло эмей. Эмди сананза, јарт ла неме ош-
кош: Василий, Вася ол эмезе Васек — сок јаңыс
учурлу ат. Је канайдар, ала-тарый бир ле биле-
ниң балдарынын ортодо Василий, Вася, Васек —
ончозы болгон. Башка-башка балдарына сок ја-
ңыс атты берип койып турбай. Темдектезе, ол ой-
лөрдө бир айылда Колька, Николай, Николаша
деп атту-јолду карындаштар бар болгон болзо,
олорды кем де солыштырбайтан. Ончозы јарт: ка-
жызы Колька, кажызы Николаша! Јартаган киж
бар эмес, кайракан. Ол ло Марияны орус јан аай-
ынча, Маша да деп адаар, анайда ок Маруся, Ма-
ня да деп адаар. Оны ондогон до, ондоорго ки-

чеенген де кижн жок. Алтай улустын кулагына ан-
дый аттар башка-башка угулган ине.

Жылдар өдүп жат. Оныла кожо улустын да
ады-жолдоры кубулат. Эмди көрүп турар болзо,
Пионерлер, Майорлор, Тракторлор чек жоголгон.
Онон болгой Анка, Анна, Аначак та деген атту
улус астап баады. Анайда ок бир айылдын ичи-
нен Ваня ла Иван деген эки карындашты бедреп
таппазаар.

Ол жанынан ойто ло бу Кайруны алзагар, сан
ла башка керечилер бар. Жаңы өйдин Кайрузы-
нын жаңы атту улусын уксагар да, кандый эмеш.
Жылдар кижинин өзөгиле кандый да агын-чегин
талай болуп өдөтөн болгодый. Ол арутап ла жу-
нуп жат. Же бодогор, бу ла жуукта чыккан ла чыдаган
бала-барканын ортозында Алтайдын жебрен баа-
тырларынын адын адап салгандары ас эмес туш-
таар. Козын-Эркеш, Сай-Солон, Актайчы, Алтай-
чы... А бу учуралда буудак жок деп пе? Айтпагар
да! Журт Советтердин бир кезек качылары шак ла
ол Николай, Иван, Эрнст ле өскө дө аттарды би-
чип, тен коркушту ла темигип калган ошкош.
Онын да учун кезик ада-энелер бойынын жаңы
чыккан Амырын, Багырын, Ырыстузын эмезе Май-
нузын бичидерге келзе, бу кулакка да жарамыкту
угулар, тилге де жакшы айдылар су-алтай аттарды
бичиринен кезиги мойношкылап турар болбозын
ба? Же мынызы өскө эрмек. Андый да болзо, бой-
ынын балазын су-алтайлап адайын деген ада-
эненин турумкайынан көп неме камаанду. Же жа-
ныс та алтай ат адаары кижинин бойынан ка-
маанду эмес. Кандый да калыктын адын балага
берейин дезен, бойында туру. Онын да учун кан-
дый журт Советтин качызы Торкоштын жолун ке-
чире жада беретен эди. Оны, бичик-биликчи кижини,
үредетени күч ле неме болбой. Бат көрзөгөр,

Майну ла Торкоштын айлында сан башка атту кичинек Медея эмди өзүп-чыдап ла жадыры. Айдарда ла кижинин ады. Ол сырагай да тегиндү эмес. Онын јолдоры ойдин бурулчыктарыла колбулу.

Майну кичинек Медеянын сөстөрин керекке албаган. Онын кажы ла тылбырап турганын. Энези је ле деген кижинеге бодоп ыйлаган деп?! Ол нени де сананбай, экелип берген газетти, күнүнгизи ле чилеп, ача тартты.

Кандый да подполковник, кандый да Сулатай керегинде бичип турган болзо, ого, Майнуга, эмди не керек? Бичигей. Је бу ойдө энезинин јүреги та агырту уккан, та бөрүге сүрдүрген элик, ондомында, эмеш те токтомыр јок.

Диванда кыйын јаткан Майну өңдөс этти:

— Эне, эй, энем!

Је энезинде табыш та јок.

— Ку-да-а-ай, бу Багырдын адазы керегинде эмес пе, энем? Мен ол ло Сулатай деген кижини билерим, көргөм. Санаарга кирет пе, ол бир келип турарда?!

Энези база ла каруу јандырбады, а Майну оноң ары эске алынып, кайкаганын токтотпой турды:

— Тен узуны коркушту кижине болгон јок бе-ди, санаарга кирет пе, эне?..

— Қирип јат, Майну, — деп, Јыламаш бойынын кыбынанг угулар-угулбас табыштанды. — Ол 1943 јылдын јайы болгон...

Аркада тегине ле отоп јүреле, кемнин де өнөтийин төгүп салган тузын тапкан элик канайып оноң айрылбай баратан эди; Майнуны подполковниктин бичигени шак онойып јилбиркедип, тийбес јерине тийе берди.

— Ку-да-ай, эне! — деп, Майну газеттен эки көзин албай, там ла кайкайт. — Бу Багырдын ада-

зы тен чын ла геройдын бойы туру не... Айла ол экинчи катап јууга албаданып туруп, бойы барган дезеер? Бат жандый! Мен јангы ла билип јадым.

Таг эдин ји, бу мыны Багыр кычырган болзо!

...Ол, Чочогоев Сулатай, менин јуучыл нөкө-рим, Ленинградский областьтын кижиденг болгой, кийик те өдүп болбос үлји састарын, Ладожский ле Онежский көлдөрдін ортозындагы Свирь суу-нын соок толкуларын кечип, јуучылдын јенил эмес јолдорын өткөн.

Бир катап мындый учурал болгон.

Биске «тил» эдерге тирү немец керек болгон. 1944 жылдын кыжы. Бис Заполярьеде, Алаккур-динск јаар баратан јолдо.

Свирь сууны јакалай јуулажып турарыста, ан-да јер түс, актары, јаландары көп болгон. Мында дезе, ийне бүрлү агаштар өскөн јенезектү төгдөр.

Заполярьеде кайкамчылу ак түндер турган. Ак түндерди көрөргө јараш та болзо, је бистин јуу-чыл керегиске јаан чаптыгын јетирет. Фронттын от-јалбышту линиязын канайып өдөрин?..

Өштүлердин пулеметтор тургузып алган эки тежиктү шибеези биске коркушту ла чаптыгын је-тирет. Оны канайып та оодо согор керек. Бис оны противотанковый мылтыктардын ла автоматтын болужыла оодо согор дештис.

Бис эртен туранын туманын тузаланып, јуучыл јакаруны бүдүрерге чыкканыс. Бир канча кайу-чылдар немецкий траншейге кийдире калып ийди-лер. Бу ла өйдө кийнисте автоматтын адыжы ла гранат быјырап калды. Анда Чочогоев Сулатай-дын группазы болгон. Ох, та не ле болды, ка-найты не?!

Немецтердин манзарып ла чочыгылап јүгү-

рүшкенин тузаланып, бис бирүзин тирүге алып, адыжып туруп, кайра бурылды...

Кийинде угуп, аайлап турар болзо, мындый неме болуптыр: бир бөлүк немецтер мина тургузарга чыккылаган. Олор Чочогоевтин группазына туштажып, жаан согуш ачкан. Сулатай көп немецтер өлтүрүп, автомадынын огын божодо адып ийеле, гранаталарын ала койып, гитлеровецтерди кырып турала, база ла бирүзин чачайын деерде, өштүлөр оны канча жерден шыркалап ийген.

Бис жаан шыркалу кайучылды полктын санитарный частьтына экелгенис. Ол уур шыркалу да болзо, тиштерин кыжырадып, үн-табыш жогынан, жаңыс ла ары-бери бажын булгап, уур онтоп жатты.

Алтайдан келген кайучыл эртезинде жада калган. Ол жаңыс жерден шыркататкан болзо, өлбөс эди. Же Чочогоев Сулатайдын көксинен үч ок өткөн, бажынан шыркалу.

Ол тушта бистин полковой врач айткан:

— Өлүмле база тын ла тартышты. Болот ошкеш бек кижжи эмитир!..

Врач чын кайкаган. Мен де бодозом, ол, Сулатай Чочогоев, ыраак Алтайдан келген жуучыл ла жалтанбас кайучыл сыраңай ла Толстойдын Хаджи-Мурадындый бек ле жалтанбас кижжи ошкеш!

Жуучыл нөкөрлөри ат-нерелү кайучылдын сөөгин военный ээжинин тоомжызыла жууп салган.

Онын сөөги Устүги-Верман деген көлдин жагында, бийик төгнүн бажында, 384 номерле темдектелген эди...

Майнунун энези бойынын кыбына отуруп чыдашпай, бери чыгып жүреле, та ненин де учун ичкери баспай, эжиктин жаагына жөлөнүп, табыжы жогынан мыжылдай берди. А уулы ого ажару эт-

пей, көстөриле газетти тимирип оноң ары кычырат. Таныш эмес подполковниктин очерги оны там ла санандырып, көксин чымылдадып турды. Майну бу ла жерде эмес, ол ыраак, сүрекей ыраак..

Чочогоев Сулатай бойынын калганчы ат-нерезин эдер алдында, нөкөрлөрине сан башка түжин куучындаган. Жуучыл ол жерде жангыс ла кижинин каныла азыранган жеткер көргөн. Ол — жети башту Желбеген.

Иван Петрович Карасев — орус киж. Ол мынын алдында андый Желбеген деп кайкалду јудума керегинде, байла, укпаган. Сулатайдын түжи алтай фольклордын «үч көрбөгөн орооныла» колбулу болгоны быжу. Солун неме — качан да солун. Ол узакка ундылбас, артып калар.

Иван Петрович Карасев јеек Желбеген ле кижинин ортозында өткөн куучынды канча јылдардын бажында ойто эске алынып, оны бойынын газетке ийген очергинде тузаланат:

Желбеген: Кижинин јеезелү јурты јер үстинде чек јок болзын. Јерде жангыс мен артайын!

Сулатай: Јок, бистин өбөкөбистен тон калды бир уулчак та болзо, тирү артсын!

Желбеген. Јок, кем де, не де артпас! Телекейдин бийи жангыс мен!

Сулатай: Јок, тон калды бир кызычак тирү артсын?!

Желбеген: Јок, јок, јок! Бу ак-јарыктын алдында кижинин јеезелү јурты јоголзын! Јангыс мен, јангыс мен, јангыс ла мен артайын!..

Јылдар өдүп јат. Је жуучыл нөкөримнин бу түжи, онын сок јангыс көзинин курч ла өдүни кы-

луузы, анчадала энг учында айтканы, менинг санаамнанг эмдиге арчылбайт. Ёни, тирё, шыйкынууш ла коркымчылу ёни ундылбай кайданг да ойто ло угулып келет:

«Јер ёстинде кижилик јоголзын» — деп, јети башту Јелбеген кыйгырала, мени јуда салып барадарда, кийнимде, ак-јарыктын ёстинде, кемнинг де ачу-корон кыйгызы угулган:

«Ада-а-ам, ада-ам!» — Бу менинг уулымнын кыйгызы болгон... Менинг уулымнын ёни».

Бир кезекке токтой тўшкен ойди Майну бойынын кандый да сананганду ла тўймеендў, кандый да бурулу ла изў ёниле кыймыктадып ийди:

— Кёрзёор дё, кандый, адазы Багырды јаантайын сананып јўрген эмтир а-а. — Газетти ол кайдаар да ичкери сунуп, ол ло узун эмес, узак тарабаганына уймалышкан ла атырайышкан кату чачту бажын ёрё кодўрзё, энези бойынын кыбынын эжигининг јаагына јёлёнип, ыйлап ла мыжылдап, кёнкёрё кёргён отурды.

— Карган энем база ла ыйлап јат — деп, Майнунын кызычагы Медея јобош ёнденип, кыскачак платьези чолтундап, та неден де коркыган чылап, капшай ла адазы јаар јўгўрип, онын мойнынан кучактай алды.

Кичинек кызычагыла не боло бергенин Майну јетире ондобой, ён-табыш јогынан јангду ла бойына јаба тудуп, сыртын сыймайт. А Торкоштын кёзи јангы ла эбире јарыкты ајаруга алган неме чилеп, ол кайын энезининг јанына јўгўрип келеле, ого јабыс энгчейип сурады:

— Не, энем, не болгон?! — Ол бойынын кайын энезин Майнула кожо энем деп адап темигип калган. — Мынайып ыйлаганаарды мен кёрбёгём...

Жыламаштын бычкак өдүктери шылыражып, уулынын жанына жууктай басып келди. Онон... Онон кенете та не боло берди болбогой!

— Билсен, уулым, мени ондозон — деп, эне жалганчы тыныжыла айткандый, кандый да соок, айса болзо, изү, же саң ла башка үнле шымыранды. — Мен айтпагам, мен бурулу...

Майну та нени де сезип, кайкаганду бажын өрө көдүрип, эрмек айдарга жеткелекте, тамагынан байагы ла бойынча ажып болбой турган уур сөстөрди энези бир ле тынышла чыгара тынып ийди:

— Ол, Сулатай, жангыс Багырдын эмес, сенин база аданг ине!

— Канайып! — Майнунын бастыра бойы жимирт эдип калды ошкош. — Канайып ол...

— Слер үчүнинг, Багыр ла сенин, Торкоштын кинчегеер мен! — деп, энезинин үни чыгып-чыкпай, ыйламзырап, уулына, оноң келдине көрдү. — Калак, калак, канайдайын!.. Ары ла эртеде не айтпаган неме деер.

Майнунын канайдар да аргазы чыга берди. Ол озо баштап өрө туруп чыгала, оноң жалпас эдип, диванга ойто отура түшти. Устине кандый да күкүрт-жалкын энжерилип түшкендий, бажы уур боло берди. Жангыс ла эки кулагы шуулажып ла шыгырап тургандый.

Медея — төрт жашту кызычак, олордын билезинде мындый саң башка айалганы баштап ла көрүп жат. Ол кандый да жаан жеткердин Jede конуп келгенин сезип ийген чилеп, мыжылдап, бойынын кыбы жаар жүгүрди. А Майнунын энези бойынын улу жажыды ла уйады учун ачу-коронын бадырып болбой, та нени де шымыранып ла шыпшанып, бойын бойы карганып, көстөринен төгүлүп келген жаштарды токтодып болбойт.

Торкош кайын энезине килемжилү айдат:

— .Je болор, энем, је болор, бу слер, јаан киж, канайып тураар, тудунзаар!..

Мыны ончозын Жыламашка јартаардан болгой, сананарга да кўч. Эмди оны канайып јартайтан, өзөгиненг чыккан уулынан болгой, өскө кижининг балазы, бу Торкошко до куучындап болбозын. Айла, нени айдып отурым деп, оны куучындаар?!

Жыламаштынг бажында ба айса көксининг терегинде бе, кандый да бир тамыр кенетийин тырлас эдип, ол ыраак ойди јарыдып ийди.

Эмди ле кандый бир уул ла кыс дружить эдип турус дежип, бастыра јурттынг ичине ачык-јарык каткырышкан, куучындашкан, орус улус чылап, колтукташкан јүгүргилейт. Јок, Жыламаштынг бала тужында андый неме болбогон. Је сүүш болбогон деп Жыламаш айтпас. Ол болгон. Је кандый да өскө, ол эмдигизиненг јажытту ла туйка өдөтөн. Бу ок ойдө кандый да сүүш јогынан, сакыбаган, сананбаган да јанынан туштажулар болгон. Болбогон эмес, канайдар, болгон! Ол туштажулар эр кижининг кийик күүниле, онынг ийде-күчиле колбулу. Албанду мындый туштажулар учун комулдап барар јеринг јок. Сенинг улу уйадыннын, кыс тужыннынг кызаланду кинчегингинг керечизи јаныс карануй тўн ле онынг јылдыстары. Ох, баш болзын!..

Жыламашты јалу-јиит јаш тужында мындый болгон дейзеер бе. Ол тен от болгон эмес беди. Онойып ла белен јөпсинетен ле багынатан кыс эмес болгон эмей. Је Сулатай да база эр ле. Көрүмјилү, кеберкек уул. Бу ла алтай улустынг јип јаткан аш-курсагыла — талкан ла эттен өскө тамсыкла азырабаган болзо кайдат! Сын дезе, сын, обор дезе, обор. Бойына кураа уулдардан ончозынан өскүленг. А кылык-јангы јалакай ла

жымжак. Ол жаан да, жаш та улусла эрмектежиң билер, кандый бир эпти таап ийген турар. Уй де улус, кыстар да ого онойып ла кыйгастанбайтан. Сулатайдың ачык-жарыгы, кижиге килеңкейи ле болушчангы эбире журтка анчадала жарап туратан. Оның шак мындый кылыгы түпте барып, Жыла-маштын шыразы ла сүүнчизи, көргөн көзинин ле көксинин сызы болгон ине. Оноң Жыламаш бойы ол бир Сулатайдың санаа-күүни жеткен Карагыс деп баланың эң жуук деген үйүр-желелеринин бирүзи туру.

Ол Сулатай деп уул Жыламаштын бойына көк тегериге көрүнип келген жаркынду күн ошкош эмезе тоозы жок жылдыстардын ортодо эң чокту ла көрүмжилү сок жаңыс жарыткыштый билдирген. Шак ол жылдыстың оды ла чогы Жыламаштын жүрегинин түбинде жарып ла жалбырап жүретен. Жартып айткажын, Жыламаш каран-туйукка Карагыс үүрезине күйүнип те туратан. А онызы де-зе, өнөтийин өчөп турган чылап, же бойы нени де сеспей, Жыламашка Сулатай керегинде, оның сүүжи, шымырты керегинде жаңыс катап куучын-даган эмес.

— Сен билген болзон, Жыламаш, өскө улустың жаратпай, коркыгылап, куттары чыгып турган неме-зи Сулатайга карын да коркушту жарап жат — деп, Карагыс тынып-тынбай айдатан. — Менин эки ка-багымнын кечединде жаткан бу ла тегерик кара менди ол сүрекей жараш көрөр болбозын ба?! Мени шак ла оның учун Тан-Чолмоным деп эркеледер. А мен ого удур каткыарым: жок, мен сенин Тан-Чолмонын эмезим, а түбегин ле түймеенин...

— А ол... Сулатай нени айдар? — деп, Жыла-маш бойын тудунып болбой, удур сонуркаар.

— Ол бо? Ол каткыар. Улустың калырууш эр-меги деер. Оноң ойто ло: Тан-Чолмоным менин,

тапканым менин деп, эрке шымыранып турар. Эрке сөс таппас эр эмес — деп, Карагыс там ла көөрөп чыгар. — Айдарда, онын жүрегинин жаркынду чолмоны мен турум. Уулдын санаазын торт ло чыгарып салдым ошкош. — Карагыстын кажы ла айткан сөзи Жыламашты каарып ла чагып турганын үүрези кайдан сессин.

Бу ла аразында Жыламаштын көксине кандый да өскө санаа өңөлөп, кире конорго белен болгон. Шак ла ол каран-туйук санаанын кайра болор күүни жок. Ол там ла жаандап, там ла өзүп, жүрегин кемирип, кезе тартып турар: «А сен Карагыстан жүдек кыспа? — деп, ол бойынан сураарын чек ле токтотпос болгон. — Сенин эки кара кабагын Карагыстын кандый да бир эш кереги жок менгине турбас па?! Кызыл-күрөң кыс болгон адын кайда? Бойынды лаптап көрзөн, Жыламаш, сен Карагыстан адак бала ба? Кайдан билеринг оны, айса, Сулатай сенин ырызын болуп бүткен. Карагыс көп лө сабада көөрөп лө мактанып турган болбозын. Жойлонып, жолдон бойын туура чыгып турган болдын. А не, бир катап Сулатайдын көзинче жап-жараш этире каткырып не ийбес? Алтай жон калас айтпас эмей: каткычыны эр ээчир — бу сөстөрдө учур бар. Жыламаш, санан, Жыламаш!.. Тенери түбиле учуп бараткан кучкашты тудайын дезен, айса, тудуп та аларың. А ол десе, сенин ырызың!»

Бу жажытту үнге Жыламаш багынбаска базатын ла чырмайган. Же...

Кандый да болзо, эр киндиктү болуп бүткен кийинде ол түңгей ле эр болуп артар. Онон эрдин эт-жүрегиндеги санаазы эки де болордон айабас. Жараш неме — ол качан да жараш. Ого аяру салбастын аргазы жок. Анчадала кыстын жаражы — ол эрдин энчүзи эмес, кинчеги эмей. Күннен канайып та качсан, ол түңгей ле сенин

јүзине јаркынын тийдирип ле ийген турар. Онон ар-бүткеннинг база бир шымыртын сырагай да ундыбас керек: «Ай јараш!» — деп, түн айдатаны кайда, «Күн артык!» — деп, түш айдатаны кайда? Қижі бойы да ар-бүткеннинг балазы ине. Сен бойың билбезиң, а көксинде оның, эбири турган ағаш-таштың, айдың-күннинг аалга шымырты бар. Ол ло сүүшти де алза, оның јолдорын кем јакшы билетен эди. Ойndo ол кудайзак эмегендердинг калырт-јимирт эрмек-куучыны, бодо-зо до, Сулатайдың јүрегине, ал-санаазына тийбей туру деп пе?.. «Қарагыстың эргегининг үстинде кара түбектинг керези болуп, бодыр сөөл јадыры. Ол ачунын ла көстинг јажы төгүлип јүрерининг белгези» — бу ончозы Сулатайдың јүрегін өткүре суу чылап ага бербегени јарт.

Јаан күүнде, јаан сүүште јаан коромјы болор. Ол кижининг көстөрін, јаскы күннинг изү чокторы чылап, кылбыктырып ийбей кайтсын. Сулатайды Јыламаштын јылу күлүмјизи бир катап «јүүлтип» те ийген болзо, је ол ойто эс алынган. Эс алынган, эбирип катап ла Қарагыска бурылган. Эки оттын ортозына кандый да эр болзон, узак чыдажып болбос эмейин. Сулатай ла Јыламаштын ол туштажынын кийниненг сурузы табылбас бир јажыт, бир кереес келер јылдарды кечире барар болуп артып калган...

Майну чыккан кийнинде Јыламашка өскө уулдар сөс айтпады деп пе? Кайдан айтпайтан! Канча катап сөстөгөн. Је Јыламаштын кылыгы — кызу кижі. Оны бачым бүге тартатаны база күч ле. Чала кедер ле кижі ине. Мен болзо — мен, сен болзо — сен! Бат кандый. Ол бойынын баштапкы сүүжине де, коронына да, түбегине де, ырызына да, уйдаына да бүдүмчилү ле чындык арткан.

Јыламаштын бу «уурызын» билерге де күч.

Шак ла ол өйлөрдө Сулатайга барган Карагыс, Жыламаштын бир жакшынак үүрези, керек десе, ол бойы да бу жакшытты ондобой калган.

А Жыламаш сурас уул табарда, Кайру ичинде канча кире куучын болгон эди. Оны тен айдарга да күч. Жыламаш эки колду, эки бутту, эки кулакту ла эки көстү бала тапкан эмес, кандый да өскө кайкал чыгарган чылап, болгоош, бодоштырыш база тын ла көйлөгөн. Ондый да болбой, тилден жүгүрүк неме бар эмес.

— Бу Жыламаштын таап алган уулы чала мынаар Айдынга түнөй болгодый.

— Онын уулынын сөйгү майман болбозун? Кулактарына ла көрөр болзом, чала Шурунын талбак кулагы санаама кирер.

— Кедет! Бодоп калырабай отур! Шуруны көрбөй турун ба, ондый жобаш, ондый унчукпас неме Жыламаштый жалкынга жууктаар деп... Мыны кижиге угат эмес пе?!

— Айса, шак ла ол Сула...

— Ой, баш болзын, канайып отурун! Карагыс ла Жыламашты көрүп турала, Сулатай керегинде сананба да... Ол экүнинг ортозынан суу да өдө акпас желелер ине. Жо-ок. Андый болор аргазы жок. Онон ол Сулатай деп уул бойынын үйинен бир алтам туура баскадый эмтир бе?!

Эрмек база болгон ло. А Жыламаштын бойында тен кыгыс эдер үн жок. Онын өзөгинен тен кыскашпа да тартсаң, бойынын бу жакшыды керегинде сөс кодоруп болбозун. Жырс ла. Тилин кезе тиштепеле отуруп алган. Оны канайып та болбозун.

Эреен-тереен эрмектин эки учы табылбай, анайда ла жада калган деп айдарга келижер. Учү-учында байагы ла база «жердин жакшызы — сас, кижинин жакшызы — сурас» — деген кеп сөс ончозун келиштирип койгон.

Үй кижининг болуп калган уйадынан карануй ла жажытту јер үстинде, байла, өскө не де јок. Оны Јыламаштан өскө кем билер, кем ондоор?..

Майну — Јыламаштын јиит тужы, онын кыс јүрүмининг ачу сызы. Јыламаш оны узак өйлөргө чеберлеген ле јажырган. Ол баштапкы сүүшкен, ол баштапкы ла калганчы јажытка кандый бир быјар, кир јукса, чамыркайла, ойто качан да өң тартып јазылбас шыркадый бодолгон.

XII

...Одус јылдын бажында ол неден де ийделү, нени де керекке албас сурак — адазы керегинде сурак Майнуны катап өлтүрип ле өртөп, ойто ойгонуп келер деп, ол качан бир сананган ба?.. Јок, сананбаган, үч те түжине кирбеген. Бу сурак онын көксинде түкү ле качан ундылып, өчүп ле өлүп калган. Је эмди, јерге чачып ийген аштын үрени чилеп, ойто тынданып, ойто ло өрө өңдөйип келди.

Кенетийин Майнунын санаазына ол Багырла согушкан күн, энезинин кандый да јарты јок сөстөри — ончозы-ончозы ыраактан јап-јарт јуралып ла угулып, кулагына табарып өтти:

«Балам, сен Багыр нөкөринди не соккон?»

«Багыр бойынын адазыла максынып јат... А менин адам кайда, эне?»

Майну, бу ла тарыйын энезине де, үйине де эрмек айдып, бир кыгыс унчукпаган. Ого көпти сананар, көпти катап көрөр, ондоп-билип алар, бир түп шүүлтеге келер керек болгон.

Ол газетти туура салып, бир кезек өйгө көн-көрө көрүп, тын-тырс јогынан отура калды. Онон уур бажын араайынан өрө көдүрип, энези де, үйи де јаар көрбөй, кайдаар да, тымык ла калын стелелер јаар баштанып, кејирине келеле, туй туруп алгандый болчок немени ары-бери ажырып, чек ле

кыймыктадып болбой шыралап отурала, учында канду катаныны былча туткан чылап, јара какырып ийеле, кенетийин сурады:

— Эмди канайдар?!

Майнунун энези байагы ла јылып барган јеринен кыймыктанбай, је ыйын токтодып, баш көдүрбей, түнзүйип калган отурды. А Торкош кенетийин «сертес» эдип, база јаан бурулу ла шыралу көстөрин көдүрип, Майну јаар баштанды.

— Мен ээн стенелерден эмес, слер экүден сурайдым! — деп, Майну энчигип болбой, база катап күрт этти. — Эмди канайдар?..

Энези ле эмегени, онын сурагынын јанылгазы јангы ла јеткен, оны јангы ла аайлаган чылап, бир уула баштары содос эткилеп, озо баштап бой-бойына, онон Майну јаар көрдилер.

— Эмди канайдар дейдин бе? — деп, энези анча-мынча болгон кийинде бажын өрө көдүрди. Онын јыкпыктары ыйга кызарып, терен санаага бастырган көстөринен тургуза ла он-јирме јылга карып калганы иле көрүнөт. Кем де ўркидип ийерде, кайдаар да учкулай берген куштар чылап, Јыламаштын оозындагы эрјине сөстөри кайра бурылбаска тургандый кайылгылап калган. Је ол уулынын байагы ла сурагынын јанылгазын кейден тудуп алып, ого кандый да јангы учур берип, катап ла айтты:

— Эмди канайдар?! — Бу араай айткан сөстөр тымый түшкен туранын ичине катап ла јаныланып ла тондолып калды, — эмди канайдар?

Табынча Јыламаштын јүзи јарып, байагы бүрүнкий көлөткөлөр, таң алдындагы бозомдор чылап, там ла јоголып турды. Јүзи та кандый да санаадан улам токунай берди. Ого, байла, эненин эркезинин јаркыны элбес эдип, кайдан да ойто једе конуп келген болор...

— Эмди канайдар дедин бе? — деп, Жыламаш токуналу эрмектенип, тўнзўйип калган бажын араайынанг ۆрө көдүрди.

Энезининг эрий тўшкен чырайы, анчадала онын табынча ۆрө көдүрилген буурыл бажы, Майнуга та ненинг де учун кырдын ары јанынан ۆксөп, јангы ла чыгып келеткен күнге тўгей билдирди.

— Мен сеге жүрүм бергем — деп, энези айдат. — Мен, кандый да болзо, эне! — Ол уулына јобош, је терен санаалу көстөриле көрөт. — Айдарда, эмди канайдар деп сурайдын ба? — Бир эмеш унчукпай уулына ајыктап отурала, көксиндеги бастыра бар уурды чыгара тынып ийди ош-кош. — Јүрер керек, иштеер керек! Бат ол ло, уулым...

— Эх, энем, энем! — деп, Майну бажын ары-бери булгап, улу тынып, катап ла газетти ала койып, көнкөрө көрди. — Је мындый немени кандый узак, кандый узак јажырып жүргенеер, а энем?! — Энезининг каруу јандырарын сакып чөкөйлө, Майну газетти ойто туура салып, катап-катап шымыранат: «Үч жүс сегизен төрт, үч жүс сегизен төрт, үч жүс...»

Је бу ла ۆйдө унчукпай, ончозын угуп ла көрүп турган Торкоштын ўни оны чек ле кайкадып ийди:

— Мен бодозом, Майну барып келер керек.

Майну бу экүдег байагы бойынча кандый сөс некеген, бойы да билбес. Је эмди:

— Кайдөөн! — деп, бастыра бойы јалбырт эдип, көстөрин јаанада көрди. — Кайдөөн, кемге?!.

Торкош «сууга чөнгүп јадала, саламнанг тудунды» — деген орус кеп сөстөги чилеп, керек дезе, бу кайдан да табылып келген шўўлтеге багынып, экинчи катап байагызынан бүдүмјилў ле чокум јартады:

— Канайып, кайдөөн? Москва дөөн эмей ба-за, — бу кенетийин јалт эткен шўўлте Торкошко

там ла ийде, бүдүмји ле оноң јана болор аргазы јок терен шылтактар кожуп турды. — Сен бар-базан, адазынын сурузы угуларда, Майну оны да керекке албаган деп, улус нени ле табар...

— А ол мени керексиген бе?! — деп, Майнунын байагызы тудуп, диваннан өрө туруп чыкты. — Ол мени уулым, балам деп бир јангыс каттап эркелеткен бе?! Јок.

— Ол билген эмес — деп, энези угуп чыдашпай, эрмекке киришти. — Ого айткан кижиге бар эмес... Мен ого ачынып, онын алдына јалынбас деп, бек санаалу жүргем.

— Онын уулы мен эмес, Багыр! — деп, Майну кемди де укпай, ары-бери телчий базат. — А мен...

— Өлгөннөң өч некебейтен, балам, — деп, Јыламаш уулын токтодып, бойынын чочыдулу санаазын јажырып болбоды, — онойып кижиге оозым ла бар деп, тон өткүре не айдар... Кудай бар болзо, көр турган болор, мында Багырдын бир де бурузы јок...

— Чындап та, сен эмеш сананзан? — деп, Торкош кайын энезине јөмөшти. — Багыр јада калган, ол бир де бурулу эмес — деп, бого Торкош чыдажып болбой, көзинин јажын ычкынып ийди.

— Кем мында Багырды бурулап туру, бодопо немени не табар! — деп, Майну ажа конгонын сезип, турган јеринен айлана соккон бойынча, ойто диванга барып отура берди.

— Айса, кемди бурулап турун, аданды ба? — деп, Торкош кичинек колдорындагы платокко көстөрин арчып, не болзо, ол болзын деген чилеп, јана болбой, оноң ары айдынды. — Јок, Майну, адан база бурулу эмес. Онын өйи, жүрүми андый. Оноң ол сенин, јок, бистинг учун герой-кезер болуп өлгөн...

Јыламаш бу изү эрмек-куучынга киришпей,

байагы ла јеринде, эмди бу эки јит кижининг келер салымын ченегендий отурды.

— А герой болзо не, эмди мен оны уйалбай ла адам дейтем бе? — деп, Майну нени де ондобой, база ла удурлашты.

Бу сүрекей изү ле булгай-телгей өдүп јаткан куучынды угуп чыдашпай, Јыламаш эрмекке катап киришти:

— Је, бойсын балдар, болор. Мында не, барбас болзо, барбайтан. О, кудай, баш ла болзын!..

Торкош јана болбоды. Ол бойынын јуунада тарап алган бажын кандый да табылу өрө көдүрип, көксин түзединип, Майнуны јангы ла көргөн неме чилеп, эмеш ајыктап турала, ого мынын алдында качан да айтпаган, је, байла, оны узак өйлөргө кинчектеген бир јажытту санаазын чыгара айдып баштады:

— Эх, Майну, сенинг санаанды куш чоkeyган эмтир — деп, ол јамакайынын учыла кыјыран күлүмзиренип ийди. — А мен сени андый эмес деп бодогом... «Мен оны адам дейтем бе?» А не, адазын кижі адам дебей... Менинг адам ууры эдип, улустын көзине јаан ујатка да түжерде, је оног мен качан да мойношпогом. Аданнын сөөгин сен барып көрбөзөң, айса кем барып көрөтөң?!. Айса, ол подполковник ойын эдип газетке бичиген туру, эдер неме таппаган туру...

Майну бир немеге бүткен, оны јүрүминде «ал согор» деп сананган кийинде качан да јана базарын билбес кижі. Чыт ла, јапшына берер. Је эмди кенетийин санаа алынып, оозынан кыгыс эдип эрмек чыгарбай, уур үшкүрип, отура берди.

Мынайып отурганча, кайдан да, та бу јанында јаткан газеттен, та санаазынын терең түбинен, је Чочогоев Сулатайды, јок, онын адазын, ол бир јети башту Јелбеген јудуп јадарда, кийинен

угулган кыйгы ого катап томулып келгендий билдирди: «Ад-ам, ад-а-а-м, ад-а-а-м!»

Майну сертес этти. Бу кемнинг ўни, кемнинг кыйгызы? Айса онын, Майнунын?!

Самолет ыраак ла бийик тенгеринин тўбиле кўчтў кўўлеп, барып ла жадыры. Ол Майнуны Москвага там ла жууктадат. Майну Кыпчаков удабас ла бойынын адазынын жуучыл нокори подполковник Иван Петрович Карасевтин айлына једер. О, бу јўрўм, бу јылдар токтомыр јогынанг эбирилип, кижиденг кандый кўп лў јаан јажытту одўп јат. Јўрўм де, сўўш те — экилези улу јажыт. Јок, Майну эмди онын јажыттарынан јалтанбас. Је ол мынын да алдында јалтанбаган. Јангыс ла оны эмеш аайлабай, ондобой јўрген. Онын кажы ла ачылган јажыдыла кожо јер де телкем, тенгери де бийик; эбире ачык, кандый да јангы ла, керек де-зе, јараш та неме ошкош.

Кенетийин Майнунын кўзининг алдына ыраак јуртынын эски ле јангы туралары, онын ыжы чоргылган чадырлары јап-јарт јуралып келди.

Јас. Меестер, јаландар јажарат. Койлор мааражат, уйлар мўбрўжўт, аттар киштежет. Тўгўриктин ичи, Ак-Састын, Толубайдын, Монкулактын коо сындары; Маргылу-Бажы. Э-э, кандый элбек, ыраактан кандый јараш!.. Кайда ла мал, мал, мал, онын јанында кижи, јўрўм.. Ого трактордын кўўзи угулат. Онын тракторы «ДТ-54»!.. Қарарган, булаган, тозын-тобрагы чўйилген јаландар..

Јўрўмнинг јажыттары. Ол кезикте сўрекей коркымчылу..

Майнунын кулактарына кенете кышкы тон јер кўнўлдеп, Багырдын сўўгининг орозын каскан те-

мир кўректердин, кайлалардын ла уур ломдордын ташка тийген табыштары јок јерден тондолыжып келди.

Кайрунын улузынын сөөк салар јери. Ол јурт-тын чала учы јаар тегерик кобынын ичинде. Ан-да јаан чўм де, не де јок. Кайрунын сөөктөринин ўстинде баалу граниттен эткен чўмдў жабынтылар да, керек дезе, тегин таш та јок. Ылгўн кижинин сөөгинин ўстине керек дезе кичинек каалгалу те-мир чеден де тургуспай јат. Кижии џлгўн, онын сөө-гин ый-сыгытла јууп салган. Ол ло. Бир канча џйдин бажында сөөктин ўстинде кокпойгон тоб-рак чачылып, џито ло јерле тўнгейлежип калар. Мында, Кайру јурттын алтыгы јанында, тегерик кобынын ичинде, эмди Майнунын карындажы Багырдын ла џјеzi Сырга эмегеннин сөөктѳри бар. Јагыс адазынын сѳѳги мында эмес. Ол кайда да анда, Тўндўк талага јуук, кандый да Ыстўги-Верман деп кѳлдин јанында 384 номерле темдек-телген. Онын тѳрѳгѳндѳри... Јок, бу јўрўм база коркушту ла! Улус тирў тужында эмес, џлгўн кий-нинде тѳрѳгѳнзижетен сан башка јан база бар эм-тир... Багыр эмди јўрген болзо, база одус алты јашту болор џди... Ёх! Је канайдар...

Майну мынын алдында јагыс бойы учун јўр-ген. А эмди?.. Эмди керек ѳскѳлѳнгѳн, кѳрўнбес ја-нынан андана соккон. Ол эмди адазы Сулатай учун, черўнин кийнинде, јўк ле јирме тѳрт јашту-да ѳлўп калган сок јагыс карындажы — Багыр учун, бойындыйыла кожо ўч ѳрдин јўрўмин јўрер!.. Ол јўрер, ѳлѳргѳ јетире эм де узак!

Кўскери јай Кайрунын ўстине кургак јалкын-дар тўжўп, јаландардын ўстин јарыдып ѳдѳтѳн. Оны улус «Аш быжыратан јалкындар» — деже-тен. Шак ол тымык јалкындардын чийўлери Май-нунын меезин кайдан да каранга јарыдып турган-

дый, эмди ого ончозы јарт, бойынын ордында не ме ошкош билдирет.

Майну эмди одус алты јашту. Је бу ойгө јетире ого көп немелер јарт эмес, јажыт болгон. Бу ойгө јетире ол акту бойынын адазын да билбей жүрген. Эмди јарт: онын адазы — Чочогоев Сула-тай...

Адазынын өбөкөзиле кожо Майнунун меезинин кандый да база бир кыбы ачылып, оны сан башка шүүлтеге экелди.

Э-э — деп, ол сананат, — Сырга эјебистин сөөгин јуур тушта, «Блардын уйазы түгенди» деп, улус төгүн айдышкан, калас чөкөгөн туру не!.. А мен... Мен эмди кем? Чочогоев эмес пе?»

Майну подполковник Иван Петрович Карасев-тын адресин «Алтайдын чолмоны» газеттин редакциязынан алган. Ол оны качан да ундыбас: Москва, А-55, Новослободский ором, 67, квартира-зы — 199. Тан эдин ји, онын телефонынын номери бар болзо, Майну аэропорттон ло тил јетирип ийер эди. Айса болзо, Иван Петрович ого бойынын машиназыла кайкаладып, једе конуп келерден маат јок...

Самолёт ак-булуттардын ўстиле шунуп ла јат. Ма!.. Таблодо кызыл оттор јалт эдип, «Танкы тартарга јарабас, тангышкын курларыгарды курчаныгар» — деп јарлап ийди.

Эмди ле Москва, Домодедово аэропорт болор.

Февраль — март, 1974 јыл.

КУУЧЫНДАР

Түңей учуралдар

1. Ачымайдын үни

Чуйдын жолы бийик ле кадалгак кырлардын энмегин кырлап, болчок боомдордын жүстерин керип, Аркыт ла Чуй суулардын жолугыжып, кожо жол алган жеринен тыг да ыраак эмес, Кадыннын онг жаны өрө чөйилген ичпек кобыда Кичинек-Ийин деп журт туруп жат. Мен бу журтка келип, Айдаров Ачымай деп атту-жолду бир сүрекей солун кижиге туштагам. Шак бу кижиле болгон учурал-дый учурал, байла, бистинг жерлерде мынын мынчага болбогон, база катап болбос то болордон маат жок.

Мен ого жолугардан озо Ачымайдын бойыла бир «туштажу» болгон эмтир. Тап жок туштажу! Ол «туштажу» ыраак кырлардын ортозындагы бир бүрүнкий ле аалга ажуа болуптыр.

Куучынымды мен озо баштап мындагы ферманын конторазынан баштайын. Керек кошмак жогынан, кандый болгон, андый болзын. Чынын айткажын, редакциянын жакылтазы эмес болзо, мен ол күн совхозтын мындагы фермазынын конторазына да кирбес эдим, ак-жарыктын алдында Айдаров Ачымай деп кижиде бар деп билбес ле укпас эдим.

Күстинг салкындак күни турган. Тапчы өзөктин эки жанындагы кырлардын сындарында өскөн агаштардан жалбырап, сары бүрлер ле жалбырактар төгүлүп, салкынла кожо ийиктелгилеп тур-

ган. Өзөккө куйундалып келген жалбырактар тен сары да эмес, күрере быжып калган, торт ло кыс-кылтымга жуук.

Жайгыда мында чек мындый эмес. Анчадала журттын жуугындагы агажы жок куу жулдама кырлардын ла меестердин кажулары ла кумакту кызыл жүстери жайгы күннин чогына там ла күрерип калган турар. А туулар бойы бу журтты үргүлжинин «үч үйеге» каруулдап тургандый, эбире курчап алган. Эмди күсле кожо күннин чогы там ла өчкөни сайын, ол кыссылтым ташту кырлардын жайгыда кызыганы табынча сооп, чала боромтык жеберлү тургулайт. Ыраак ажулардын ары жанынан, айса болзо, тегеринин терегинен өдү ле соок салкындар түжүп, өзөк ичин эбирип келет.

Журт тымык, «тырс» та этпейт. Онын оромдору ээнзимек ле куру. Кайда да узада тартып, бозунун комудалду мөөрөгөни угулат. Ак-жарыктын үстинде мындый өдүни салкын да, соок то барын ол көркий кайдан билетен эди. Удабас, бир ле көрөйин дезен, күп эдип, ачу-корон соок түжүп калган, анда-мында кыярап турар. Журттын туралары, сыранай ла оок балдар чылап, кирер-барар жерин тапкылабай, сооксынгылап, анда-мында кырыгытыгылап ла неден де жалтангандый корулангылап калган турдылар. Жаңыс ла совхозтын фермазынын конторазы ачык төгнүн үстинде «Мени канайдадын!» дегендий, нени де керекке албай, тал-туура мыкынданган турды: «Жок ло жок, күс, мен ле сенен коркыбас турум, күлүктенбе».

Бу кадагы салкын мени де өткүрө согуп ийди ошкош. Капшай ла конторага кирдим. Алтын букваларла «управляющий» деп бичип койгон эжикти барып токулдатсам, онын ары жанында табыш та угулбады. Тутказынан ала койып, эжикти ары-

бери тарт — тыс та этпес. Бөктү. Бу эжиктин одожындагы кыпта каа-жаа чоттын тарс-тарс эткен табыжы угулат. Ача тарт. Менин көзиме эмдиги ойдин седекежиле чачын төнөзөк ошкош эдип соксойто жазап алган бир јалу-јиит келин көрүнди. Ол нени де сананып, баш көдүрүп, меге ајару да этпей, чодын ойто ло тарс-марс тартып, јаан журналга кызыл карандашла нени де темдектейт.

— Јакшылар ба, блар...

Келин содойто жазаган бийик бажын өрө көдүрди. Онон мен јаар ойинен өткүрө кара ла јаан көстөриле чала кайкаганду көрди.

— Эзендер — деди. Онон табынча көңкөрө көрүп, адыркай берген айасту айтты. — Мен бу бистин бойыстын немелер «походнойлоп», ары-бери телчигилеп туру дезем... Қанайдар, извинять эдетен туругар...

— Меге управляющий керек болгон эди.

— Управ үйде јок. Ондойго отчетту барган — дейле, мени будымнан ала бажыма јетире јаан көстөриле тайкылта көрди. Онон нени де эске алынган чылап, кенете кезе сурады: — А слер не кижн болорыгар?

— Мен газеттен...

Ол эрмегимди үзүп, «А-а — деп, күүн-күч јогынан чөйө тартты. — База ла торбоктордын куйруктарын тоолоорго келген кижн турбай... — Келин меге јилбизин јылыйтып, ойто чотты тарс берип ийеле, та ненин де учун ойто катап айтты. — Управ јок, бүгүн болбос! Ол Ондойдо».

Келиннин чичкечек ле узун сабарлары чоттын тегеликтерин ары-бери түрген јылдырып, ондорды, јүстерди ле мундарды кожыштырып ла катапташтырып сала берди... Содойто обоолоп алган кап-кара чачту бажын сол јанындагы ийнине чала

тыртыйта салып, байагы ла кызыл карандажыла ол ок ондорды, жүстерди ле мундарды мендебезинен журналга бичий берди.

— А слердин парторгор кайда?

— Парторг? — деп, чала суракту ла табынча айдала, бир канча ойдин бажында келин бажын мен јаар ойто көдүрип, эмдиге ле мында турганымды кайкагандый көрди. — Ол база Ондой атанган. Управтан не артар деп...

Акыр, эмди канайдар, кемле куучындажып, келген керектин аайына чыгар?

— Айса, бу журтта кандый бир зоотехник эме-зе ветеринар арткан болор бо?

— Бу газеттердин улузы сан башка улус! — Келиннин «кыртыжы курып» турганы үнинен иле билдирди. — Олорго кыйалта жогынан жаңыс ла управ, парторг керек... Жаңыс ла жамылуларслерлердин күүнигерге тийбейт пе? — Келин чып ла чын кайкаганын керелеп, эки ийнин кызынып, көстөрин торт ло тозырайтып ийди. — Айса, ишти жаңыс жамылулар бүдүрип турган ба?!

Мен эпјоксына бердим. Чындап та, эш кереги јок сурактар берген ошкожым. Эмди ле айлана согуп, капшай ла мынан барар деп санандым. Бу келиннин жараш та болзо, је кыйгак көстөринин алдына чыдажып турарга күч. Оны көргөнчө, көрбөзө торт. Је мен барып болбогом. Ненин учун дезе, келин бисти, газетчилерди, арбаарын чек ле токтотпой, сөстөрдү улай-телей «черте» берди.

— Бичигилеп ле турар, бичип те түгетпес!.. Онон бу ла бичигени кой, бу ла көрзөн, торбок! Түк ле эт! Сааш ла пух! Торбоктордын куйруктарын тоолоор ло тоолоор. Баш ла болзын, өскө бир де солун неме јок чылап!.. Тоо ло тоо, тоо ло тоо!.. Бу качан түгенер? — Ол бойынын бу ал-түмен сөс-

төриле мени бир ле тынышка «аткылап» божойло, кенетийин токтой түшти. Онон мени ойто ло бажымнан буттарыма жетире, буттарымнан бажыма жетире жаан көстөриле ширтей бербей кайтты. Мен де көстөримди онон туура этпедим. Байагы борорто пудралап койгон жаактарына көрзөм, онон-мынан кан тееп, чала кызара бериптир. Бойынын арбыжына ойто бойы адыркап отуры деп бододым. Жок, кайдан! — Эмди агрономды не сурабай тураар, а? Андый болотон жок беги?.. Же тоолор керек болзо, мен де айдып берер эдим ле. Көрзөгөр, менде кандый тоо жок дейзеер! — Ол мынайда айдала, ак ла чичкечек сабарларыла чоттын тегелейлерин «тарс-тарс» берип ийди.

Мен унчукпай угуп ла көрүп турдым. Бу келиннин алдына турарга да күч, мынан ары качып барайын дезен, оозынын камылбазы да коркуш...

— Бу слер, журналисттер, планды жагыс ла жамылулар бүдүрип турган деп бодоп жадыгар ба? — деп, келин ойто сурады. — Айса, бу ак-жарыктын үстине планнан өскө неме чек жок болуп калган ба? Айса ак-жарыкта солун улус астап калды эмеш пе? Улустын кандыйы керек — бисте олор толтыра!

Ол мени мынан да узак өйгө кыйнаар эди, же мен угуп чыдашпай, удур сурадым:

— Кайда олор, слердин солун улузаар, меге көргүзүп беригер. Көрөйин, көзим кылбыксын!

— Керек болзо, көргүзүп те бербей база! — деп, келин оморкоп чыкты. — Баштап болбос деп пе? Темдек эдип, бистин Ачымайды да алыгар. Бат ол керегинде бичизеер, улус көс албай кычырар. Солун! Жилбүлү болор.

Келиннин жукачак эриндеринде күлүмүнүн жаркыны ойнойт. Керек дезе онын жаагындагы ки-

чинең кара менгичек те сүүнчилү «каткырып» ийди ошкош.

— Кем ол, слердин Ачымайаар? Кижн сонур-каар нени эткен кижн ол?

— Ачымай ба! Жок, бистин Ачымай озочыл койчы болор деп, калас иженбегер. Совхозтын жылкыларын бөрүлерден корып алган жылкычы да эмес. Ачымай — тракторист. Же аай-коой жок көп жер сүрген озочыл база эмес. Чындап, мен де незин жартаарым. Онын ордына бойоор ого барып келигер. А онын жаткан туразын мен слерге эмди ле көргүзип берейин.

Мындый куучыннын кийинде бис конторадан кожо чыктыбыс. Ол сенекке токой түжүп, журттын куйныла агып жаткан Кичү-Ийиннин суузы жаар уулу кекип, жартай берди:

— Ачымайдын туразы мынаар бу, алдыгарда туру. Жап-яңы шифер жабылу, көрдигер бе?

Келиннин кекип көргүскен жеринде ончозы ла бир түңгей шифер жабылу туралар турды. Меге, туура жерден келген кижиге, ол туралардын ортозынан кандый да бир Ачымайдын жаткан журтын чокумдайтаны, канайтса да, жеңил эмес болгон. Менин ондобогонумды келин сезип, бир де эмеш өчөлгөн лө каткы жогынан чокумдады:

— Аайлаштырбай туругар ба? Бу ла алдыгарда! Шак ла слер жаар көрүп алган туру не. Эжигин будыбаган, ол ло кажайып туру.

Мынайда жартайла, ол ойто конторага кире берди. Мен мынын алдында качаннын качанга көрбөгөн лө билбес кижинин айлын көстөп, жагыскан базып ийдим.

Күстин өдүни салкыны байагы ла бойы токтобой, шуулаганча эмтир. Жолдорды төмөн сары жалбырактар ла кандый да ак чаазындардын өөн-

дөри жарышкан кептү учкылайт. Кичинек-Ийиннин суузынын ак-боро ло быыраш толкулары, сырагай ла жаскыда көклө сүрүшкен койлор чылап, өзөкти төмөн улай-телей чубажат. Оок толкулар бой-бойына урулыжып, ийджиб, таштан ташка табарып, кыймыгын эмеш те токтоткылабайт.

«Акыр, ол Ачымай деп кижинин «солуны» незинде болотон? Меге нени айткай не?» — базып барадала, мен ичимде санандым. Айла кандый белен жөпсиндим. Же ойто кайра базар арга жок. «Конторанын келини» эмди, байла, менин кийнимнен араай карап та турган болордон маат жок. Тон ло мениле «кокурлады» эмеш пе?..

Шифер жабынтылу, эжигин эмдиге будыгалак туранын жанына базып келзем, торбок ошкош же ле деген ийт жаткан жеринен өрө туруп, күнкулдеде жүрүп чыкты. Ол кере тартып койгон узун ла жоон эмикке илген илжирмени ары-бери табышту жылдырып, бут бажына тур чыгып, ак тиштерин көргүзерге тургандый, аркырап ла артылдап турды. Ак төштү жоон кара ийт.

Шак ла бу өйдө турадан эр кижичыгып келди. Ол кыскачак, тырык кижичемтир. Сырагай ла күски кузуктын тобогозы ошкош. Ол бойынын же ле деген кара ийдин корый алып, мен жаар ийне ошкош өдүңгикөстөриле көрди. Онын «шибегейлежи» кандый да жымжак ла жалакай билдирди. Менин ого керектү келгенимди билип, эжик жаар кекип, жалакай үниле айтты:

— Одигер ле, коркыбагар. Ийт кадылбас.

Ачымай төртөн жашка жеде берген кижичемтир. Айса, онон до бир эмеш жаан. Кол тудуп, эзендежи жадала көрзөм, онын карызы кыскачак токтоктый, ондый ок барбак ла бек сабарларлу эмитир. Алакандарынын, сабарларынын үйелери темирдин

эр-јажына јунылбас сүркүштерине бастырып койгонын база јастыра албадым.

Эжиги ок чылап будыбаган полдорын чек ле кажайта јунуп койгон. Кирип келген кижинин он јанында уур ла јаан күрен шифоньер турды. А эжиктин сол келтегейинде јаан печке тенкейет. Онын јуугында, стенеге јөлөнип алган јунунгуш.

— Отурыгар — деп, Ачымай көк будукту отургушты мен јаар јылдырды. — Мендебей турган болзогор, тоныгарды уштып та койзоор кем јок. Бисте јылу эмей...

Туранын ичинде чындап та јылу болгон. Изү деп те айтса, кем јок. Мен тонымды чупчыйла илип, Ачымайдын көргүскен јерине келип отурамымда ла, ол күлүмзиренип ийди:

— Қийик болзо, мүүстү эди, кизи болзо, атту эди...

Мен айдып бердим.

Ол угала, бажыла кекип, «јасна» деди. Ого та нези јарт болгон, мен ондобой калдым. Је бу ок өйдө мени бу дөөн ийген байагы келинди та ненин де учун сананып ийерге келишти. Мында база ла кандый бир «түбек» сакуп јаткан болгой. Бу отурган күлүк ойто ло газеттин ишчилерин «челдей» бербезин...

— Айдарда, газеттен дедигер бе? — деп, Ачымай база катап чокумдайла, мени ол ло бир ийне ошкош өдүңи көстөриле ширтей берди. Онон та ненин де учун бойына бойы айтты: «Јасна...»

Шак ла бу өйдө мен оны озолоп ийер деп, ончозын билер ле уккан кизи болуп сүмеленип, өнөтийин ле омок үндендим:

— Слерле бир кайкамчылу учурал болгон дежет. Чын ба, блар?

— О, калак, сагыскандар јетиргилеп койгон

турбай! — деп, Ачымай каткырып ла имдей салып ийди. — Роза болбайсын. Мында оноң тили жүгүрик кижі бар эмес...

Мениң санаам жарый түшти: андый болзо, мында төгүн жок. «Танмага» чокум тийдирип, ойо «адып ийген» болбозым ба? Же бу ок өйдө мен бери, бу айылга, келген керегимди эм үстине бойым да билбезим.

— Слер керегинде меге конторада айдышкан.

— Ол ине! Мен сезип ийбей, Роза. Өскө кем де эмес.

Ол эттен, чала тегерик жарындарын селендедип, үн-табыш жогынан каткыра берди. Оноң тыныш алынып, кандый да кутус уулчак чылап, каптап ла бир көзиле имдей салып ийди:

— Јасна, корреспондентке калаш табылган дезер?.. Андый ба? — дейле, меге пачкадагы «Беломорын» уулай тутты. — Тарткар...

— «Қоп колонноң тудунып једер» дегени чын турбай — деп эрмектенип, арыгы кыптаң Ачымайдың үйи чыгып келди. Ол база сырангай ла бойының өбөгөни ошкош — јабызак сынду, тегериксимек ле эттен кижі эмитир. Ондый ок курч көстөрлү, јалакай үндү. — Бу ла јуукта јангы болгон неме, а түкү Горныйга једе конуп барган! База башка ла дезен...

«Қой тиштерин» кажайтып, эмегени каткырып ийди. Кабактары теп-тегерик, торт ло јангы јанырган ай. Бу бүгүңги кеберкештин јараш деп чотолгон келиндерине арай ла келишпей јат. Же оның кеберин энеден чыгарда бүткен су-алтай јаражы неле де сүртпеген, нени де бойынан кошпогон деерге келижер. Байла, шак ла мындыј келиндер керегинде бойының өйинде алтай эрлер: «Ай јаркынду бар тушта, ай айланып не чыктың?..

Күн жаркынду бар тушта, күмүш күним не чык-тын?» — деп, кожондошконы ол болор. Эмдиги ойдин жаражайлары мындый эмес. Жарашка бүгүн өскө көслө көрүп жат. Онын да учун шак ла бу Ачымайдын үйи ошкош чырайлу кыстарга учурлап, эмдиги уулдар кожон чүмдеерден болгой, жанынча аярбай өдө дө берерден маат жок. Бүгүнгү жаражайларга шак ла ол, мени конторадан бери ийген содон чачту кыстый кыс, байла, кели-жип турган болор.

— Бу кижиги Горныйдан уккан эмес — деп, Ачымай үйине айдат. — Бу кижиги бистинг конторадан уккан туру... Байла, база ла Роза «шып» берип ийген жат. Конторада отургандардын оозы камылар эмес.

Та ачынып турган, та сүүнгенин бадырып болбой турган, ондоорго күч. Же Ачымай мени онон ары шибееде бербезин бе:

— Байла, анда мени шооткылап каткырышкан а? Ачымай бу жажына мылтык кындагын тутпаган, а трактордын ключиле айу өлтүргөн деп ырындашкан ла болбайдар?..

Бу өйдө онын үйи менин алдыма чайлу шаа-ын айак тургусты.

— Тилде сөөк жок дежетен. Онызы тен чып ла чын, — деп, Ачымай онон ары айдат. — А менде не. Бу керек слерди чын ла сонуркадып турган болзо, кейде кемжү бар эмес, куучындап та отурбай... Обөкөм менин Айдаров болор.

— Айуны чындап та трактордын ключиле жыктыгар эмеш пе?.. Кижиги мыны угат па?!. Айса, кокурлап отурыгар ба?

— Өлтүрерин — өлтүрге-е-н — деп, эрмекке үйи киришти. — Же жаңыс ла арай жеткерлү неме туру.

— Байагызы база ла тудуп келт! — деп, Ачымай айдала, јаан бажы кандый да жеңил калаңдап, мен јаар бура сокты. — Бу слердин алдаарда менин балдарымнын энези туру. Керектин аайын ондоп јадыгар ба, ол менин эзен-амыр, энчү-телкем отурганыма эмеш те сүүнбей јат, кайракан!.. Мыны кижиге не деп угар а?..

— Бодоп ло калыраба, Ачымай, калыраба, болды — деп, үйи Ачымайдын сөстөрүн үзе согуп ийди. Онон тегерик көстөрүн там тегерийтип, менен болуш сурап турган чылап, бойынын шүүлтезин јартап баштады. — Мен бу отурган немеге канча катап айтпадым деер. Айса јүс катап јартайтан ба?..

— Јүс те айтсан, сениле кем де јөпсинбес! — деп, Ачымай чындап та, ачынып ла кородоп чыкты. — Бир де кижиге, кем де јөпсинбес!

— Јок, айтса-айтпаза, бу кандый кижиге, улус! — деп, онын үйи јай бербей барды. — Бу слер де уксагар, блар. Бистинг кемис чын — бир аайына чыгыжып берзегер? — деп, Ачымайдын балдарынын энези онон ары айдынат. — Билереер бе, мен ого не деп айдып чөкөгөм а?.. Мен ого јартап јадым: тирүү немени, онын үстине Алтайдын јаан анын, тонг ло онойып кинчектеп өлтүрбес керек болгон деп јадым. Трактордын ключиле андый јаан, андый коркушту ла ончо улус, ол тоодо анчылар бойы да, байлаган анды... Јок, чат ла ондобой јадым. Ондый јаан анды кижиге трактордын ключиле согот эмеш пе, кайракан?!.

Ажа-теже кайнай берген чөйгөннин бүркүзичилеп, Ачымай торт ло отурган јеринен сан өрө секирип ийди.

— Эмди кандый эмтир — деп, Ачымай ийиктеле берди, — уктыгар ба, көрдигер бе, блар, ме-

нинг балдарымнын энезин. — Ачымайдын үнинде кокур деген неменин көлөткөзи де жок, ончозын чын ла керек дезе ачынчылу да айдып турганы билдирди. — Мен торт ло санаам чыгарга једе бердим. Мен андый кинчектү нени эдип ийгем?!. Мен бойым ого озо калып барган болзом кайдат...

— Жок туру — деп, үйи там ла кепчежет, — өлзөм дө, сениле жөпсинбес турум ла. Билип жадын ба, озо ло баштап, сен — кату кижиде! Кайа көрбөс, алды-кийнин аярбас кижиде. Жүрегимле сезип, је жагыс ла жартаар арга таппай жадым. — Ол мынайда айдала, сырагай ла өбөгөннин колы ошкош кыскачак колыла жагып ийди. Онон кандый да шылтагы жогынан күлүмзиренип, — је айт, куучында, — деди. — Жагыс ла көөрөп, көпчитпе...

Ачымайдын да чырайы жарый түжүп, тагкызынын көк ыжын «көчүрүп» отурды.

— Ол тракторго, карын, баш болзын де. Ол эмес болзо, сенин Ачымайын бүгүн бу алтайда жок, түкү ле качан узун уйкуга кирип калар эди.

Бу мен айылду-журтту улусты көрүп жүрзем, та ненин де учун андый: озор бой-бойларына түнгей ошкош. Та нези түнгей — жартап болбойдым. Жок, чын ла андый ошкош. Узак өйлөргө озор кожо журтап, та бой-бойынын кыймыгына, эрмек-куучынына темигип калатан, оныла колбой ич те кылыктары жууктажа беретен ошкош. Же бу ла Айдаровтордын да билези база ла андый болуп калган. Ачымайдын үйинин күлүмзиренижи де, көстөринин одында суркураган ол бир «ийнечек» те сырагай ла өбөгөнине кеберлеш. Ол изү печкенин үстинде турган чөйгөннөн ойто столго жетире ары-бери басып, болчондоп ло турды:

— Ажаныгар. Чай ичкер. Чай ичпезе, кижиде ийде кайдан келетен дежет ине!

— Мен озо баштап јолдын кырында антара тонду кижн туру деп көрүп калгам. Күн де боромтык — деп, Ачымай куучындайт. — Күн кырга жапсып, бүрүнкий түжерге једе берген. Кижн... Мени токтодып јат. А канайдат, јашкан карда токтотпой. Байла, койчылардан болотон јат. Бу јанмырга үребеске, тонын антарып алган туру. Түк ажыра суу теренин бойына бачым јетпес неме ине. Јылбырап түже берер...

— Мен де болзом, онойып сананарым — деп, Ачымайдын үйи өбөгөниле јөпсинет. — Трактор өңөлөп бараткан неме болзо кайдат. Јер-айакты селендеде тиркиреп бар јат ине. Онын тал-табыжын угуп, кижн бодозо, кандый ағ туратан. А ол, сенин јеткерлү айуун, сырагай ла јолды кап туура туруп алган дееринде.

Ачымай эмегенинин бу эрмегин керекке албады. Ол онон ары куучындайт.

Мынайып отурала, ол быжыл јурттын јуугындагы кобы-јиктерде өлөн коомой бүткенине, ончозы күйүп калганына арбана берди. Эбнре таш, ку-мак. Түкү кайдан азырал эдер, оны тартар. Қанча јүзүн боочы, тууга коштой — туу, алдында ажарга күч артулар. Мындый ла неме...

Мен онын бу тапка эрмегин үспедим. Керектү јолго Ачымай табынча бойы кнре конды. Бу јоругында ол база ла Јайлагуштын бийик боочызын кыйбайтыр. А ондо ак-сөн кар јаап койгон.

— Кар сөөмнөн ажып, эки сөөмгө јууктажа берген.

Ол кармандарынан серенке јоктоп, анан-мынан таптап ийеле, бирүзинен оны ал чыкты. Онон таңкызын күйдүрип, ачу ышты тарый-тарый јудуп, кылчас эдип мен јаар ајарала, кенетийин сонуркады:

— Слер Жайлагушта болгон бедер?

Андый алтайда эмдиге јетире болбогонымды көргүзип, мен бажымды жайкадым.

— Јасна — дейле, Ачымай онон ары эрмегин улалта берди. — Тон калды бир де катап болзо, Жайлагушка барар керек болгон. Анчадала жайгыда. Ол Қадрин сынына не чыкпас. Бат кайда жараш, бат кандый кайкал көрбөс эдигер! Байлык алтай, андык та јер. Кузук керек пе — бу, ал, ји. Қанча ооруның кааны — алтын тазыл — керек пе — бу, ал, эмден, ич. А ан деген немени айдыш та јок. Шүлүзин керек пе, албаа керек пе айса ирбизинг керек беги, алтын мүүзи арсайышкан сыгындарың керек беги — ончозы ла ондо туру. Байрам! Пастыктардың коот-јыргалы. А өлөң кандый дейзин?!. Ат бажын ажып калган ине.

— Бу өдө бердинг ошкош, Ачымай, — деп, үйи өбөгөнин токтодот. — Солун кижі сененг кайда өлөң өскөнин сурап келген беги. Қанайып сен трактордың ключиле ол айуны...

— Болор, меге шак ол ключ керегинде айдарынды токтот! Мен билбей отурган турум, корреспондентке ончозы солун — деп, Ачымай билееркеп, үйине кылчас эделе, онон мен јаар имдей салып, аяктагы чайынан эки-үч оос ууртайла, үйине јөпсинип ийгенин бойы да сеспей калды ошкош. — Айу керегинде болзо, айу керегинде... Је бат, Жайлагуштың боочызына чыга ла кон. Анда ак-сөң... Бу ок өйдө шүлү карлу јанмыр өткүре көрөйин ле дезем, бу, алдымда кандый да кижі. А не, једер јерине јетирип койбой. Эмди ле токтой түжүп, эжикти ача тартайын ла... Јок, кудайга баш, јок, кижі эмес! Бу ла, удур келип јат. Айпаң-айпаң, јалаң болгон тамаштарыла јырс ла, тажып ийди. Қөк јарамас! Не боло бергенин мен

чала ондобой бардым. Көзимди ойто ачсам, трактордын бир жанындагы «көзи» жап ла, өчө берген. Канайдар? Оодо согуп ийген. Куйка-бажым жымырт ла эткен. Сананзам, чачым бөрүгимди өрөкөдүрип барат ошкош. Сырт деген немеде та соок, та изү — аай да жок. Тракторым тыркырап, база «ачынып» туру ошкош. А мајалай өрөкөннин табыжын кижиле чыдажып угар неме эмес, — Ачымай каткырып, та ненин де учун сыгылып келген жашты көзинен сыбыра тартат. — Же бат. Санаама та не де «килт» ле эткен. Бойымнын айкара «ДТ»-мди кенетийин бура ла сок. Трактор болгон адында тон ло ого жай бербес болбой деп, мык санандым. Онон уксам, гусеницалардын алдында жеткер онтоп жатпай кайтты. — А не болотон эди. Бодозон, үстине бүткүл туу энжерилип кел түшкенде. Темир! Айу канча да кире ары жанынан аар-калап болзо, менин «айуум» онон чик жок күчтү туру. Бу ла... Онон алдымда жаткан ключти ала ла кой, трактордон түже ле секир. Бу... Баш орто улдай бербей кайдайын. Бат шак мынайып ан казырын ал соккон жок бедим...

— И-та-тай! — деп, онын үйи бирде јескинип, бирде коркып турган чылап, жарындарын јайкап, соокко тонгондый, ийиндерин сиркиредип ийди.

— Бат ол ине. Менин ле оныла јөпсинер аргам жок. Кандый јаман, кандый жеткерлү!

— Айса канайтсын деп!.. Айдып бер, өскө кандый арга, чындап та, бар мында?

Олорды челчелештирип, јалбырт эткен отты мен өчүрерге ченештим. Онын учун: «Айу јолго кайдан келген болотон?» — деп сурадым.

— Байла, балулу өрөкөн болгон. Шыркалу айу јабарза, не-немеден ајаар эмес... Јасна!..

Ачымай коридорго чыга конуп, айунын је ле

деген терезин сүүртегенче ойто кирди. Буурыл кылгаларлу. Эп-элбек тамаштарынын курч, кыйгак тырмактары полды чийе тартат.

Тракторист кыскачак буттарын талтайта тургузып, сакубаган жанынан бойынын тапкан-жөөгөнүн айыктайт. Ол мыны та онынчы катап, та жүзинчи катап көрүп, төбөзинен чала тазап жүргөн жаан бажын жайкайт.

Бу ла өйдө туранын эжиги ачылып, байагы мени бу айыл жаар ийген келин кире конуп келди. Ол, керек дезе, эмдиги жанла эжикти де тыштынан токулдатпады. Үйгө сурагы жогынан кирери журт жерлерде эмдиге ле ундылгалак. Мынызында жаман неме жок. Жебрен жанжыгу.

Онын келгени та ненин де учун мени чала чочыдып ийди. Онызы та не сезим болотон — бойым да билбедим.

— Бат ол ине, бистин Роза Jede конуп келбей кайтты! — деп, Ачымай каткырды. «Бистин» деген сөстө кандый да каткы ба айса билер-билдирбес өчөлгөн бө угулып калды.

— Слердин кийнигерден келдим — деп, Роза кызарта будып койгон эриндерин жайа салып, каткырат. Онон жерде жаткан терени көрүп ийеле, жанына отура түжүп, жымжак алаканыла кайкалада сыймап, куучынданды. — Бу ине, көрдигер бе, кандый жараш!

Онын отурыжы да «культурный» болгон. Арык тизелерин бириктире тудуп, жодолорун кандый да жеңилчек ле чала кыйнынан такыйта салып, узун ла ак сабарларынын баштарыла айунын терезинин кылгаларына тийип-тийбей сыймайт. Содойо отуларда, жикпези де тар...

— Кандый жараш, кандый жымжак!.. Же көрзөгөр, көөркийди...

— Је болор, Роза! — деп, Ачымайдын үйи кыйгас эрмектенди. — Өлүп калган немени алтай кижилеркекетпейтен. Жарабас.

— Ненин учун жар-а-бай-тан? — деп, Роза сөстү өнөтийин чөйө тартып, кайкаганду айдып, мендебей, өрө турды. — Озогызыла болзо, чындап та, ончозу байлу, жар-а-бас, а эмдиги өйдө...

— Сөс блаажып, кепчешпейликтер — деп, Ачымай үйинин адаанын алды. — Онын ордына, Роза, отур, чай ич.

Роза оозун ойто бөктөбөскө сананды ошкош.

— Сенин Ачымайын — деп, ол бойынын содон чачын жайкап, айылдын ээзи жар баштанды, — анчы эмес ине, незин коркып турун. Чын анчы болзо, жүзүн-башка белгелү болгой эди. А ого эмди не? База катап айу андап барар эмес.

— Чын, барбас — деп, трактористтин үйи Розала жөпсинди. — Ачымай чын анчы эмес. Је андый да болзо, түнөй ле жарабас. А бот өлгөн немеле ойнобос керек. Өлгөн неме — өлгөн. Оны көрүп, чала аяп жүрер керек.

— А незин коркыйтан?! — деп, Роза эриндерин тыртыйтты. — А слер билереер бе, мен ненин учун келгем а?..

— Байла, «солун тарый согоно тату» деп, бу солун кижиле сөйлөжөргө келген болбойын — деп, Ачымай бир көзин жума салып, мен жар кылчас этти.

— Меге кеткин куштардый, кей-кебизин журналисттер керек жок эмей. Ол слерле сөйлөжөргө келди ине. Онон слер керегинде бастыра кычыраачыларга, ол тоодо меге, сүүнчилү жар эдер. Слер андый макка туруп жадыгар. Ийин ичинде болгон эн солун неме ичкери жерлерге угулары аайлу неме бе?..

— Мында ненин магы бар? — Ачымайдын эмегени алакандарын жайа салды. — Кулагын кызынып, куйругын минип ийди дегенине келижер ле.

— Канайып! — деп, Ачымай торт ло изү отко каардыргандый үкүс этти. — Эй, улус, слер меге жартап беригер, мени канайтпады, нени этпеди деп, бу үй кижн бурулап јат? Тонг калды ол айуны озо баштап мен балулай аткан болзом кайдат. Экинчиде, айуга мен озо чурап барган болзом, база болор эди. Айса мени трактордон чыга конуп, айула колдомдожып, күрешпеди деп турган кижн бе бу? Јок...

— А не, күлүк болзо, күрежер де керек болгон — деп, онын үйи там өчөшти. — Јенүни онойып алган болзон, чындап та чындык болор эди. Нере дезе, бат нере! А тракторло балбара бастырып алала, онын бажын темирле мен де, бу Роза да — кажы ла үй кижн оодо согуп салбай. Андый ба? Андый!.. Тонг болбосто бычакла да болзо...

Роза бажын сыртына кайра салып, јыңкылдада каткыра берди. А бу өйдө Ачымай айунын терезин кармай алып, ойто коридор јаар сүүртеп јадарда, каткызын токтодып, «Акыраар, Ачымай, токтогор! — деп, Роза айтты. — Эмеш ле сакый түшкер. Ох, каткыга арай ла тала бербедим. Чүрче ле... Тыныжым токуназын. — Онон ол Ачымайдын үйи јаар баштанып, эрмегин ойто ло баштады. — Мен сени чек ондобой јадым, Нина. Сени мындыј санг тескери неме айдып турган деп уккам ла, је бүтпегем. Јаңы ла бойым уктым. Қандый каткымчылу неме деер! Сен кандый байланкай, кандый кудайзак! Қомсомол болгон, он класс божоткон, а бойың!..

Ачымайдын үйи (онын ады Нина болгонын мен бу јаңы ла уктым) кемзингенине кызара бер-

ди. Тегерик жүзи тыгыску неме ошкош. А Роза оны там ла андыйт:

— Өлгөн неменин терезин сыймаарга жарабас! Өлгөн немени эркеледерге жарабас! Айунын бажына согорго база жарабас Ончозы ла сеге жарабас, жарабас, а не жарайтан?!. Бу мындый байланкай сеге кайдан келген, кудай? А ол айу сенин Ачымайынды жара тартып, жаба базып, жин де жок эди салган болзо?..

— Үретпе, мени! — деп, трактористтин үйүн арай ла жылытардын бери жанында кыйгырып ийди. — Болор. Сенде килемжи де, күүн де жок.

Роза та ненин де учун ого ачынбады. Онызы сырзак ийиндерин сан башка этире кызынып, ойто ло тыныжы чыгып-чыкпай каткыра берди.

— Жебрен жанду келин! О, кудай, отко-сууга бүткен! Айса, мынаар жарлыкчы болбозын, калак! — деп, Роза каткы өткүрө Нинаны «өртөөрин» чек ле токтотпойт.

Ачымай айунын терезин ол ло кабыра туткан бойы алаатып калгандый жангыс жерде турды. Чыгарга база болбос. Не десе Роза эжикти туй туруп алган. Ол эжиктин жаагына жөлөнүп, там ла там каткырат.

— Жок, мен слер экүни чын ла ондобой жадым — деп, Ачымай араай эрмектенди, — бу не чуган, неге ол керектү?..

— Чындап та десеер! — Роза кенетийин каткызын токтодып ийди. — Же, Нина, бойсын, сөс блаашпайлык...

Ачымайдын үйининг көстөрүн жарыткан байагы эрке ле жалакай оттор эмди кайдаар да жоголып калтыр.

— Сен билерин бе, Роза, — деп, трактористтин эмегени эрмектенди, — эки туунын бажы ка-

чан да бой-бойына жуукташпас жанду. Бис база андый, Роза, эки башка күүндү улус. Эмди јарт па?.. Қайдан, сен оны качан да ондобос эмейинг. А бот, Ачымайдын мени ондобой турганын бойым да чат кайкайдым!..

— Јарт-јасна — деп, Ачымайдын јобожый берген үни угулды. — Јасна. Сен киленкей. Сенин өзөгінде агаш-ташты, ар-бүткенди, ан-кушты билген күүн јадып јат. А сен бодозон, менин күүним кату кижи, андый ба? Је-је... јажырбазым, јартын айдар болзо... Мен оны трактордын ключиле јыргаарда соккон деп пе... Је-је, — Ачымай кенете каткырып ийди. — Чын, јажырбазым, коркыганыма та нени эдип турганымды бойым да билбейтирим ине, балдардын энези. Билерин, јасна...

— Түкү ле качан мениле јөпсинип койотон кижи — деп, үйи билер-билдирбестен база күлүмзиренип турды. — А сенде күүн јок эмес, ба-ар. Сен јымжак кижи инен, балдардын адазы. Јалакай. Је јангыс ла коркыганына билбей калган турун... Айуны сен күчингле де эмес, сүменгле де эмес, а јартын айдар болзо, ол бир... Ол штанына арай толбогон немеле јенген... Коркыган кижи не-ни ле эдер.

— Јасна, балдардын энези! — деп, Ачымай эзогы кебине кирип, ойто ло сүүнчилү боло берди. Онон ол Розаны отурып чай ичсин деп, катап ла столго кычырарда, онызы: «Бут ла бажына кире конгом» — деп мойноп ийди.

— Алдырбас, мендебе, Роза. Айылчыны мен үйде узак тутпазым. Ол удабастан ойто конторага барар.

— Бу канайып тураар, мен айттым ине слерге, меге «кеткин куш» керек јок деп. Керек болгон болзо, бери, слерге, оны ийбес те эдим. Бу кижи

бери жүрүп ле ийерде, жүрегим чат ла токтобой барды... Кенете ле коркыганыма бери жүгүрди.

— А не болгон, Роза? — деп, Ачымай кокурын токтотпойт. — Мен оны база ла айу чылап, мында...

— Чүрче ле чыксагар, Ачымай, мен слерге бир неме айдайын — деп, Роза кокурды керекке албады. Онон бойы эжикти ачып, озолоп чыга конды.

Ачымай бойынын ийне жалтыртту кадалгак көстөриле, озо баштап үйине, онон меге көрөлө, бажын чала тыртыйта тудуп, кандый неме айдарга турган болотон деп, кезек өйгө сананып турала, «јасна» деди. Онон чыга конды. Анда јаан да узак болбой, туразына ойто каткырганча кирип келди:

— Розага тере керек болгон турбай! Көрзөн, кандый! Көрдигер бе, нени сананып алган а?..

Кийинде јартап турар болзо, Розанын коркыганы да чын болуптыр. Онын учун капшай ла бери жүгүрген. Мени трактористтен айунын терезин «сыйра тарта берер» деп бодогон. А ол дезе городтогы кандый да үүрезине сый эдип берерге сананган эмтир.

Шак бу орто Нинага, Ачымайдын үйине, сүрекей каткырып аларга келишти.

— Јасна — деп, ол бойынын өбөгөнinin сүүген сөзин айдып турганын билбей де каткырат. — Јасна, Ачымай. Чындап та онын городто айунын терезин бедреп жүрген үүрези бар болор деп пе?.. Јок туру. Онын төс шылтагы шак мындый: «Сен — меге, мен — сеге». Ол эмезе, «Мен сеге айунын терезин, эчкинин ноокызын берейин, а сен меге — кееркеп кийер сопог таап бер»; онон ары: «Мен сеге сарлыктын јелбер куйругын берейин, а сен меге јурттын улузын кайкадып кийетен сан баш-

ка кара «очко» белетеп кой». Мен олордын кылыгын биле-ерим, өткүрө көрүп жадым. А бис шак ла ол сарлыктын куйругыла пол жалмап жадыс.

Нина мынайып айдала, каткырып, бозого жаар көргүсти. Анда чындап та агашка саптап койгон сарлыктын куйругы желбейип жатты.

— Роза торт ло балыктын кайзырагы ине — деп, Ачымайдын үйи айдат, — ончозы ла жалтырап-жалтырап турар, је акту бойынын жалтырты жок. Керек дезе, ол жаагындагы бир кара меничек те бойынын бүдердеги темдеги эмес ине. База ла журамал туру. — Онон Нина Роза керегинде эрмегин токтодып, кенете менен сурады. — Слер не деп сананып отураар, айу да болзо, оны кинчектеп өлтүрерге жарабас дезеер?.. Андый эмес пе?

Мен чокум каруу береринен туйуксынып, нени де айдарга бултаартып отурдым. Мындый суракка тургуза ла каруу жандыарга күч эмей. Оны...

— Јасна — деп, Ачымай эрмекке киришти. Ол, байла, меге жөмөжип ийер деп, сананган болгодый. — Јасна. Је слер бу айула колбулу керекти, калак, газетке бичибегер. Эп жок. Каткы болор.

Кичинек-Ийинде журтаган трактористле болгон бу учурал чындап та кайкамчылу. Мындый керектер бистинг тууларда болордо болбогон до деп айдарга келижер. Је мынын кийнинде бир де жыл өткөлөктө, база бир кайкамчылу «история» менин кулагыма угулып келген ине. Бу ок учуралга жуугаш. База ла айула колбулу. Бу тушта Ачымайды ла онын үйин канайып сананбайтан эди. Тургуза ла элес эдип, эске кире конгон. Экинчи учуралдан улам колго карандаш аларга келишкен. А карандаш туткан бойынча Ачымайга берген сөзимди буспас аргам жок болды. Је јангыс ла олордын чын ады-јолдорын солып койорго келишти.

2. Артур — Кырмалжынын уулы

Бу керек менин чыккан-өскөн төрөл Кайруда болгон. Менин жерим Кичинек-Ийиннен чик жок ыраак та болзо, же түнөй ле ол ок жолдын, Чуй трагынын, жанында туруп жат. Бойымнын жол-жоруктарымда мен каа-жаа бери, бу Кайруга түжүп, төрөгөн-тугандарымла, көрүш-таныштарымла туштажып, буукканымды чечип аладым.

Мени кайкаткан учурал, чындап та, жүс жылдын бажында бир катап болзо — болор, болбозо — болбос. Ол керегинде эмди айдайын деп. Бүтсегер — бүткер, бүтпес болзогор — онызы бойоордо туру. Ачымай Айдаровло болгон ол бир учурал мени тыг кайкаткан эди. Же эмдигизин — тен айдарга да болбос.

Кайру журттан тыг да ыраак эмес Ак-Сас деп жер бар. Же мында, чынынча болзо, ак та, кара да — кандый да сас жок. Айса, азийда мында сас болгон. Эмди кургап, ундылып калган. Жылдар нени этпейтен эди, кайракан! Бу өзөктин ичинде жаантайын ла колхозтын жылкы малы кыштайтан. Андый, алдынан бери жанжыгулу жер. Эбире туулар. Ак-Сас деп өзөк ол туулардын ортозында тегерийет. Ыжык жер. Салкындак эмес. Бу Ак-Сас деп жер жылкы кабырып турган Боскоев Кырмалжынын торт ло экинчи айлы болуп калган.

Кайда кандый агаш туруп жат, кайдаар уулу ол бөкөйгөн, кандый жикте канча тарбаган кыштаган ла жайлаган, — же Ак-Сасла колбулу ончо ло керекти Кырмалжы үезин билер. Онон сурап угар керек. Онын да учун Кайрунын улузы: «Ак-Састын ичинде алдына от одуруп Кырмалжы конбогон агаш табылбас. Жаланда онын ат армак-

чылабаган казык та јок» — деп, байла, јолду айдыжатан ошкош.

Је менин айдайын деген учуралда Кырмалжынын да јаан камааны јокко јуук. А ондый болзо не? Калак ла де, Кырмалжыны кыйып, түңгей ле өдүп болбос турун! Не дезе, Кырмалжыда Артур деп атту-јолду бир уул бар. Менин айдайын деген керегим шак ла оныла колбулу.

Ол тушта ак-јарыктын үстинде ноябрь — күчүрген ай турган. Эбире турган тайгалар ак-сөң карла жабынгылап ийген. А шак бу өйдө школдордо күски каникулдар башталып јат. Онын башталарын, јылкычы Боскоев Кырмалжынын он төрт јашту Артуры чылап, байла, кем де сакубаган болор. Каникулдардын башталарын ол сүрекей эрте, туку сентябрь айдаң ала сакуган ла, тоологон ошкош эди. Је мыныла кожо слер Артурды јаман үренип турган, јалку уулчак деп, калак, бодоп јада бердигер. Јок туру! Сыраңай да андый эмес. Областын орто үредүлү национальный школы ого тын јарап јат. Онон Артур теп ле тегин үренчик база эмес. Ол талдама деген балдардын бирүзи — активист дежетен. Андый да болзо, күндер өткөн лө сайын онын јаныксажы там ла тыгып турар болды. Аргалу болзо, ол түргүзала, бу ла калганчы уроктын кийинде, интернатка да кирбей, городтон Кайру деп јери јаар уча берер эди. Јок, Кайру да јаар эмес, шак ол адазынын јылкы кабырып турган Ак-Сас деп өзөкти көстөп учар эди. Артур энезинин эркезине эригип жүрген бала база эмес. Адазынын иштеп јаткан јерине ол ненин учун мынайып тын тартылып туру дезе, шак ла бу каникулдардын өйи — тийиннин макалу өйи ине! Арка-туула андап базатаны — Артурдын канында туру.

Кырмалјы бойынын балдарын јаштан ала атка минерге ле мылтык адарга үредип јат. Онын учун Артур тарыны түкү качан јыткарып, эки-бир тийинг де адып, амтажып калган эмей.

— Эр киндиктү бүткен болзон, мылтык адып үрен — деп, ол уулына јаантайын ла айдып ла јакып туратан. — Эрде эреен јогынанг эки неме болор јанду: ээртеп минер эрјине ат ла јарынга салар јакшы мылтык. Јакшы мылтык сени түбектен аргадаар, јакшы ат — јайа салган канадын ла јойу баспас јаан арган.

Кырмалјынын бойында дезе адазынын энчизи болуп арткан кырлу мылтык бар. Артурга ол былтыр тоз мылтык садып берген. Ат-эрјине керегинде айдар да сөс јок. Јылкычы кижии јылгажактап жүрер јаман атты не минетен эди!..

Кырмалјы јаштан ала темиккени аайынча сан ла башка үредүлү ле ээжилү кижии. Ол озо ло баштап эдинген-тудунган не-немезине сүрекей кару ла чебер. А ондый кижини керик деп айдарга чек келишпес. Чындап та кичеенкей! Ойndo онын бир мындый јангы бар: бойынын малдап минген адын сыраңай ла кар түжерге јетире белен өлөңлө азырабай, армакчылап минер. Бир де тутам өлөң амзатпас ине.

— Өлөң ого кышкыда оноң артык керектү болор — деп, Кырмалјы айдатан. — Эмди јердин өлөңи јетпей турган эмес?!

Бу санаазын ол кыйалта јоктон бүдүрип жүретен. Кар түжүп, јер как этире тонголокто, Кырмалјы бойынын адын армакчылайтан казыктарды анда-мында, өлөңдү јерлерге, озолодо кагып салатан. Оноң энгирде одузына јортуп келеле, адынын ээрин алып, ол казыктардын бирүзине армакчызын иле согуп койор. Бүгүн бир казыкка,

эртен база өскөзине, — мынайып жүргенче атты белен өлөңгө тургуза азыраар ой келер.

Артур адазына түнөй болорго коркушту кичеенетен. Ого адазыла кожо тайгада жүрөргө макалунын арай ла бери жанында болгон деп айдарга келижер. Артур жаштаң ала эр болорго, ачка-жутка алдырышпаска белетенетен. Жок, Артурды адазы онойып белетеген дезебис, чын болор эди.

Городтон Артур айлына жанып келеле, баштапкы күн чек ле амыр уйуктап болбогон. Түниле анданып, Ак-Састы түжөнгөн. Онон эртезинде ле оноор жүрө берген. Адазынын жылкы кабырган өзөккө жетпей жадып, ол оны иле-жарт көрүп ле сезип бараткан: эбире туулар ак, жалаңдар ла айандар база ак. А кардын үстиле чийилип барган истер... Онын көзинин алдына барбак куйрукту боро тийин, онын мөштөн мөшкө уламжып калыганы, анда, Ак-Састын аркаларында жылкылардын шыркырада киштежетени ле тибиреде желген табыжы угулып ла көрүнүп тургандый билдирген. Жүреги бу ла жерде эмес. Түкү ле качан шунуп, Ак-Сас жаар уча берген!..

Кырмалжынын уулы Ак-Сас жаар атанган кийинде, эки бе, үч пе конгон — Кайруны төмөн санга ла башка кайкамчылу табыш жайылып келбезин бе! Ого ала-тарый бүдөргө де күч болгон. А канайып бүдет — көслө көргөн кижиге бар эмес:

— Уккан бедеер, бу Боскоев Кырмалжынын уулы, Артур беде, мажалай өлтүргөн дежет!

Оостон ооско, айылдан айылга бу эрмектин сүр-сүлтери, өңи-жүзи там ла кубулып барган:

— Артур ол мажалайды айла тогырак бычакла өлтүргөн дежет ине!

Жок, айтса да, же укпаган солун! Бого бүдетен бе айса бүтпейтен бе — улус бойлоры да аайы-

коойын тапкылабай барган. Мындый немени кижиги угат эмеш пе?!. Қырмалжынын бойы керегинде мындый табыш угулган болзо кайдат, бүдүп те отургай эди. А онын уулчагы жүк ле он төрт жашту болбозын ба. Јетинчи класста. Эмчектин сүди эрдинен кургагалак бала ине.

Је менин Қайруум кей-кокурга база јеткил ле јер эди! Та, кандый ла болбогой. Айса, тенгери дөөн көрөлө, тенеергилей берди эмеш пе ончозы? Қынжыкпас кыш шык эдип түжүп калган деп айдарга келижер. Удабас ла тен јер-айак соокко тызырай берер. Айу бу ак-јарыкка кайдан келетен? Түкү ле качан ичееп калган јок беди. Ол бойынын уйку салар өйин улустаң артык билер аң ине. Јайыла чучук чылап, јайтайа семирп алган кийинде эмди уйку быжырбай кайтсын. Нени таппай калган эди?.. А мында... Јок ло јок болбой ол.

Чын эмеш пе ол! Артур айу өлтүрген. Онын үстине тоңырак бычакла. Бу улус база төгүндөп билер ле. Јык ла, учы-түбин таппай каларын. Олордон угар да, алар да неме јок. «Кейде кемјү бар эмес» — деп, байла, тегиндү айдылбаган туру.

Ол керегинде куучын-кубыйдын учы-түби јок то болзо, је керекти аайлап көргөндө, чып ла чын болуптыр. Артурдын айуны јыкканы чын! Боскоевтердин айлында мен бойым болгом. Шак ол мајалайдын «майынан» бу мен база амзагам.

...Эртен тура. Ап-ару. Айас. Артур тоз мылтыгын алып, адазынын кыштап турган туразынан чыккан. Онын адазы јаткан турачак — олордын ок деремнедеги такааларынын потпужынан эмеш ле јаан. Таң ажыра кар база эмеш јаап койгон. Өзөктин ичи түп ле түс, ап-апагаш тетрадь ошкош. Адазынын одуланган туразынан јаан ыраак эмес Сокойок деп болчок кыр көк-јажыл мөштөр-

гө бүркеткен турат. Артур турадан чыгып, ару кейле тынып, ары-бери ајыктанып турала, шак ла ол Сокойок деп болчок јаар ууланды. Ол былтыргы каникулдар тушта база ла мында тийингдеген. Онын кажы ла јигин Артур јакшы билер.

Сокойоктогы мөштөрдин ортозында истен көп ис. Көр, бу мынайда тийингдер жүрүп јат... Бу — калазак калый бериптир. А шак мынан түлкүнек-јаражай чычканнын уйазын каскан болгодый. Јап-јаш ис — тийингин!.. Акыр, кайда көрүп отуры болбогой? Кандый бир мөштин койу бүрине јажынып алып, алтын сайлу кузугын араайынан чертип отурган ине. Артур бир мөштин төзине јөлөй отуруп, эбуре турган өскө мөштөрдин будактарын аалгазынан ајыктай берди. Кайдан ла элбес эдип, куйругы көрүнип калбагай? Кенетийин јуугында та не де тырс эдип калды. Уулчак тийингин табыжы болор деп, мөш баштай там ла кестенкей ајыктайт. Тырс эткен табыш бу ла јанында катап ла угулды. Уулчак серт этти... Бу ла көрөйин дезе, онон он до алтам болбос јуугында... айу! Јелбейип калган туруп јат. Тал-табыш јок. Танып-таныбай турган неме ошкош.

Канайдар?

Айунын эки көзи кичине-ек. Анда ла суркурап турды. Сырагай ла мынаар магазиннен садып алган ойынчык айулардын топчыдан эткен көстөрине жүзүндеш. Артур андый айучактарла көп катап ойногон эмей.

Кайра болуп, жүгүрер керек — јаба једип алгадый.

Олор бой-бойлорына удуратедре көрүшкилеп алган турдылар. Айу эки будына туруп алган, а уулчак дезе, ол ло мөшкө јөлөнгөн бойы.

Артур билдирбезинен кыймыктанып ийди. Айу

оны сезип ийеле, өткөнип турган чылап, буттары-
ла база жайбас-жайбас этти.

«Мылтык жеткерден айрыыр!» — Артурдын санаазында адазынын айтканы килт этти. Онон тозовказына кылчас эдип көрүп салды. Тозовка — айудан коруланарга ижемжи жок ло мылтык. Ого иженерге база күч ле.

«Не болзо, ол болзын» — деп сананала, уулчак мылтыгын өрө көдүрди. Онын колындагы мылтык, суудагы тал чылап, селендеп турды.

«Мылтык жеткерден айрыыр!» — Уулчак адазынын сөстөрүн ичинде катап ла айдынды. Қанайдар, не болзо, ол болзын!

Ол шыкап турала, маажыны жаба базып ийди. Сырагай ла эки көстинг ортозы орто шыкаган эди.

Айу аркыраган бойынча, Артурдын үсти орто ло калыган! Уулчак туура секирейин деген бойынча, тайкылала, жалбагынан јерге кел түшкен. Је андый да болзо, анда ла јатпай, андана согуп, андана согуп, айудан эмеш-умаш ырап алала, тура жүгүрип, агаш ажыра јажынды. Онын јажынган агажы качажып, кандый да чичке мөш болуп калган. Ол ажыра узак турар арга база жок. Айу бу ла тарый калаптанып, келген бойынча, байагы мөшти аар-калап тамаштарыла аймай алды. Уулчак онон эмеш јоон, өскө мөш ажыра жүгүрип, мылтыгын уулаган бойынча, шыкабай да јырс берип ийди. Айу, кандый да чымыл үрkitкен чилеп, тамаштарыла атпас эделе, бир кезек ойгө көрүнбей калды. Онон ойто ло атпас эдип, кандый да аткак тазылды јерден кодоро тартып, Артур јаар мергедеди. Уулчак база ла катап лаптап шыкабай, мылтыгын айу јаар уулап, адып ийди, је айунын байагы чачкан тазылынан јалтанып, туура болойын деген бойынча, онон коркып, тын

манзарганына мылтыгын ычкынып ийди. А мылтык дезе чала келтен јерге келип түшкен бойынча, сан төмөн жылбырай берди. Алып јатканча, айу једе конуп келгедий.

Ол эмди Артурдын сыраңай ла јанында. Жоон эмес мөш ажыра. Онын јылу тыныжы келип, уулчактын јүзине тийет. Ачу-коронго алдырган казыр аң уулчакты ала койорго албаданып, мөшти канча ла катап аай-коой јок кучактай алат. Је мөш ажыра арай ла болуп албай турды. Мынайып, олор мөшти айланыжат ла айланыжат. Артурдын јүреги та канайып турган, та канайып турган — кем де билбес. Сагыш деп неме киришчыгыш. Мынайып турала, Артур аткан тийиндерин сойор деп алган тонгырак бычагын эске алынды. Айу мөштин келтейинен база ла катап келтей јаагын чыгарып келерде, уулчак сананбай да, онын көзи орто туда берип ийди. Онызы там казырланып, бажын булгай согордо, Артур сабузyla кожо ыраак чарчала берди...

Кырмалјы уулынын бажын кату карјак алаканыла сыймап, оны токунадып: «Алдырбас, уулым, — деген, — алдырбас, балам... Кем јок, ончозы өдүп калган».

Кийинде угуп, билип турар болзо, айула согушканынан бери түкү үч конок өдүп калган. А ол күн, качан Артур аркадан ал-санаа јок түжүп турарда, онын адазы эргек базым кире окту кырлузын ала койып, байагы Сокойок деп болчокко уулынын кайра изиле келгежин, бу... Көрүп, бойынын көзине бүтпеген! Јаан байбак мөштин јуугындагы онкок јуукага је ле деген кара айу кептелип калган јаткан. Кырмалјынын ады өлүп калган айуга јууктабай, ары-бери секирип, шоокырып не болбогон деер.

Кырмалҗы айуны сойып јадала, онын бажынан уулынын баштапкы огы тийген јерди јастыра албады. Арткан да эки ок јастыра барбайтыр: экилези «јеткердинг» ичине тийген эмтир. А тонҗырак бычак? Ол до...

Артур ол тушта та үч, та төрт јашту болгон. Олордын Кайрудагы айлынын јанында Бектиреш јуртаган. Бат олордо Менди деп уул болгон.

Кышкыда, анчадала айас күнде, кандый ла табыш тон јерге тондолып, сүрекеј јарт ла ыраак угулар. Бир катап шак андый күн болгон. Артур айлында отурза, тышкары такаалардын табыжы угулган. Бу не болды не? Артур тезинигер эмес, тургуза ла айлынан чыга конгон.

Көрүп турза, Менди потпуштан бир јаан кызыл јалаалу ак пөтүк чыгарып келген. Менди — јаан уул. Ол, байла, Артурдан он јаш кирези јаан. Ол тушта Менди он төрт јашту. Онон оогош болбос.

— Пөтүкти не тудуп алган, Менди? — деп, Артур сонуркаган. — Кайдарга турган?

— Қанайып кайдарга? — деп, Менди удур кайкаганду сураган. Онон чимиригин табышту тартынып, одынјаргыш јаар баскан.

Артур онон артпай, бирде он, бирде сол јаына келип, сыраңай ла ойынзак күчүгеш чилеп, одынјаргышка јетире кожо келген.

— Акыр ла, ак айгырды мен канайдар эмежим — деп, Менди јаан кижичилеп, тыңзынып айткан, — билбей турган болзон, эмди ле билип аларын.

Солун неме болорго турган эмес пе?! Менди ак пөтүкле нени эдерге турганын Артур сезип те ийген болзо, је ого озо баштап коркымчылу эмес болгон. Карын онын јилбүзи там кайнап чыккан.

Менди пөтүктин буттарын ла канаттарын эп-

тү этире бириктире тудуп, жыпшык көстөриле ары-бери аяыктанып, кажы жадыкка саларын талдап, карды чыкырт-чыкырт этире эмеш баскындаган.

— Сеге энен айткан ба? — деп, Артур онон сыраңай ла айрылбай турды.

— Эй-йе! — деген бойынча, Менди кызыл жаалау ак пөтүктин бажын кезе чаап ийген. Баш болчоктон јерге кел түшкен. А бажы јок пөтүкти Менди тургуза ла божодып ийерде, байа түнде кырмактай түшкен ару ак карды кызарта будып, ары-бери секирип турды. Пөтүк чек ле өлбөй, секирип ле турды. А Менди бойы — билинбес... Оны эбире жүгүрип, каткырып, база ла секирип божобойт.

Кенете Артурдын куды чыга берди. Қоркушту!.. База ла бир көрзө, ак пөтүктин болчок бажы өлбөгөн!.. Кандый да кажак көзиле сыраңай ла Артур јаар көрүп, «Болуш, болуш!» — деп, јайнагандый билдирди.

Менди нени де керекке албай, ол ло бойы каткырып ла секирип божобойт.

— Эмди көрүп ле тур, мен база ла бирүзин! — деп, Менди потпуш јаар жүгүрди. — Эмди мен јеерен айгырды јединип келейин!

Бу тушта Артур багырып ийеле, айлы јаар жүгүре берген.

Онын кийинде Артур узак оорып, айлында јаткан. Қайда да анда, онын меезинин терегинде, бажы јок ак пөтүк канаттарыла талбып, кырмак кардын үстинде секирип тургандый билдирген. Ол ло санаазы чыгып, улаарып јадарда, ак пөтүктин кызыл жалалу бажы јоон жадыктын јанынан ого көрүп, имдеп тургандый болгон эди.

Онон бери көп лө өй өткөн. Артур эмди он төрт јашту. Ол тушта Менди база ла мындый болгон.

Түкү удап калган учурал онын санаазына эмди кайдан једе конуп келди не? Көстөрин бу ла јума салза, ол ло бажы јок ак пөтүк эмдиге ле онын јанында секирип турган неме ошкош. Ак кар, ак пөтүк, айландыра кызыл кан...

Адазы Артурдын јанынан бир де эмеш айрыл-бай, кату чачту кара бажын сыймап, эрке сөстөр айдарын эмеш те токтотпойт:

— Кем јок, уулым. Алдырбас, балам... Эр киж и андый болотон, коркыбаган!.. Бат, уулым...

Артур адазын тыгдап јадала, көстөрин араай-ынан ачып ийди.

— Адам, — деп, ол өңдөйөргө албаданды, — айунын көзине менин бычагым тийген бе?

— Эйе, јаспаган, балам!.. Малајес, уулым...

Тумандар ойто ло туй тудуп ийген меезинде, кандый да айдары јок ыраакта, ак кардын үстин-де байагы ла бажы јок пөтүк айланыжа берди.

Горно-Алтайск јаар, ойто бойынын школына, Артур јаан оройтып жүреле, келген. Мен ол тушта ого јолугарга өнөтийин школго келип жүрген эдим.

— Оору јазылган, кем јок — деп, ол меге айткан. — Кайруга барзагар, адама айткар: мени јакшы жүрген деп...

Менин кичинегеш најым ла бойымнын јерим-нин баатыр уулчагы, јылкычы Қырмалјы Боскоев-тин үреткен јиит аңчызынын бүдүжи эмди чын-дап та омок ло озогы бойы болгон. Је онын ка-ра көстөринин түбинде кандый да кунуктын кө-лөткөзи элбендегенин мен чала серенип көргөм.

— Је, мен барайын... Урок башталып јат...

Шак ла бу тушта, ол кайа болуп барар алдын-да, канайып та менин тилимненг бир сурак чыга

конды. Артур, байла, шак ла бу сурактан коркыган ла качкан болор деп, мен кийинде сезип калгам.

— Удабас кышкы каникулдар башталза, ойто ло Қайруга јанарын ба, Артур?.. Айса ачыркап јүрген база бир мајалай јыгарын, а?..

Ол — јабызак сынду, јалбак јарынду уулчак. Бажынын чачы чек ле јангыс јерге јатпас, јаантайын ла атрайып калган јүрер. Менин бу сурагымды уккан ла бойынча көстөри кенете јалт эдип, капшай ла ары болуп, јакпас-мукпас этти. Онон эмеш ырайла, кайа көрүп, кыйгырып ийди:

— Качан да, ойто качан да андап барбазым! Угуп алдыгар ба? Качан да, катап... — Эрмегинин учына јетпей јүгүре берген эди.

Шак ла болгонбос сурагым учун мен эмдиге ле бойымды бурулап јүрүм. Је канайдар?..

Мен редакциянын јакылтазыла Алтайымнын ыраак јурттарыла јоруктаарына сүрекеј јилбиркеп јадым. Анчадала Эре-Чуйдын јолыла элейтерин јакшызынадым. Бу јилбү, байла, кижі тирү тушта өчпөс болор. Туштажулар...

Эмди сананып отурзам, бу туштажуларда, ол тракторго табарган айунын јалтанбазы ла менин Қайру јуртымда айуга, Алтайдын эн казыр ағыла удурлашкан ла јенген уулчактын кылык-јангында кандый да түнгей обор бар ошкош. Онон бир сананзам, ол Ачымайдын үйинин ле Артурдын јүректери ле күүн-санаазы база да түнгей болгодый... Бу јанынан слер не деп бодоп туругар?

Јолдор... Мен оморды сүүп јадым. Омор мени көп катап сүүнчилү тушташтарга, јалакай ла бийик күүндү улуска ойто ло экелер деп иженип, качан да чөкөбөйдим...

СЕН КИЖИ БОЛ, КИЖИ

Статьялар

Төрөлим

Мен 1947 жылга жетире Ондой аймакта Кайрылык, Кулады, Жоло деген журттардан ла олордын кобы-жиктеринен өскө кайда да болбогом. Менин көргөним ле ол. Өскө жерлерде ле аймактарда улустын жадын-жүрүми, кожоңы ла эрмек-куучыны та кандый, — онызын мен билбейтем де, укпагам да. Жер деп неме мындый жаан ла учы-кыйузы жок деп билерге айдары жок күч болгон. Не десе, мен бу да өрөги айдылган журттарды, керек десе төрөл Кайрылыгымды да жетире билбес болгом. Жүрүмимнин жаш жылдары уй саачылардын жайгы ла кышкы турлуларында өткөн. Айла кижиле ол тушта «менин Төрөлим, менин жерим» деген сөстөрдүн учурын жетире ондобой до турган ине. Арыбери жоруктап турган эмес. Ол ло чадыр айыл, ол ло жайгы ла кышкы турлулар, ол ло бозу ийдириш, оноң түн түшкенче, уйкузырап аттан жыгылганча, бугул тартары, эртен-энгир ат сугарары, жаскыда өркө-момонго чакпы салып, кышкыда койонго тузак тартып базары... Оноң бир катап мен бистин Кайрылыктан жети беристе Жоло деп журтка келгем. О, кудай ла де, кандый кайкал болгон дейзеер!.. Мында жүрүмимде баштап ла эки кат агаш тура көргөм. Ол жербойындагы журт Совет болгон

эди. База бир јаан кайкал — ол тыштын агарта черетеп койгон тура. Онызы ол өйлөрдөги Жолодогы сыр ла сарју эдер завод ошкош эди. Жоло — кандый жараш журт, анда улус кандый көп! Бат бу, ол өйдөги менин жаан кайкалым.

Бир катап мен Куладыда журтап ла иштеп јаткан (јок, Куладынын бойында да эмес, а Текпек-Алды деп јерде) ада јанынан таай эјеме, Күндүева Тадылдын айлына келеле, бир кезек өйгө анда артып калгам. Эмди јарт санаама кирбейт — та беш, та јети күн өткөн... Је мен ыйлап баштагам: јанар керек, јерим Кайрылык санаама кирип јат. Боом-Бажы, анда өркөлөгөн јалаңдарым ла меестерим... Онон энемнин турлузы, бозулардын мөөрөжи, энемнин эрке үни, керек де-зе арбыжы... Јанатам ла јанатам, а јанар јолды билбес. Айла Кайрылык-Бажынын уйлары Текпек-Алдынын уйларынан чик јок жараш мөөрөп турган болзо кайдат эмезе менин јеримнин улузы јаныс талкан-көчөлө ойноп јаткан болзо, база болор. Јок, түңей ле, јанатам ла јанатам, баратам ла баратам. Ай-кулакта амыр јок.

Бу, байла, төрөл деген билим көксинде јангы ла ойгонып жүргени болбой кайдар.

Онон 1949 жыл. Шак ол жыл, биске, алтай балдарга ырыс болуп, Горно-Алтайскта орто үредүлү областной национальный школ ачылган. Мен ого келдим. Келген болзо не, балдар дейтен неменин көбин, — торт ло чымалы болбозын ба!.. Мында бистинг Жоло-Кайрылыктан келген таныш та уулчактар ла кызычактар көп. «Ала-тарый согоно тату» деп, ончозы ла солун, јилбүлү ле јакшы. Курсак та талдама: јип көрбөгөн «орус өтпөк» мында бар, капусталу мүннин јыт-таанын не деп айда-дын. Ого темир керек.

Оног күс келген. Сары бүр. Јеринди сананзан, жангс ла јүрегин эмес, бастыра бойыг сыстажып тургандый. Малчылар эмди јайлулардан кыштуларга көчүп јат. Анда, Төгөриктиг ичинде, Чийнелү ле Маргылуда сыгынлар сыылажып турган болбайсын. А мында күнүг ле күнүг үредү, урок-тор... Орус тилди јетире билбезинг, ары ла кинчектенгенче, јана берзе кайлар? Үренбеген де кижилдырышпас эмес пе?.. Қалажы јок то болзо, Қайрылык артык! Бат шак андый санаалардыг кийинде, байла, кезик баллар ол јыл бойларынын јерлери јар качкылап баштаган. Менде де андый санаа болгон. Баш болзын, меге документтер бербегенине, оног јолго төлөөр акча јок болгонына. Је бу төрөлин сүүш ле ондош эмес. Јагду ла јаныксаш. Төрөлин ондоорго, оны сүүрге ой керек, јаш, билим керек дезе кинчектениш те керек.

Төрөл, Төрөл... Оны анчадала ыраактан көрөргө иле. Төрөлдинг учурын билери, качан да болзо, төрөл улусла, төрөл тилинге колбулузы јажыг јаандаган сайын там ла чокумдалар ла јарталар. Төрөлиннинг ичинде Төрөлинг бар, јондордыг ортозында јоныг бар, тилдердинг ортозында бойыгнынг тилиг бар деп сезери сүрекеј јаан ла теренг учурлузын канча ла кире эрте ондозо, артык болбой кайтсын. Бу кижининг кижил болгоныла, эртемине јеткениле, санаа-сагыжы теренгигениле, — база та кандый да бийик ле аалга күүндерле колбулузы түкү кийинде јарталар.

Бистий эмес, керек дезе, јаан ла улу да калыктар бойынынг учурын, төрөлин ле онын культуразын кезек ойгө јектегенин история ундыбаган. Озо орус дворяндар бойларынынг орус тилиг, орус культуразын ла орус кийимин керексибес болгоны кемге де јажыт эмес. Шак ол керегинде улу орус

критик (меге јоп берген болзо, критикти «сө-гүшчи» деп айдар эдим) Виссарион Григорьевич Белинский «1846 жылдын орус литературазына көргөни» деп статьясында мынайда темдектеген: «...көп саба орус улус гран ары јанына кыйыжы јок Европалык күүндү атангылайт, ойто бурылар тушта, кем болгонын бойлоры да ондогылабайт, онон... акту орус кижии болорго албадангылайт».

Бистин де алтай јоныстын ортозында шак андый учуралдар ас эмес болгон эмей. Анчадала јуунын кийиндеги јылдарда кезик черүчилдер јерине једип келгилейле, талканды таныбай туратан эди. Је ол танзыркаш танга да јетпей, капшай өдө бергенин бис билерис. Онон бис бу национальный школдо до үренип турарыста, кезик балдар бойынын тилин билбеечи болгылап туратан. Ойлөр өткөн. Олор школды божоткон. Өскө јерлерге барып, үредүге киргендер. Москвадан, Ленинградтан ла орооныстын өскө дө јаан городторынан бурылгылап, ойто бойлорынын тилиле куучындашкылаар, су-алтай ат аданар болгон. Онызы оморкодулу керек, сүрекей јакшы. Қижининг кижии болуп јүргени, јолдорды да, бойын да ондогоны туру.

Мен Туулу Алтайдын кыйузын баштап ла 1956 јылда өткөм. Бат, бу өйдөн ала Қайрылыкты эмес, бастыра Туулу Алтайды санап турар болгом. Сен бойыннын Төрөлинде, је онон јуук Төрөлинг — ол онын ичинде кандый бир область, аймак эмезе јурт. Керек дезе, кезикте ол кандый бир туу эмезе суу.

Алтай улустаң мен черүде сок јангыскан болбогом. Кожо эмди бистин јарлу бичиичилердин бирүзи — Күүгей Төлөсов, Борис Угаров, композитор Александр Тозыяков, Улаганнын уулы —

Исаак Санин ле өскөлөри де болгон. Бис озо баштап жаңыс полкто жаңыс городто турганыс. Бир жылдын бажында туш-башка айрылыжарга келишкен. Же андый да болзо, бис бой-бойыска ушта-куйда жолугыжып, сүүнгениске көзистинг жажын да ычкынып ийгенисти билбей калатаныс. Онон улузы жок јер таап, алтайлап куучындажып, кожондоп, өкпөбистинг кунугын өчүрип туратан эдис. Төрөлин корып, черүде жүреле, ал ла санаага Төрөлиннинг ичинде төрөлинди, чыккан-өскөн јеринди алып ла көдүрип жүретен. Ол ундылбас жылдарда бистинг, Күүгей Төлөсов ло менин, сүүген кожонгыс мындый болгон:

Алтайымды сананзам,
Агаш-тажы көрүнет.
Албатымды сананзам,
Айткан сөзи угулат.

Кийнинде мен бу ла сөстөрдү бойымнын литературадагы ижимде тузаланып, эмдиги өйдинг тибиртине келиштире кожон до бичигем. Онын күүзин Александр Тозыяков чүмдеген. Эмди ол радио ажыра каа-јаа угулат, үлгерлеримнинг «Кардын үни» деп жуунтызына да кийдиргем.

Чагкыр өзөктөр түбининг жагарын
Чакпындар экчеп, меге экелген.
Алтай тууларым бу кожонды
Араайын кожо јөмжө берген:

Алтайымды сананзам,
Агаш-тажы көрүнет.
Албатымды сананзам,
Айткан сөзи угулат,

Је мыныла колбой база бир сös: менин баштапкы јуунтым — «Јолдор» (онын јакшызы-јама-ны, једикпес-тутагы меге эмди јарт) бүткүлинче Алтай керегинде сыстан туруп јат.

Телекей — күскү. Онын таңдагына сенин јаан Төрөлинг иле көрүнер. Јаан Төрөлинг база бир башка күскү. Онын таңдагына өскөн төрөлинг иле көрүнер. А Туулу Алтай — ол база бир анылу күскү. Онын таңдагына чыккан јуртыг, бойын-нын айлыг ла төрөгөндөринг чокумнан чокум јуралар. А ол јуртыгнын ичинде кандый бир өзök эмезе кыр сего ончозынан кару ла јуук.

Алтай улустыг ортозында Алтайын јериген улус сүрекей ас. Је андый да болзо, каа-јаа учуражып јат. Ол ло Ыраак Күнчыгышта черүде јүреримде, Күүгей Төлөсов турган јерге келип тура-рымда, база бир алтай уулга туштагам. Ол сер-жант болгон эди. Службазы божоордо, анда ла артып калган. Онын артканында коомой неме јок. Көп улуска черүнин ижи ле јүрүми јарап јат. Бат ол уул бир катап айткан: «Алтайга ойто качан да барбазым! Оног алар да неме јок, ого барза, јиир онду курсак та јок». Онын бу сөстөринег улам бис согушкан да эдибис.

О, калак, кижининг төрөли — јаныс ла боро карды тойгон јерде эмес деп, ол көөркий билди та јок.

Эмди бого удурлаштыра бир өскө тушташты эске алынар күүним келди. Москвада үренип турала, азыйда; Горно-Алтайскта тужымда, мени кезек ойгө үреткен Ольга Григорьевна Сабашкина деп үредүчининг айлына барып јүргем. Эрмек-куучын тургуза ла Алтай керегинде боло берген. Ольга Григорьевнанын энези, ол тушта тогузон јашка једе берген эмеген, Федосья Илларионовна

Сабашкина, бисле куучындажып, јерин эске алынып отурала, кенетийин, јаш бала чылап, ыйлай берген. Онон көзинин јажын арчып, айткан.

— Эмди ле канатту болзом, Ак-Айры ичи јаар уча берер эдим! Алтайды санап, кара буурым кайыларга једе берди.

Көрзөгөр, көзнөктөринен Кремльдин Кызыл Чолмонын бу ла көрүп отурган кижии — Туулу Алтай түбинде кандый да Ак-Айры деп јерди санаып, ыйы келген. Ол ине, Төрөлдин ичинде төрөл бар.

Бу карган эмеген ол ло бойынча, анда артып калбай, төрөл јерине јанып, јүс јаштаң ажала, мында божогон деп уккам. Кижиде, байла, андый јан бар: өлөтөн дө болзо, арга табылза, бойынын јерине келип, јен јастанар.

Мен мынча кире јүрүп, јол өтпөдим деп кому-даар аргам јок. Советтин ичинде база көп лө јерлерде болдым. Је јер кыйузын өдүп, өскө ороондорло эмдиге јетире јоруктабадым. Бу јаан Төрөлимди, анайдарда, өскө таладаң карап ла санап көрбөдим. Је Совет Төрөлимнин ичиндеги өскө јерлерде јүргемде, бойымнын јерим түңей ле санаамда. Кандый бир јерде јүреле, алтай кижиге туштазан, онон солун, онон јилбүлү неме јок. Та ненин де учун андый. Ол јүрген јериннин кейин бойыннын јериннин кейиле, суузын, агажын, тажын, өлөңин, керек дезе, коңызын да бойыннын јериндегизиле түңейлештирер күүнин келер.

1965 јылда мен Кыргыз јеринде болгом. Сүрекеј күндүркек, јалакај, куучындаган тили де биске јуук калык. Ончозы јараш, ончозы солун. Анда јүрүп, Фрунзе городтын оромдорында өскүлөп турган арча деген агашты көрөлө, бистин туулардын эн эркетен јажыл арчынын эске алынгам. Мын-

дый ок санааны ол тушта менин јерлежим (Л. Л. Чекушева ол өйлөрдө Кыргызстанда иштеген) Люба база айткан.

Төрөл... Бу агару сөстөр. Оны эркидеер күүн де, ийде де, байла, јер үстинде эмдиге јок. Кижининг төрөл јериле колбой, бир мындый алтай кепкуучын уккам. Күлип койгон алыптаң онын өштүзи сураган эмтир:

— Энең өлзин бе айса сен бойың өлөдін бе?

— Јок, мен озо өлөйин, энем эзен артсын.

— Ненин учун?

— Мен өлүп калзам, энем мененг артык баатыр чыгарып, азырап алар.

— Андый болзо, төрөлінг керек пе айса эненг керек пе?

— Төрөлим керек.

— Ненин учун?

— Төрөлим јылыйза, энем де, эл-јоным да — ончозы јылыйар. Төрөлим ле эзен-амыр болотон болзо, артканы ойто ло өзүп-өңжип чыгар.

Совет Төрөлистин ичинде Алтайыс бары — ол неден де јаан кереес. Мынызын кем де, качан да ундыбас ла өлөрдінг өлгөнчө, сезип ле билип јүрер учурлу. Шак ол сезү үргүлјиге мөңкүлик болгонын јангыс менин де јүрүмимле колбулу көп учуралдар керелейт.

Қара талайдың јаны — јарлу јараш ла амыралтаға јайалталу ар-бүткендү болгонын бастыра ороон билер. Бичиичилер иштенер турада болуп, Қара талайдың толкуларынын шуултыла кожо мен канча ла катап бистинг јеристинг күскүзи болгон Алтын-Қолди санангам. Ленинградтагы аттуучуулу эрмитажка кирип, Базырыктын корумдарынан табылган ар-јөөжөлөрлө оморкоп, учында бир мындый үлгер бичиген эдим:

Бир катап Ленинградка келер,
Кееркедим орус культурала таныжар,
Олорды кайкап, оромдорло базар.

Онон

Кечегизин, келер жүрүмди сананар.

Онон

Марс жалагында мөңкүлик от,

Онын жанына унчукпай турар...

Пискаревка — карындаштык сөөктөр,

Ого келип, анда кунугар.

Онон...

Онон ойто ло Эрмитажка келер,

Базырыктын жебрен байлыгын көрөр.

— Бу кажы жерден?..

Алтайдан ба?..

Акыр, Алтай кайда эди? —

Аалга-туйук улус суражар,

Алтайдын ады катап ла угулар.

— Слер кайдан? — деп, кем де менен

Кенете бу ла өйдө сураар.

— Мен бе?.. Мен Алтайдын эдим! —

Бу ла тушта билбеечи болуп,

Былтартып, тегин каруу жандыар.

Je тамырда канын Алтайын учун

Табышту кыйгырып ийгендий согулар.

Jeбрен макты сен jөөгөндий

Jeрге буттарын тийбей барар.

...Алтай кижиге, Ленинградка барзанг,

Айдыжы jоктон Эрмитажка кир!

Кечеги ле келер өйдин кебери

Кенете сени сергидип ийер!..

Кичинек төрөлиңин тирү жүрегинин согултын
сезеринен жаан Төрөлиңди, онон анда журтаган
бастыра калык-жонды ла олордын культуразын,

јандаган јангын сүүри ле билери башталып јат.
Бойының балазына килеп билбес кижі өскө бал-
дарды качан да сүүбес ле ондобос.

— Төрөлим, сен кайда?

— Мен бу, буттарынның алдында кара јер,
Кату таштар, кучакка батпас куба чөлдөр...

— Төрөлим, база ла айт, сен кайда?

— Мен бу, сенинг үстинде көк тенгери,
онон күс ле кыштың, јас ла јайдың кебери.

— Төрөлим, сенинг үнингди угайын деп?

— Мен бу, шыркырап аккан тирү суучак,
талай, тенгис, јанмыр ла карычак.

— Төрөлим, сенинг кеен салтарын кайда?

— Мен бу, чымырайып чыккан көк өлөң,
аштар, апагаш ла јымжак көбөң.

— А база... база сен кайда, Төрөлим?

— Мен бу, Алтайында өскөн јажыл мөш,
Керек дезе мен — кедери арткан бир төңөш...

Јок, мен бу, сенинг Төрөлинг —

Байры бүрлү кайың...

Јок, мен сенинг Төрөлинг —

Шоорын, амыргын ла алтай кайың...

Јок, мен база сенинг Төрөлинг —

Јектеерге јеткен чадыр айлын,

Очогын, одын, чаңкыр ыш...

Талканын сенинг, тузын, чайын,

Јүректеги сыс, јүстеги чырыш.

— Төрөлим, сен база кайда?

— Мен бу, сенинг эн артык энчиг —

элен-чакка артатан, өлбөйтөн элин!

Онон өлтүрзе — өлбөс, тайза — тайылбас.

Өктөм, өчөш, тирү ле тидим тилин.

Қалаш та сурайтан, каруу да некейтен

Қайран ла јебрен, эрке ле эптү бу тилин!

Мен база, мен база сенинг Төрөлинг —

Слердин мааныгар — менин мааным.
— Төрөлим, калганчыда угайын, сен кайда?
— Төгүндебезим, мен сенин —
Кайралы жок жамын,
Кайран, кару жагын!..
Мен — жүрүмнүн бажы ла учы,
Бу ончозы чокум, бу ончсыз чын!..
— Быйан болзын, Төрөлим!
Кижиге бол, Кижиге,
Киндиге бистиге — кожо!

Бат бу, менин айдынганым, менин сананганым, менин ондогоным ла оморкогоным. «Төрөлдөң өскө Төрөл жок, энеден өскө эне жок» — дегенин бис терең билип, кижиге болгон бийик адысты «кийик» дегениле булгабай жүрзебис, качан да болзо, ырысту ла ичкери жолду, жараш жүрүмдү болорыста алаңзу жок.

Бойынын жаан ла кичинек төрөли керегинде, темдектезе, Расул Гамзатов «Менин Дагестаным» деп книга бичиген. Ол бүткүл эки бичиктен туруп жат. Же төс керек, кем жаан, кем кичинек бичигенинде эмес. Төс неме — кижиге төрөлин билип ле терең сезип, ого кару ла онын алдына качан да болзо, каруулу болгонында.

Куш та жаскыда сүүген жерине айланып келет. Кажы ла тынар-тындунын төжинде, байла, жагыс кожон: «Төрөлим, төрөлим, төрөлим!..»

А Совет орооныстын төс кожонгы кандый?

База ла андый: «Төрөлим, төрөлим, төрөлим!..»

Бу бастыратекши кожоннын өзөгинде база бир кожон бар. Онын ады — Төрөли керегинде алтай кожон: «Алтайым, Алтайым, Алтайым!..»

Быйан болзын сеге, Төрөлим, сен де меге быйанын жетир, Төрөлим!

Алтын тазылды айландыра оролгон сурактар

Ар-бүткен ле кижиги... Эмдиги өйдө бу сурак бистинг ороондо до, бүткүл телекейде де сырангай түгенбес ле курч сурактардын бирүзи болуп барды. Же бистинг Туулу Алтайдын жардына аар-күч жүк болуп, бу сурактын келип түшкени тыг да удабаган деп айдарга келижер. Жирме-одус ла жыл мынанг кайра ар-бүткен ле кижининг колбулары керегинде жаан чочыду бистинг төрөл тууларда бүгүнгизиндий эмес болгонын жаан жаштулар жакшы билер. Ол тушта Алтайдын аба-жыштары да көп кезилбеген, оныла колбой колхозтордын ла совхозтордын покосторы, одорлоры да тыг үрелбеген. Кыскарта айтса, андый сурак чек жокко жуук болгон. Же калганчы жылдарда... Онызына көстү ле кулакту кажы ла кижиги — керечи, агашты ла өскөздин де кеспей ле тартпай, оныла кожо анкушты үркидип ле чочыдып, астыктырбай, астатпай, канча кирелү жерди тузаланбас эдип, узак өйлөргө кемжитпей ле кенетпей турган кобы да бистинг Туулу Алтайда эмди жок болордон айабас. Мен бу статьямда мынаар жыш ичи, Турачак, Чойло оморды эбире турган өзөк-жиктердин салымын тен айтпай да жадым. Ол жерлер керегинде көп каттап төс тө газеттерде ле журналдарда бичилген. Мен бу суракты эмеш чичкерте тартып, бойымнын көрүп жүргеним ле билерим аайынча, мынаар Ондой аймак жаар көчүрүп, бир-эки ле журттын жадын-жүрүми ле андагы болуп турган темдектер ажыра көдүрейин деп. Менин айдарга турганым бүгүнгү алтай жоннын кылык-жаңыла, ар-бүткенди, онын агаш-тажын, агын-суузын корулаарыла, же бу ок

өйдө олорго ајару этпей турганыла колбулу. Бу керекти ле куучынды алтын тазылдан баштайлык. Арткандары оныла кожо коскорылып чыгар.

Агашты кеспес, тузаланбас неме эмес. Кызылгатты ла брусникти тербес, кузукты түжүрбес ле жибес, алтын тазылды казып, онын аргаларыла эмденбес јанду байлык эмези ончо улуска јарт. Је сурак мында оны канайып тузаланары јанынан туруп јат. А мыныла колбой бистин алтай улус бойынын элен-чакка јуртаган јерин канайып кичееп, сүүп, чеберлеп турганы јарталат.

Бу ла алтын тазыл деген эм-том өзүмди алтай јон түкү јебренде де тузаланган ла билер болгон деп, ученыйлардын шиндегенинде айдылат. Је ол өйлөрдө онын болужын ла јажыдын ас улус билер болгоны база чын. Алтын тазылдын јажыды јүк ле он-јирме јыл мынан озо элбеде ачылган ла јарланган. Је оны бажында көстү ле кижии казып, колхозтын, совхозтын кой-мал кабыратан јерин үрезин деп, государство кемге де элкем јан бербеген. А бүгүн, темдектезе, ол ло Ондой аймакта Кеңидеги, Јолодогы совхозтордын малдары јайлап турган ыраак тайгаларда, Төгөрикте, Монкулакта, Кара-Јүректе, Семис-Артта, Туруда, Таајы-Қыштунын бажындагы таскылдарда, Қайрылык-Бажында, Марғылу, Чийнелү, Ак-Сас деген јерлерде «алтын» бедреп јүрген улустын тоозы ак-мал кичееп јаткандардан чик јок көп! Ол кандый да аңылу документ-чаазыны јок «јайым» улус бу ыраак тайгаларды канайып тапкан болотон? Олорды: «Ай, токто, арай, өйлөн!» — деп, айдатан бир кижии чыгар ба айса јок по?..

Ол алтын тазылла колбой өскө дө немелердин кийнинег «аңдагылап» јүрген «јайым» улустын учы-бажына, мен бодозом, јаңыс ла ар-бүткенди

корулайтан общественонун чыгартулу улузы чыгарга сүрекей күч. Олорго общественный болуш, канайтса да, сүрекей керектү! А андый болушты жетиретен улус жербойынын эл-жоны: малчылар ла койчылар, колхозтордын ла совхозтордын башкарачылары болор учурлу. Ол келген улустын документтерин шиндеп көрөтөн, документ жок болзо, оларды ойто жандыратан, бойынын күчи жетпей турган болзо, аңылу органдарга жетиретен жан, байла, жербойлорындагы журт Советтерде болор эмес пе? А бу ла өткөн кузукту жылда, темдектезе, Жолодогы ла Кенгидеги эмеze Куладыдагы журт Советтер канча кижии кайра жандырган, канча кижининг бичик-билигин көрүп, темдектеген?.. Андый учурал жокко жуук. Айдарда, ар-бүткенди ле колхоз-совхозтордын жерин, жөөжөзин корыйтан ишти бу жанынан бистинг журт Советтер чек ундып койгон. Онон улам анда жаткан тегин ишмекчилер де ол «жайым» улуска ажару эткилебей темиккилеп ле шайып калган. Мен угуп ла көрүп жүрзем, бу жанынан бистинг Ондой аймактын улузына — койчыларына ла малчыларына — Кош-Агаштын эл-жонынан тем алар керек. Бистинг төрөлистинг эн ыраак деген кыйузында журтап ла иштеп жаткан бу аймактын кажы ла ишчизи чала пограничник аайлу — андый «жайым» улуска, туура жерден келген аңылу документ жокторго жайым ла жай бергилебей жат. Бат оларды жангыс ла Төрөлин корып турган эмес, журтаган жерин, онын суузын, аңы-кужын, ар-жөөжөзин сүүп ле кичееп, ого кару болуп турган жон деп чикезинче айдар керек. А бистинг ол ло Кайрылыктын, Жолонун, Кенгинин ле бу журттарга келижип турган өскө дө өзөк-жиктердинг улузы кандый да документ жок «жайым» улуска жерининг жүзүн-башка тамзыкту ла эм-том

болгон ажынан болгой, акту бойынын эдин де кезе согуп бергедий. Санаагарга кирет пе, күүнзектин нези жылангаш дежетен эди?.. Шак ол кеп сөстө жаан учур бар. Ол чын ла күүнзек, жалакай кижини жамандап турган эмес. Анда алан-ачык, эш-неме керексибес «күлүктер» керегинде айдылган.

Алтын тазылды айландыра жуулган сурактар көп. Мыныла колбой жаңыс ла жер, ар-бүткен үрелип турган эмес. Онойдо ок өлүм-жидим де болуп турган учуралдар бар. Онон ол «жайым» улус жербойынын улузынын, анчадала жашөскүримнин кылык-жаңына жаан салтарын жетирет. Неме өткүрижерине, төгүндеерине, хозяйствонун ла госу-дарствонун жоожозин толыштыраына ла керек дезе уурдаарына келген «жаңы нажылар» ишмекчилерге ле колхозчыларга «арга-сүме» айдып бергилейт.

Кемдер ол, келип турган «жайым» профессиялу улус?.. Слер бойыгар да бодогор, кандый бир организацияда, нак коллективте иштеп турган тоом-жылу кижин болзо, анайда ла, баш салган жер жаар, алдынан бойы баш билинип, айына-жылына базып жүрер бе? Ижинен амыралта алып, жай, күс ойинде тайга-ташка базып та жүрерге күүнзегендерде андый ла учы-кыйузы жок ой кайдан келетен?.. Ол алтын тазыл казатан, кузуктайтан, брусник-кызылгат, мешке ле өскө дө немени жуутан ла алатан жер кемнин?.. Бу суракты жербойынын улузы тургуспаза, олор оны көдүрбезе, одор-покосты, агаш-ташты, анды-кушты ла агын-сууны кичеери жанынан ары ла эрмек этпес, анайда ла жай салып ийер керек. Бу ончозы куру эрмек эмес. Ол жанынан мен бир канча чокум темдектер де айдар аргам бар.

Жолодогы совхозто бир Күдүн деп атту-жолду

кижи, канча баланың адазы, узак жылдарга улай мал кабырган. Оның јайлузы Төгөрөктің сынында болгон. Бир катап бу тайгага, Күдүңнің журтының јуугына, алтын тазыл казып јүрүм деп эмеген-өбөгөн эки кижі келген. Олор танышкан, на-јылашкан... Қожо чөөчөйлөжип те ийип турар болгон. Эки најы! А ол «јайым» кижининг бичик-билигин де көргөн, ады-јолын да сурап уккан, кайдаг келгенин де чокум билер кижі јок. Онызы канайып јарталган дезегер, бир катап байагы «јайым» кижі та неге де ачынала, койчы Күдүңди өлтүреле, бойы кача берген кийинде ончо керектин аайы билдирген. Ол «јайым күлүкти» Ондойдың ла өскө дө јерлердин милициязы јүк арайдаг бедреп, кату-каруузына тургускан. А совхозтың бир ишмекчизи, эл-тайганың чындап та ээзи дейтен кижі, эмди јок, өлтүртип койгон. Мында кем бурулу?.. Мен бодозом, бистин улустың эш-немеге ајару салбас, алан-ачык болгоныла шак бу јеткер колбулу.

Бу ла мындый «најылыктың» эмди база бир јанын ачып көрөли. Темдектезе, кандый бир Јелеш эмезе Байрым, Паслей, је кемзи де болзо, бистин бу городко, ол эмезе Ондойго келген болзын. Келген — столовыйда, ресторанда ажанып отурала, бир «нөкөр» тапкан. Олордың ортодо мындый эрмек өдүп јат:

— Је слердин јерде быјыл кызылгат бүтти бе?

— Кызылгат кайда барар ол, тен толтыра.

— Ол кажы өзөктө не?

— Кел, мениң турлуумның јанында. Қел ле, нөкөр, мен баштап, көргүзип берейин. Керек болзо, терижип те берерим!

— Је, Јелеш, јүс граммды тудуп ий... А кузук келтегейинен керек кандый, көөркий?

— Кузук кайда барар ол, тен кара бајырт. Кел ле, нөкөрлөринди де эчидип алзан кем јок.

— А ол бир алтын...

— Алтын тазылды тен айтпа да, јердин өлөңи кайда барар ол...

— Јелеш, слердин јерде ан, элик, балык бар эмеш пе?..

— Бу сен тенек болбойын, најым! Ал-тайгада, калын Алтайда кандый ан-куш јок деп! Јаңыс ла кел. Ончозын мен көргүзип, баштап берейин. Меге ле кел...

— А кандый бир документ...

— Бойт!.. Сеге кандый документ керек! Сенен оны кем тайгада сурайтан!

— Је канайып-канайып сурап ийзе...

— Сурап ийзе, сен менин антыгарлу најым эмезе төрөгөним! Бат андый, божогоны ла ол.

Је бат, бир күн Јелештин «јаңы нөкөри» бойынын база та кандый да антыгарлу најыларыла кожо једе конгылап келген. Абрага, айса болзо, бүткүл машинада тартып экелген немелери — бир канча көнөктөр, керек дезе, је ле деген бочко до бар, онон таарлар, күректер.

Олор озо ло баштап брусникту јерге баргылаган. Јенезектин үсти эбире кып ла кызыл, кижиде базар эмес. Је байагы «айылчылар» брусникти колло тербей, бойлоры сананып тапкан кандый да «кол комбайнла» «терип» баштагандар. Ол «кол комбайннын» учына јаан эмес баштык кондырып койгон. Машинала бүрте соккон брусник шак ол баштыкка бойы ла урулып јадар аңылу «коол» эдип койгон. Узак сакыйтан неме јок — баштык чүрчеде ле толо берзе, жүгүрип барала, белен бочкого эмезе сабаттарга уруп, брусникти тазылыла кожо онон ары јула тартырып јат.

Машина кижининг колы эмес, канайып ару «теретен» эди. Онын учындагы колбоп койгон баштыкка брусниктерле кожо жалбырактар да кирет, үзүлгөн саптары анайда ла жерде жада калат.

— А онын жалбырактарын кайдарга турганаар? — деп, Желеш сонуркаган.

— Мында арутаар ой жок — деп, Желештин «айылчылары» каруу жандыргандар. — Оны айылга једип алала, салкынга собырып ийзе, чүрчеде ле башка уча бербей. Онон сен билбезинг бе, Желеш, брусниктин жалбырактары да эм неме ине. Бис оны да чачпай, кургадып аларыс, бир ойдө керек болор...

Мынайып «кол комбайнла» брусник терген јер айу тыдарлаган эмезе ан чапчыган јерле түнгей. Онон ондор јылга улай ойто катап брусник өзөр деп сакыш жок. Је тайганын «јаны айылчыларына» ол керек беде. Уч те түжине кирбес. Бойым ла тирү артсам, өскөлөрин өрт јизин деген неме, байла, бу болор!

Шак бу «күүнзектин» үчинчи јаны база ла бо-го түнгей башталып јат. Былтыр, кузук бүткен јылда, Қайрылык-Јолонын калын агашту тайгала-рында мөш бажында кузуктан да ас эмес «кал черү» болгон. Олорды је кайдан келбеген деер?.. Бир ле темдек. Новосибирсктен дешкен ошкош эди — Қайрылыкта Семис-Арт деген јерге кандый да документи жок эки эр келген. Олор келген бойынча бир койчыла «најылашкан». Антыгарлу эрмек-куучын, јөптөжү эки шил спирттен улам болгон деп, меге бир «өлө-чоокыр саңыскан» јетирген. «Саңыскан өлө-чоокыр» да болзо, је онын айтканы чып ла чын болгон. Бат ол эки «јайым» кижі эрте күстен ала кар түжерге јетире Семис-Арттын мөштөрін «кемирген». Олорло кожо ол

мөштөргө байагы койчы база атпактанган. Көп лө кузук эткендер. Көп лө агашка чыккандар. Кузук та јирме, та одус таар болгон. Ап-ару, мөндүрдий тирү кузук. Оны анда ла куурган, анда ла агашташты өртөп-јалдап, ончозын јазаган. Эмди канайдар? Эдилген кузукты өзөккө канайып түжүрип алар?.. Байагы койчы «најыларына» бойынын койлоп турган адын берген. Ол аттын арка-мойны јоортып ойылганча, эдип алган кузукты эки «најы» Қайрылыкка түжүрген. Бу тен не де эмес. Керек дезе, автомашиналарды ла тракторлорды да тракка јетире тузаланып тургандары бар. А оны кем де керекке албай јат.

Күскиде кузукты көндүрө экелип ле јетирип болбозын байагы «јайым» улус база јакшы билер. Олор башту эмей. А бот бистин улуста баш, байла, јок. Ненин учун дезе, кузукты да, тайгадан тапкан өскө дө јөөжөни јолой туттурбаска, ол «јайым» улус кар түшкенче, не-неменин талтабыжы чала «соогончо», байагы ла «пастык најызынын» айлына таар-таарыла бакчалап койоло, бойлоры не де болбогон, нени де этпеген «ару» улус болуп, төрөл городторы, айылдары сайын јангылай берет. Онон бир эмеш өй өткөн кийинде, кандый бир керектү чаазынды кандый бир эп-сүмезиле табала, ойто келип тарта бергилейт. Онон ары ол кузукла, ол алтын тазылла, ол мумиело не болуп турганын јангыс кудай бойы билер деп айдарга келижер. Је... Је андый да болзо, кезикте онын учы-түби айланып, ойто «чыккан-өскөн Алтайына» да једип келип турган учуралдар ас эмес. Оны јартап, «јаза тартардан» озо, база ла бир кичинек «чиймүни» чечип ийелик. Байагы кузук ла өскө дө немелер коштогон аттын, автомашинанын, трактордын јалына «јайым анчылар» нени берет

не?.. Онын башталганы эки-бир шил кабак аракы-ла, учы база онойдо ок кабакла божойт. Ол ло. Өскө неме келижетени ас. Же кезикте «городской најы» койчыга бинокль сыйлап, келер жылдардын кечүлерине сыраңай да бек күр тургузып жанат. Мынан улам малчыларды керектү жөөжөлөрлө, ол ок бинокльло жеткилдеери жанынан бистин саду организациялардын керексинбези база јарталат.

А ол кузуктар ла мумиелор, алтын тазылдар ла арткан да жөөжөлөр чыккан-өскөн јерине ойто кандый кебедел алынып келет болбогой? Олор Алтайдан «атанган» бойынча, ойто бүткүл бойы јанбай јат. Олор эмди бакчалай, јараштыра салып койгон акча болуп бурылат. Байагы ла адыла кузук коштогон, ол эмезе јердин ажы бүткен кобыны көргүскен, тракторыла, автомашиназыла жуулган аш-курсакты тракка јетирген күлүктер мындый «јараш бакчанын» алдына чыдашкылап болбойт. Акыр, ол «саду» кезикте канайда өдүп јатканын тындазагар ла:

— Же, нөкөр, мен сеге айылдап келдим. Бат бу поллитр!..

— Өрө өт, отур ла најым! Келгенин, ундыбаганын јакшы.

Эмди орой күс эмезе кыш. Согум сойылган. Эткөчөни эге-төгө кайнадатан ой. Эки «најынын» алдында эмди көгөлтирим шилдер, эттин јылу буузынын јаражын не дейзегер!..

— Же, најым, — деп, эрмекти «ыраак јерден келген» байа бир «јајаай» неме экелген ле тургускан «најы» баштайт, — «Жигулин» кандый јүри?

— Кандый болор ол, туру ла...

— Акыр, айла канча јыл «Жигулингле» учуртып ийдин, најым?

— Алганым эки јылга јууктажа берди.

— Эмеш элеп ле жүрген «Жигули» деп айдарга келижер дезенг.

— Эйе... Бу бистинг јердинг јолдорына канайып элебейтен эди.

— Чындап, сен озочылдардын чодында деп уккан јок бедим.

— Кۆк јарамас, бу менинг озочылым түкү Ныйсибирскке једип калган турбай...

— Чын-чын, једип калган. Акыр, најым, бу сен чын ла озочыл койчы дезенг?.. Је, бат, сен эмди јаны да машина суразан, байла, садар болбой...

— Јок, јаңы машинаны бачым бербес. Сенде «Жигули» бар дежер ине.

— А сен оны јок эдип койзонг, — бу сөзиле кожо байагы «ыраак јерден келген «најы» јараштыра бакчалап койгон кызыл-кызыл ондорды кырынан ого көргүзип, — ол ло баазын берип јадым, јаңы туштагы баазын, најы кижини кижі канайып төгүндеер. База катап кузуктабас, кожо мумиелобос ло алтын тазыл каспас эмезис. Эзенде база болор, база келерим...

Бу мындый сарју ошкош «најылык» садуну, калак, мен сананып тапкан эмезим. Онын орды бар. Је шак бу «туштажунуыг» кийинде бистинг кезик «озочылдар» машина јок то артып калып турган учуралдар ас эмес. Ононг эртегизинен ле ала колхозтордын, совхозтордын јаандарын, аймакисполкомдорды «эжиктеп», ойто ло машина сурап жүргилейт. А баштапкы машиназын как тегинге «јайым» кижиге берип ийгенин сеспей де јат.

Слер айдыжарыгар: «канайып тегин». Ол ло баазына сатты ине! Андый болзо, је бодогор: ол кижі кандый да документ јогынан государствонын, слердинг ок јаткан јеригердинг жүзүн-башка јерлик ажын коштой берген. Оны, јартын айдар

болзо, слердин ок болужаарла уурдай берген јөө-жө ине. Онон слер ого ат, трактор берип болушканыгар. А ол күлүк жаңыс келген, онон барган, онон бир канча өйдин бажында ойто «айылдап келеле», баркыга автомашина алып жанган!.. А андый көп јоруктардын ла «најылыктын» кийинде не арткан? Арткан неме сүрекей көп!.. Килемји јок кузук түжүрген. Ол мөштөрдөң качан ойто кузук бүдер? Кезикте ого чыгып болбой, томырып ла јыгып койгондорын не деп айдар?.. Онон одор үреш кайда? Онон өртөгөн, јыккан агаштар кайда? База үркиткен-чочыткан, тоскырган аңкуш кайда? Мынызы ар-бүткенге салган ла јетирген аар-кинчек. А онон... Онон байагы «Жигулин» озогы баазына саткан «најы», калак, билигер, кижн көрүнбес ортолыкта сок жангыскан јуртабай јат ине. Онон улам «көрүже-көрүже көөш» дейтен неме башталып јат. Ончозы «јајым» нөкөрлөрлү, бинокльду, «Дружба» киреелү ле өскө дө немелү болорго умзангылайт.

Мен сананып јүрзем, јерин, јуртын, элбек јаан төрөлин сүүген улус анайда этпей јат. Бу ончозы кереги јок неме болзо, бистин партия, бистин Башкару ар-бүткенди ле агын-сууны, онын тынар-тындуларын чеберлеери јанынан суракты көдүрбес те, оныла колбулу закондорды чыгарбаста! Ар-бүткеннин јөөжөзин тузаланарын јартаган аңылу закондор, ого келиштирген өйлөр лө өскө дө ээжилер барын билип, оныла не тузаланбас?.. Ол «узун куйрукту» акчала сүрүшкен кандый да документи јок «айылчыларга», Советтин јакшынак законы аайынча, некелте-угузу не этпес?

Је бу ок өйдө «Көс сайгадый агаштын ортозында јадала, бойына тура тудуп албады» — дегени чилеп, айландыра ар-јөөжөзи сайраган кеен-

јараш. Алтайынан өскөн кызылгат ла көжнөннн
ўстиле алтай баскылап жүреле, бистин ол ло кой-
чылардын бала-барказы кышкыда бойлары там-
зыктап јиир, айылчы-мөлчи келзе, алдына салып,
бар немени база бир јанынан «јарандырар» ла
«байыдар» варенье де кайнадып албас ине. А ол
кузук бүткен тайгаларда орой күске јетире јурта-
ган ла иштеген койчы-малчы улустын айылдарын-
да кап-кабыла сайлап койгон кузук туру деп
пе?.. Јок, бистин бойыска андый неме керек јок
эмей!.. Онын ордына бала-барказынын болужыла
андый ашту-тусту јерлерди өскө улуска айдып
берзе, кандый макалу!.. Бу калай айдылган эр-
мектин кимиртин, айса болзо, калыгжыда кем-кем
сананар болор бо?!

Бу «алтын тазылды айландыра оролгон сурак-
тарга», мен бодозом, озо ло баштап јербойындагы
кажы ла аймакисполкомдор, онын чыгартулу ор-
гандары сүрекей тын ајару эдер учурлу! Партий-
ный ла советский бийик органдардын ар-бүткенди
кичеери јанынан өткүрген ле өткүретен жүзүн-баш-
ка иштерине эн јаан јөмөлтөзин ол кузук, алтын
тазыл, мумие ло өскөзи де элбеде бүдүп турган
байлык јердин улузы бойлары болужар ой, байла,
јеткен? Бойынын төрөл јерин үреп, жүзүн-башка
улуска, олордын чокум амадуларын билбей ја-
дып, «јарым шилден» улам јол көргүзип ле баш-
тап турган «кулугурлардын куйруктарынан» ала
койып, кату-карузына тургузары керегинде сурак-
ка ајаруны база ла аймакисполкомдор, јурт Со-
веттер, хозяйстволордын башкарачы органдары
тыгыдар учурлу. Мыныла коштой, ол айлы-јурты
јок «јайым» баскылап жүргендерден: «Айлын кай-
да, айт, јан! — деп, јакарулу сурап ла некеп ту-
рар јакшынак ээжини база ундыбас керек.

Төрөл тилим керегинде сөс

Бир катап бистинг поэттердин бирүзи Ондой аймакта Јоло јуртка барарда, кычыраачылардын ортозынан кем де мынайда сураган эмтир: «Бу алтай тил кемге, неге керектү? Оныла государство-го учурлу документ-чаазындар јазалбай јат. Керек дезе бистинг совхозтын текши јуундары да орус тилле өдөт». Бу суракты берген киж, айса болзо, төрөл тилинин учурын чын ла ондобой јүрген эме-зе поэтти бойынын ачу сөзиле эмеш «эрей» тар-тып ийер деп сананган. Је шүүлтезин ол мынайда божоткон деп уккам: «Айса болзо, алтай тил бис-тинг он јети болчок бичиичилерис бойына калаш иштеп јүрзин деп арјанынан јайалган болор бо? Айса јангыс «Алтайдын чолмоны» газетти кепке базарга керектү тил бе?.. Оны јартап беригер».

Ол тушта бистинг поэт ого кандый каруу јан-дырган — онызын суракты берген сок јангыс ки-жи ле оны эбуре отурган тоолу улус укканы јарт. Је бу суракла колбой көпти јартаарга ла айдарга келижет. Онын аайы-төййине чыгарга куучын-эр-мектинг эмес, а бичилип баштаган алтай тилдин историязын казып көрзөбис кайдар?.. Ненинг учун дезе, тил керегинде сурак — ол ойын-соот эмес. Тили, јери, јон-калыгы јок болзо, киж оморды керексибей барза, байла, јүрүмининг учына јетке-ни ол туру. Қажы ла калыктын тили — ол онын јерининг, төрөлининг үни болгонын билип ле ондоп, сезип ле тооп јүрери јаан учурлу. Бүгүн совет јон-нынг кажызына ла орус тил — экинчи төрөл тил. Бис ол ажыра телекейле, көп тоолу эл-јонло кол-булу. Бис бу улу ла јайым тилле ойгор Ленинди кычырып ла ондоп јадыбыс. Бу тилле јайалган

учы јок терен произведениелерди — Ломоносов-тон ала Шолохов ло Леоновко јетире кычырып, көп немелерге үрендис ле көп јангыны билип алдыс дейле, бойынын эне тилин билбей артары — ол јаан ујат. Андый болзо, бисте бүгүн алтай школдор до, издательство до, төрөл газедис те јок болор эди.

Кижинин төрөл тили — эненин эки эмчегинин не де солып болбос тату сүди шинип калган агару тил. Төрөл јеринин ле төрөл улузынын кебери база бу тилдин күүзинде. Мен «күс» ле «турна» деген сөстөрди уккамда, көзимнин алдына түкү Кайрылык-Бажында Кудачы-Јурты деп јердин сазы, анда чуркурашкан турналардын кыйгызы, јаш тужымнын јаркыныла кожо тургуза ла эбелип ле угулып келет. А «туман» деген сөслө кожо бистин ол јердеги Јаану деп тайганын сыны, оноң Кара-Јүрек, Монкулак, Маргылу деп јерлердин кеберлери кайдан да иле-јарт эбеле берет. «Элик» деп айткамда, ол ло Кайрылык-Бажында јурт, оноң эжик алдында сары агашту арка, онын ыраактан көрүнип јадар айандары јуралып келет. Бу сөслө кожо јангыс ла јердин кебери эмес, анайда јүрүп андаган улустын да кебери алдыма ойгоно чарчап келет. Мен ол тушта јеримнин анчы эрлерине Сарыга, Упай-Јајанга, Абай-Јалбакка элик агыртып туратам. Олордын бирүзи де эмди эзен эмес, је кеберлери, эрмеккуучыны көксимде тирү. Ол ончозы кижинин төрөл тилиле колбулу.

«Алтай тил кемге, неге керектү?» Бу суракка удура мындый бир јилбүлү историяны шиндеп ле ачып көрзөбис, тузалу ла үредүлү болгодый.

1869 јылда Казань городто алтай тилдин баштапкы грамматиказы чыккан. Оны В. И. Вербиц-

кийге баштадып, миссионерлер кепке базып чыгарган. Бу иштин төс амадузы алтай тилле християн јаннын ээжилерин ле онын үредүзин јартаганы болгон. Оныла колбой түрк төзөлгөлү тилдерле куучындаган Сибирдин улусын крестке түжүрер иш башталган, ол ишти түргендедер ле јенгилтер амаду болгон. Онызы андый. Је олордын амадузы бистин өйгө келишпей де турган болзо, шак ол «Алтай тилдин грамматиказынын» кепке базылып чыкканы — сүрекеј јаан историялык керек. Не дезе, Сибирдин түрк тилдү албатыларынын ортозында Октябрьдын революциязынан озо кепке базылган грамматикалу бир де өскө калык јок. Баштапкы алтай грамматика керегинде бистин тилди шиндеген бир кезек ученыйлар бичигендер. Је андый грамматиканын барын элбек јон јетире билбес. Онын учун бойынын бичилген тили керегинде оморкоду деп неме бисте јокко јуук. Бу грамматикала колбой эмдиги алтай тил керегинде куучын-эрмек, мен бодозом, сүрекеј ас ла тутакту өдүп јат. Алтай тилди, алтай улустын бойынан болгой, өскө калыктардын көп тоолу ученыйлары шиндеген, эмди де шиндеп ле сонуркап јат. Је бу ок өйдө «Алтай тил неге керектү?» — деп, эрмектин кезикте чыгып турганы — ол бойы да, јон-калыгы да керегинде сананбас улустын сөзи деп айдар күүним бар. Онын кийнинде бисте, алтай интеллигенцияда, база буру бар. Темдектезе, 1969 јылда бу грамматиканын кепке чыккан өйдөг бери јүс јылдыгы толордо, мыны бистин культурадын ла бичилген тилистин төзөлгөзи деп јарлап, элбеде темдектебеген. Мен бодозом, мындый иштерден элјоннын терен оморкодузы, бойын ла культуразынын учурын ондогоны башталып јат. Бойысты

бойыс керексизеес, бистинг ичкери алтамыска ол качан да болзо, буудак болор.

Онын кийинде база бир шүүлте: эмдиги алтай тил кереги жок неме болзо, оны совет ойдин ады-чуузы жарлу ученылары керексизе те, шиндебес те эди. Темдектезе, ол Н. П. Дыренкованын 1940 жылда Москвада кепке базылган «Грамматика ойротского языка» деп бичигин эмезе 1958 жылда СССР-дин наукалар Академиязынын издательствозы чыгарган Н. А. Баскаковтын «Алтайский язык» деп бичигин алыгар. Бу ончозы бистинг бүгүнгү өзүмисле колбулу. Бистинг тилди шиндегенинин историязы узак ла теренг. Алтай тилди шиндеери, онын байлыгына аяру салары өткөн чактын ортозына келижип јат. Он сегизинчи чакта бистинг ле ого укташ тилдерге айдары жок аяруны академик И. Э. Фишер, М. А. Қастрен эткендери керегинде бүгүн бис, темдектезе, ол ок Н. П. Дыренкованын, Н. А. Баскаковтын шиндегендери ажыра билип аладыбыс. Төрөл тилин мынанг озо Т. М. Тошак ова шиндеген, эмдиги өйлөрдө бир кезек јитт ученылар шиндеп, онын өзүмине ле чынгдыйына јаан аяру эткилейт. Бис, алтай улус, төрөл тилисти өнжидери ле онын грамматиказын тургузары јанынан чылазыны жок иштеп турган бастыра ученыларга быйанду болор учурлу. Олордын ижин тегин јон, кычыраачы керексиз, ого аяру этпезе, бистинг өзүмиске каршулу болоры јарт. Тил наукада шиндегенинен байыыр эмес, тилди эл-јон бойы баалаганынан ла кичеегенинен тузалу неме жок. Тил — јаңыс ла диссертация корыйтан арга эмес. Тилден бистинг бүгүнгү кижжи болгон омок адыбыс камаанду.

«Қажы ла калыктын, керек дезе, аргазы жок ас та калыктын тили — ол кайкалду ла куулга-

зынду телекей — деп, СССР-дин наукалар Академиязынын тил јанынан сессиязында куучындап, поэт Қайсын Кулиев чын темдектеген. — Кажы ла калыктын тили кыска ойгө берилген неме эмес. Эртен кандый бир тил јоголып калары керегинде бистин кажыбыс та сананбас учурлу. Бис өлүп каларыс, а тилибис артып калар...»*

Онызы чын. Бүгүн совет ороондогы көп тоолу калыктардын тилдеринин өлүми эмес, өзүми керегинде эрмек-куучын өдөт. Литературалардын да өзүмин ле өдүп чыккан јолдорын сананып көригер. Темдектезе, ороондо энг ас тоолу элдерди: юкагирлерди, нанайларды, нивхтерди, чукчаларды алыгар. Олордын бичиичилеринин ады-јолы бүгүн элбек јарлу.

«Бистин тил јокту, эш-неме болбос» — деп сананган улусты неме эдип билбес, бойын да, өскө дө јоннын культуразын керексибес улус деп айдарга келижет. Сен бойыннын эненди ле бойыннын аданды ондобой турган болзон, өскө ада-эnelерге кару ла јалакай болорынга иженетени күч. Тилим јок эмезе јокту деп баскан, тениген киж — тенип-тербезендезин! А бис бу јайым ла јаркынду өйдө, культура өскүрерге, от одыарга, бала, мал азыраарга, ар-јөөжө јөөп, јон болорго кичеензебис, бистин эткенис социалистический учурлу, национальный кебеделдү культуранын текши өзүмине јөмөлтө болор.

Кандый ла культура, ол тоодо тилдин јаранары ла байыыры, эл-јоннын бой-бойын ондошконынан, најылык ла нак айалгадан јаан камаанду. Бистин алтай јоннын ортозында бир јарабас ла

* Қ. Кулиев. «Так растет и дерево», М., изд-во «Современник», 1975 ј., 402 стр.

келишпес эрмек бар. Оны база јажырбас керек. Темдектезе, каа-јаа улус мынаар Јоло-Кайрылыкта отурала эмезе Куладыда јадала, Шашакманнын улузын эмеш башкалап та отурза табы. «Јаан-Четтинг крестүлери» — бу сөстөр ыраак көрбөс улустын эрмеги. Ол эмезе јангыс «јаан айылдын» ичинде — бүгүңги Туулу Алтайда јуртап ла иштеп, бир учурлу керек бүдүрип јадала, «сен јыштын тубазы», «а сен куманды, чалканду» деген каа-јаа эрмектер меге јарабай, эт-јүрегимди эрейт. Қажы ла јердин тили бой-бойыла колынып, бирлик ле байлык тил төзөп јат. «Уй» да деп айдар керек, «ийнек» те деп айдар ла бичиир керек. Анда бир де јаман јок. Экинурда «быса» деп айтпай, «бозу» деп турган болзо, «быса» деп айткан кижиге каткырбай, оны ондоорго кичеенер керек. Анайда ок «айран» да де, «чеген» де де — орды јангыс. Бу ок өйдө «ондо», «анда» да деп айтканынан үрелип калар неме јок. Бир сөстө эмезе бир немеде канча ла кире көп учур бар болзо, онызы тилдин ээлгирин ле байлыгын керелейт.

Мыныла колбой ол ок 1869 јылда кепке базылган баштапкы алтай грамматиканы алза, онын төзөлгөзинде байат тил салылган. Је бу ок өйдө түштүк те Алтайдын: Ондой, Қан-Оозы ла Шабалин аймактардын тилдеринин чулу алтай сөстөрин анда база ас эмес. Је бүгүңги бичилип турган тилистин төзөлгөзине түштүк Алтайдын тили кирет. Бу тилге, мен бодозом, јүс јыл мынан озо до тузаланган көп тоолу сөстөр чаптыгын јетирбес. Он ойдо ок јангы өйлө кожо табылган јангы да сөстөрдөн мойнобос керек.

Беш кижі кандый бир бичикти кычырза, кажызы ла онын кандый бир јанына аңылу ајару эдер. Онын учун баштапкы алтай грамматикада

меге эн солун неме — анда салынган сөзлик болды. Алтай ла орус та тилдин, анайда ок орус ла алтай да тилдин — эки јаан эмес сөзликтеринде бүгүн бис тузаланбай, айтпай турган, је тузалангадый сөстөр сүрекей арбынду. Оны ачып, каа-јаа сөстөрин көрөлик. Темдектезе, аист деп куш алтайлап кара-чилен болуптыр. Онон ары ачалык: «Ангел смерти — алдачы» — бу сөс тегин куучын эрмекте бүгүн тузаланылбазы јарт. Је кееркедим литературага ол сүрекей керектү. Ол эмезе, басня — тапкыр — учуры бүгүнге де келижип јат. Белка — тийин, чырбык. Бу эки сөс бисте эмди де бар. Је ол ок тийинди сакыл да деп база айдатан эмтир.

Вдохновение — эбел, күмүрел; веселый — ойынчы, ачык-јарык, сүгүнчилү; взаймы — өдүшке, төлүге, јелее, сонго. Мында јелее деген сөс солун. Возноситься — өксү, өктү, көдүрил; воскресать — тирил, тириле берди; вразумлять — ойгорт, ойлондыр; время — кем, ой, түш, чак, тем; вестник — элчи; вестовой — јарчы; герой — баатыр, кезер, алып; голубь — күүле, когорчын; граница — кыйу, данник — албаты, албан. (Албаты деген сөсти «албан» деген сөслө колбулу болор деп, мен үлгерлеримнинг бирүзинде серенген болгом. Ол, мен бодозом, эмди чын болорго јат. Онын учун бу бичжимде албаты деп сөсти өнөтийин калык, эл-јон деген сөстөрлө солыдым. Је онызы кажы ла кижининг ле бичиичининг бойында туру.)

Баштапкы грамматиканын сөзлигин онон ары база эмеш ачып көрөлик. Ненин учун дезе, онын сөстөрин бистинг эмдиги элбек кычыраачы билбес. Бисте бүгүн андый сок јангыс грамматика бар. Ол — эрјине, эн керектү ле ээрлү аттан да баалу бичик эмди Туулу Алтайдын история, тил ле лите-

ратураны шиндейтен институтунын архивинде јадып јат. Онын бу сӧзлигин бичиир литературада ла ол тоодо «Алтайдын чолмоны» газетте, радио-до элбеде тузаланарга јаны сӧзлик чыгарза, ајару-га алар керек деп, шӱӱлтемди угузып турум. Анайда ок бистин кычыраачылар «Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка» деп, 1884 јылда кепке базылган јилбӱлӱ бичиктин сӧс-тӧрин база билбес. Кычыраачылардан болгой, бис, литераторлор ло бичинчилер, бойлорыс та ого ас ајару эдип јадыбыс.

Је бат: **дача** деп сӧсти бис бӱгӱн ол ло бойынча артырып јадыс. А оны **энчим јер** деп кӧчӱргенин мен ондоп ло јӧпсинип јадым. Эмезе **движение** деп сӧсти алыгар. Ол бу сӧзликте **кыймык, чайбу** деп кӧчӱрилген. Оны **кыймыгу** да деп айдарга келижип јат. **Достопочтенный** — **кӱндӱлӱ, достохвальный** — **мактулу, душа** — **сӱне, тын, јула** (бу сӧстӧрдин кажызын ла кандый айалгада канайда тузаланарын билери ле ондооры ӧскӧ сурак), **завещание** — **кереес, кереес сӧс, иноплеменник** — **јат, јат киж, тушман, калина** — **балан, карась** — **јазы, клюква** — **торбос, кольцо** — **јӱс-тӱк, кӱрбе, кормчий** — **сончы, красивый** — **јараш** (бис эмди јангыс ла мынайда тузаланып јадыбыс), а **сылу, кӧркӱлӱ, чырайлу, кубатылу** дегенин билбей де јадыбыс.

Грамматиканын бу сӧзлигинде солун ла бӱгӱнги де кӱндерге тузалу сӧстӧр сӱрекей кӧп. Онын учун бойынын тилин, онын байлыгын тындаарга амадаган кажы ла киж онын страницаларыла «как куру» ӧдӱп болбос. Темдектезе, **наследник** дегенин **орынчы, ордына арткан** деп ондойтоны ла јӱрӱмде тузаланатаны керектӱ эмес пе?.. **Наследство** — **энчи, ӱп; насечка** (украшение седла) —

чийме, чийү; начальник — бий; народ (нация) — эл, калык; государство — јурт, общество — јон, өмөлик, кал; несчастный, горемыка — мунду («мунду келин, мусту аяк» — деген табышкакту кеп сөс бар). Эмди ондоп турар болзо, ол ырызы јок келин дегени болуптыр ине.

Баштапкы алтай грамматикадагы ла «Түрк тилдердин алтай ла аладаг сөзлиги» керегинде куучындап, оноң көп сөстөрдн не алдым дезе, бистинг тилдин байлыгын көргүзөргө амадаганым-ла коштой, бисте бичилген андый чындык история барын эмдиги јаш үйе, бастыра кычырачы элбеде билзин деп күүнзедим. Је бу ок өйдө ол сөстөрдн эртеннен ле ала бүткүлинче ончозын тузаланып баштазын деп, мен суракты кезе тургуспай јадым. Онызы текши јоннын кереги. Мыныла колбой база бир шүүлтем бар. Биске бойыстын кийнисте ис артырып, история эдип үренер керек. Болгон, бар немени үребей, чачпай ла ундыбай, ого јөмөп лө камап, оны оноң ары улалтары, јарандыраы — бу ончозы бүгүнги бистен камаанду. Айдарда бу менин айдып турган, революциядан озо кепке базылган бичиктердин кажызы ла история, тил ле литература шиндеер институтта јүк ле бир экземплярдан арткан. Бу көстин чогындый баазы јок јөөжө болуп јат. Ол кажы ла тудушка ла шиндешке үлтүрөп, јыртылып, үрелип јат. Айдарда бу ар-јөөжөни чек јылыитып койбоско, оны керектү өйдө тузаланып турарга ойто катап кепке базып чыгарары керегинде сурак тургузар керек. Мынан бис бойыстын төрөл тилистин, сөзистин, культурабыстын өткөн јолдорын көрүп ле билип отурабыс. Оныла колбой јүсјылдыктардын туркунына улу ла јалакай орус јоннын ла өскө дө укту ат-нерелү ученый-ойгорчылар бистин јебрен ти-

лиске айдары јок ајару эткенине быйанду болгонысты ла оны ундыбай јүргенисти эмдиги телекейге көргүзер эдибис. Бу, керек дезе, бистин ороондо политический иш. Мен билерим, бу иш бистин история, тил ле литература шиндеер институттын, издательствонун — бастыра алтай јоннын бийик күүнинен камаанду. А партиянын обкомы ла облысполком бу суракка качан да болзо, јөмөлтө јетиреринде эмеш те аланзу јок.

Революциядан озо кепке базылган бичиктердин ортодо база бир сүрекей сүрлү тургузылган ла солун бичик орустап «Образцы народной литературы тюркских племен» деп адалат. Ол өрөги бичиктерден озо, 1866 јылда, кепке базылган. Бу табылбас бичикти В. В. Радлов тургускан. Мында сүрекей көп лө солун алтай чөрчөктөр, басня-тапкырлар, је эн јилбүлүзи — бистин баштапкы алтай бичиичи Михаил Васильевич Чевалковтын бу јаан ишке турушканы ла анда бойы керегинде «Чөбөлкөптин јүрүми» деп повести кепке басканы болуп јат. Мен оны сүрекей јилбиркеп кычырдым. Бис онон крестке түшкен озогы алтай кижинин јүрүмин, јүзүн-башка јол-јоругын билип алганысла коштой, ойто ло төрөл тилистин байлыгына, тузалу ла солун сөстөрине учурайдыс. Бу бир керек. База айдарга турганым — бистин литературада М. В. Чевалковтын учуры сүрекей јаан ла тын. Ого толо ло јетире ајару эмдиге эдилбеген деп бодоп турум. Јаңы өйдө, 1958 јылда, бистин издательство онын «Ўлгерлер ле баснялар» деп бир јуунтызын кепке баскан. Ол өйдөн бери јирме јылга јууктажып јүрү. Је онын творчествозына ойто катап ајару эдип, јакшы-јазап шиндеп, бастыра бичигенин кепке базар иш база өтпөгөн. Бу ок өйдө, мен бодозом, алтай тилле бичилген чөрчөк

эмес, а чокум — реалистический литература бу М. В. Чевалковтын адыла колбулу. Ол ок «Чӱбӱл-кӱптин ӱрӱмин» алыгар — алтай тилле бичилген баштапкы реалистический произведениелердин бирӱзи. Бу писательдин адыла колбой, бистин алтай литературоведтер эпистолярный — самара бичишкен ле ӱскӱ дӱ керектӱ чаазындар алышкан литературага бир де аңылу аҗару эмдиге эткелек. Бу иш җаңыс та М. В. Чевалковтын адыла эмес, анайда ок җурукчы Г. И. Гуркиннин прозазыла, онын самараларыла база колбулу. Мен сананзам, эпистолярный литературала колбой, бистин реалистический сӱзис ле литературабыс керегинде келер ӱйлӱрдӱ кем де диссертация корыйтан бир солун тема болор учурлу. Бу ончозы бистин тилис-ле, онын токтомыр җок ӱзӱмиле, келер ле бӱгӱнги кӱндерисле — улу Маяковскийдин айтканыла, «коммунистический ыраакка» кӱӱркӱдӱ эдип апаратан културабыстын талдамазыла бирлик. Бӱгӱнгизин билерге кечегизин билери, эртенгизин билерге бӱгӱнгизин билери керегинде бойынын ӱйинде Белинский тегиндӱ темдектебегени җарт. Оны ӱзӱп ле ӱнҗип турган ӱйисте бис те ундыбас учурлу.

Бӱгӱнгизин ле кечегизин колбогон кӱрдин бузулбаганын бир мындый җаркынду темдек кере-лейт. Бистин ӱйлӱрдӱ, бир канча җыл мынан кай-ра, Ленинградтын ученылары 7—11-чи чактар-дагы җебрен тӱрк тилдердин сӱзлигин җууп ла кеп-ке базып, оны орус тилге кӱчӱрип чыгарган.

«Орус ученылар биске җебрен ӱбӱкӱлӱристин җоголып калган тилин ойто таап ла орныктырып берди. Мыны сӱрекей терен интернациональный (Б. У.) керек деп ондоп турганы» керегинде «Вопросы литературы» деп журналдын коррес-

пондентиле куучындажып, Лениннин сыйынын лауреады, ады-чуузы телекей өткөн кыргыз писатель Чынгыс Айтматов бир тушта чындык темдектеген. Мында ок онын «...кажы ла калыктын тили онын ойгорлык жайалтазыла табылган эн табылбас керес, тил жылыып калар аргалу, је ойто табылатанына ижемји жок. Бар тилди кичеер керек, онызы бастыра кижиликтин байлыгы»* деп айтканыла бистин жөпсинбес ле ого жөмөшпөс аргабыс жок. Не дезе, бүгүн бистин төрөл тилис, культурабыс бар. Оны жоголторго, кем де албаданбай жат.

Je тилдин жаранып өзөтөни жангыс ла бичиичилердин, ученыйлардын ижинен камаанду эмес. Ол элбек жоннын кичеемелинен айдыжы жок шылтакту. Айдарда бистин ученыйлардын, бичиичилердин, историктердин, литературоведтердин бүгүнгү ижине жангыс ла үренчиктер ле студенттер, үредүчилер ажару салар эмес, анайда ок ада-энелер, журт хозяйствонун специалисттери — инженерлер, агрономдор, колхозтордын председателдери, совхозтордын директорлоры база ажару эдер учурлу. Колбулу, билижип иштезебис, бистин төзөп жаткан культура интернациональный кееркедүге кожотон ло көргүзетен байлыкту ла солунду болоры быжу. Жартын айдарым: сенин эткенин жонунга керек жок болзо, ол сеге жөмөбөзө, иштеерге де күч, иженчин де өчүп, жоголор.

Кезикте мындый эрмектер меге ыраактан база угулып келет: «Бу алтай ученыйлар ла писателдер нени эдип турган?.. Кайда олардын канча жылдарга жайаган, ачкан, тапкан немези?.. Ол научный институт не керек?»

* Ч. Айтматов. Ж—л «Вопросы литературы», 8 №, 1976 ж., 164—165 стр.

Айса болзо, бистинг эдип турганыс эм тургуза арай ас, јалкулу, эл-јоннын бүгүнги некелтезинен сондоп јат. Андый болордон до маат јок. Је бу ок ойдо, мен билерим, керечи болуп айдып турум, ол ло научный институтты да алзагар, ондогы ас тоолу алтай ученыйлардын ортозында эки колын карманына сугуп алала, базып јүрген бир де кижі көрбөдим. Бу ла көрзөм, столдорына энчейгилеп ле бөкчөйгилеп калган отургылайт. История, тил ле литература јанынан научный шинжү өткүрер институттын учуры бистинг өзүмiske сүрекеј керектү ле јаан. Је олордын шиндеп, өткүрип јаткан ижин тургуза ла көскө көрөргө лө ала койорго база күч. Историяны, литератураны, тилдин чын закондорын тургузатаны — ол ат такалаары, обоо салары эмес. Темдектезе, мен бу да статьямды бичиирге јарым јылдан артык санандым, ого белетендим, канча бичик кычырдым. А слер оны, кычыраачы, јарым ла сагатка кычырып койороор. Је мыны кычырала, јүс кижининг эмезе он кижининг бирүзи де болзо менин шүүлтемди чын ондойтон, төрөл тили ле онын байлык сөзи керегинде сананып ла биске, бойлорынын бичиичилерине ле ученыйларына, јөмөжөтөн болзо.

Төрөл тил, төрөл сөс — ол бистинг эн јаан байлыгыс. Оны јылыйткан кийнинде, ойто табарга ла орныктырарга күч эрјине. Онын салымы бистен камаанду. Калыкта үн јок эмес. Онын үнин өскө калыктарга угузарга литература керек. А литературанын төзөлгөзи — тил. А ол өскө калыктарла колбу тургузатан, најылыкты ла јарашты көргүзетен күскү, көс, кулак ла сезү — ончо бар ла айдынатан арга. Тилдин ле кеендиктинг бийик учуры керегинде јарлу ла тоомјылу орус писатель Владимир Солоухин сүрекеј солун шүүлте айткан.

Төрөл сөс керегинде сөзимди онын бийик учурлу шүүлтезиле божодып јадым: «Бүгүңги технический өзүмди алза, ол искусстводон ыраак јерде. Наука Эверест тууны бойынын турган јеринен јайладып койор аргазы бар, је ол кижинин јүрегин бир де эмешке јалакай эдип болбос. Кижинин јүрегин эргизетен ле оны јалакай эдетени кеендик искусствонын бүдер чагынан бери эн төс кереги...»*

Онын бу шүүлтези блаашту да болзо, је кажыла калыктын сөзинин ле искусствозынын учурын бийиктедип турганыла мен јөп. Ару, тирү, ундылбас сөс учун! Јоннын азында эмес, јөөп койгон сөзинде.

Алтай кожон

Слердин јердин кожондоры кандый?

Кезик улус бу суракка башка-башка каруу берер. Ненин учун дезе, бистин Горно-Алтайский автономный областьта јуртап јаткан эл-јоннын текши тоозы јаан эмес те болзо, је эрмек-куучынын теми, оныла коштой кожондогон үндердин үйези сыраңай да түңей эмес. Темдек эдип, Қош-Агаш аймакка барзагар, «Бистин кожонгыс мындый эди» — деп, телеңит эмезе казах кожоннын күүзин угузар. Мынаар Турачак аймакта јуртаган алтай укту улустын тилдери бой-бойына өдүжип, база чарыпталып калган: куманды укту кижичалкандылап та куучындаар, чалканды кумандылап та билер. Турачакка јуук, темдектезе, Артыбаш,

* Вл. Солоухин «Слово живое и мертвое». М., Изд-во «Современник», 1976 ј., 223 стр.

Кебезен журттардын туба укту улузы чалканды ла куманды тилдерди база ондоп ло билип јат.

Слердин јердин кожондоры кандый?

Ак јаланнын нези артык?
Адыстап сүрген кыра артык.
Аба јыштын нези артык?
Алтан жүзүн аны артык...

Көк јаланнын нези артык?
Көптөг сүрген кыразы артык.
Көмө јыштын нези артык?
Көп лө жүзүн аны артык.

Мынайда меге Турачак аймакта Јайлу деп јерде журтаган јаан јашту Аднай өбөгөн кожондоп берген. Бүдүн чак болгондый жүрүм жүрген өрөкөннин үни де кеен ле күрмелгендү, јараш артканча! Је онын кожоны, темдектезе, Қан-Оозы аймактын улузындыйынан ыраак аңылу. Бу кожоннын тургузылган кеби, эп-аргазы: озо баштап сурап јат, оноң бойы ок ол суракка каруу јандырат. «Ак јаланнын нези артык?» — Онын каруузы: «Адыстап сүрген кыразы артык».

Күүзи де чек башка. Бу мында журтаган улустын кожондорынын төс аңызы.

Алтай кожон керегинде сөсти Турачак аймактаң баштадым. Бу бистин областьтын Күнчыгыш аймагы. Айдарда, алтай албатынын кожондорын күүзин истеп, бүгүн јоругымды күнчыгыштаң күнбадыш јаар улалтып ийейин.

Је Туймешев Аднайдын кожондоры ла онын жүрүми керегинде кыскарта куучындаардаң озо, мындый текши шүүлте айдып ийер күүним бар.

Мынын алдындагы јылдарда бистин областной Радио албатынын кожондорына ас ајару салга-

нын јажырбас та, јаппас та керек. Көп лө сабада бис эмдиги өйдө бичилген кожондорды берилтелерде тузаланып темиккенис. Кезикте сананганда, алтай улус бойынын алтай, төрөл кожонгын элбеде кожондоорынан уйалып турган неме ошкош. А мында ненин јаманы, ненин уйады? Төрөл јеристе јуртап ла иштеп, төрөл тилисти ле кожонгысты бис бойыс кичебезес, бойыс тообозос, оны өскө кем ајаруга алар?.. Онын үстине көп чактарды ла өйлөрдү өткөн бу јебрен күүни, јебрен искусствоны бүгүнгү өйгө келишпес деп кем айткан?

Кажы ла калыктын јангарында бойынын ангылу јаражы, күүзи, учуры ла ийдези бар. Кижикандый бир ыраак јерде јүреле, кожоннон болгой, алтай эрмектин кимиртин де угуп ийзе, төрөл јери ле улузы көзинин алдына элес көрүне берер.

Алтай кожон... Оны угуп ийзен, сен кандый да јаан үредүлү, кандый да интеллигент болзон, је јүрегин түнгей ле чым эде берер.

Эреен-чоокыр јок эмес,
Эбуре базып, ээртеп албай.
Эки туунын бажы эмес,
Эзен јүрзе, јолукпай.

Онызы чын, кижик «эки туунын бажы эмес», кижик кыймыктанганыла, јоруктап, јол алганыла, куучындажып ла таныжып јүргениле байлык ла ончозынан бийик, ойгор!

Мен төрт јыл мынан кайра Јайлу јуртта болуп, баштап ла Аднај Қаланкович Туймешев деп атту-јолду өбөгөнлө танышкам. Ол тушта Аднај өрөкөн 80 јашту болгон. Эмди бис јуук таныштар ла нөкөрлөр. Бисти төрөл күү, искусство, алтай јоннын кеен-сүрлү чөрчөктөри колбогон.

Аднай Қаланкович көпти билер, көпти көргөн
лө уккан кижі. Аба јышты кайкадып, алтын сүр-
лү чөрчөктөр дө айдып отурар, табышкактарды,
кеп-куучындарды, укаа сөстөрді де ас эмес билер.
«Қожондоп беригер?» — деп суразаар, кожондоп
то отурар:

Жаскыда јаткан јереерге
Јажыл чечек јайылзын.
Јазап кўткен малыгар
Јайгыда јакшы семирзин.
Кўскиде јаткан јереерге
Кўренг чечек јайылзын.
Кўзеп кўткен малыгар
Қышты јакшы кыштазын.

Қижининг эн јаан амадуларынын бирүзи —
айыл тудуп, от камызып, билезин, балдарын ки-
чееп, угы-төзин үспей улалтары болуп јат. Бу јак-
шынак, јалакай јанжыгу.

Је бодогор: ненинг учун улус сөөк-тайагын, угы-
төзин сурашкан, ненинг учун канча адага, канча
үйеге јетире тоолоп билер болгон? А бүгүнгі ач-
үрен оны билер бе? Сананып турган ба?

Бу ла сегизен јашту Аднай өрөкөннөң сурагар.
Ол айдар: «Адым — Аднай, сөөгим — чагат, јаткан
јерим — Јайлу, энем — күзен сөөктү кижі.
Адам — Қаланка,онын адазы — Туймеш, Туймеш-
тинг адазы — Саспак, онын адазы — Маныкы, Ма-
ныкынын адазы — Байар, Байардын адазы —
Балдан», оноң до ары тоолой берер. Тонг калды
јети адага јетире алтай кижі өбөкөзин билер ке-
рек дейт. Јети деп тоо Күнчыгыш философияла
болзо, јаан учурлу. Чындап та, јети өңдү солоңы,
Јети каан јылдыс, јети јолдын белтири, јети кыр-

дын ары јаны, јети суунун кечүзи — бу ончозы тегиндү эмес, јебрен философияла колбулу. Оны ондоорго көпти кычырар, билер, јилбиркеер керек. Је мынызы база өскө аңылу сурак.

Аднай өбөгөннинг кожондорынан јышта јаткан эл-јоннын озогы шыразы ла оныла колбой коку-ры да угулат:

Көктө турган көк чолмон
Көс једерде — кол јетпес.
Күүним јеткен адыйашты
Алайын дезем, акчам јок.

Акта турган ак чолмон
Көс једерде — кол јетпес.
Аймагы башка адыйашты
Алайын дезем, малым јок.

Чын, озогыда јышта јаткан аңчылар акказы јок болзо, айлы да јок, эш-нөкөр дө таппай јүрө-тен деп, Аднай өбөгөн айдат. Эмдиги тилле болзо, бу кожондо социальный учур салынган.

Бис јыш јеринин кожондорын Алтын-Көлдин јарадына келип, Аднай Каланкович Туймешев-тен уктыбыс.

Эмди өксөп чыккан күнди ээчий, онон ары јо-руктайлык. База кем учураар?

Слердин јердин кожонгы кандый? — деп, ойто ло сонуркайлык.

Улаган ла Кош-Агаш аймактардын эл-јоны бүгүнгү бешјылдык учун бастыра ороонысла ко-жо јенүлү иш бүдүргилейт. Олордын тили, ама-дузы јангыс болгоныла коштой, кожонгынын күүзи де түнгей.

Мен Улаган аймакта көп тө болгон болзом, је эм үстине кожончы кижиге јолукпадым. Онызы,

байла, бойымнын тутагым ла буруум туру. Je јол-јорук эмди де болор, ол тужында, байла, куру келбес болбойым. «Бисте шак мындый кожончы кижии бар» — деп, база катап ого барзам, байла, кем-кем айдып берер деп иженедим. Бу аймактын улузында јайалта јок деп бистинг айдар аргабыс јок. Je кожонды, чөрчөкти ле өскө дө немени билер улусты айдып, адап бербезе, оморды табарга күч. Андый улусты јажырбас керек.

Туулу Алтайга јары јайылган кайчы Алексей Калкин бу аймакта чыккан ла чыдаган. Игнат Иванович Ортонуловтын јурайтан узы база Улаган аймактын ажын јип, агын суузын ичип тынгыган ла јаранган. Оны да билерис.

Улаганнын кожонын укпаганымда, байла, анда јуртаган эл-јоннын бойынын да бурузы бар болордон маат јок.

Эмдиги улус, анчадала јашөскүрим, озогы кожондорды коомой, эскирип калган деп бодоп јат. Онын да учун кожондоорго белен јөпсинбей, мойножып ийет.

«Кожондо коомой јок эмей, копто коомой бар эмей» — дегенин ундыбас керек. Горно-Алтайскта јыл сайын өдүп турган областной фестивалдардын бирүзинде Кан-Оозы аймакта Кырлыктын келиндери сценага чыгып, су-алтай кожонын чөйилткен эди. Омордын кийген чеедектери, бөрүктери де, үндери де — ончозы солун искусство, бистинг байлыгыс болуп көрүнген. Эр ле үй улустан турган мындый ансамбль төзөп алза, кандый јараш болбос эди деп, ичимде сананып калгам.

Je бат... Улаганнан өдө кондыбыс. Эмди бис Қош-Агаш аймакта. Ар-бүткени де ағылу: туулар, чөлдөр. Агаш јок.

Бу аймакта бир келин меге солун сөстөрлү бир

канча кожон айдып берген. Је кожондоорынан
та нениг де учун мойножып ийген. Онын кожо-
гында көп кокур бар:

Батпак мөштинг бажына
Чыкпаганым баштан баш!
Батпак сынду танмага
Барбаганым — баштан баш!

Айры мөштинг бажына
Чыкпаганым баштан баш.
Аамай-тенек танмага
Барбаганым — баштан баш!..

Кокурлу, је солун кожон! Мында албатынын
эмештен шоодылганы да бар. Курайдын бир
мындый кожонгын бойынын ойинде бистин поэт
Лазарь Кокышев билгир тузаланган эди:

Қайыг, кайыг, кайыгдар —
Қан Курайдын агажы.
Кандый неме дешпегер, —
Бис Курайдын улузы.

Чиби, чиби, чибилер, —
Чөл Курайдын агажы.
Чимеркеп туру дешпегер, —
Бис Курайдын улузы.

Курай — кожондоп билер јер турган:

Бери көргөн тайганыг
Ары јаны күнерик.
Мениг сүүген көөркийдинг
Эки көзи тегерик,

Мында «күнерик ле тегерик» деп сөстөрд
рифмалап — уйгаштырганы эмдиги алтай поэзия-
га јуук.

Ары көргөн тайганын
Бери јаны кўнерик.
Алар болгон көөркийдин
Ала көзи тегерик.

Өскө нени де айтпазын, чокум сөстөрлү јакшы-
нак кожон! Оны тапкан көөркийдин јўреги де ја-
лакай, кўўн-санаазы да седег ле јараш болбой
кайтсын.

Курайдан ары өдүп, бийик таскылдарды сын-
дай јоруктап, Белтир јуртка, атту-чуулу «Кызыл
Мааны» колхозко келзебис, јакшынак теленит ко-
жон угарыс.

Опшыра темир кайылткан
Отту ла көмүр чылтузы.
Ончо ло бисти јыргаткан
Ойгор ло Совет чылтузы.

Капшыра темир кайылткан
Кара ла көмүр чылтузы.
Калыкты, бисти јыргаткан
Қайран ла Совет чылтузы.

Мынайып койчы Исаак Темидович Саблаков
кожондоп јат. Мен бу эрдин ижи керегинде очерк
бичигем. Онын кожонгынын сөстөри де, кўўзи де
байагы Аднай өбөгөннин кожонгынан ыраак баш-
ка. Је бу ок өйдө бойынын аңылу сўри, учуры бар.

Кош-Агаштын улузы јакшы иштеп, бешјылдык-
ты ак-чек бүдүрип билгениле коштой, шак мынай-
ып, Исаак Саблаков чылап, кожондоп билетен
болзо, магы там ыраак јайылар эди.

Кебис-сырмак та эдип-көктөп билер керек. Бу
база культура. Алтайдын јебрен эленчиги. Оны
база кожон чылап ок ундыбазабыс, бис орооныс-

та аңылу культура jöögön улус болуп адалар эди-
бис. Эмезе ол не-немеге чингмеери-кулја салары
бистин күү-кожонгон кирелү деп кем айткан?..

Якшы немени озогынын эскизи деп јабарла-
бас ла таштабас керек.

Исаак Саблаков — озочыл койчы. Бойында
«Москвич» тагмалу автомашина бар. Је оныла
кожо ол алтай jөөжозин: кебис-сырмакты, камчы-
ны, эрјине-атты да баалап ла тооп јүргени макту-
лу. Онын он балазы адазынан көп немеге үренер
ле темигер. База ада-энези ошкош улус болуп
өзөр деп иженедибис. Ненин учун дезе, кара-төө-
лөс сөөктү Исаак Саблаков бойынын кожондо-
рында кижиге ле кижиликке керектү эн јаан
шүүлтелер айдат. Онын шак бу кожонгынын учу-
рын сананып уксагар.

Аңнын мүүзи түшпезе,
Алтайга толо аң болор.
Албаты тили түс болзо,
Айылга толо јон болор.

Кочкор мүүзи түшпезе,
Қобыга толо аң болор.
Қороты тили түс болзо,
Городко толо јон болор.

«Албаты тили түс болзо, Алтайга толо јон бо-
лор». Макалу айдылган! Јаан, терен шүүлте.
Чындап та «албаты тили түс болзо» — ак-јарыкта
јуу-согуш, өлүм-јидим де болбос, кара јерге ка-
лыктар кан да төгүшпес эди.

Эмди бис Белтир јурттагы јангы аэропорттон
атанып, Көксуу-Оозы аймакка түжүп ийелик.

Бу от-калапту гражданский јуулар өткөн јер.
Мында менин база бир нөкөрим Николай Ивано-

вич Савдин деп кижі јуртап јат. Онын јери калганчы ак бандит Қайгородовтың бажын кезип, уйазын тоскурған Катанду-Түңүр деген јерлерде одоштой — Кадын ол јанында, Қујурлуда эди.

Николай Савдин — өткөн аар-калап јууның ла иштин солдады. Баатыр ошкош јаан сөөк-тайакту, кара сагалду эр. 1941 жылдың июнь айында јууга атанып, уур шыркалу 1943 жылда јерине ойто јанған. Онон бойының күүниле суранып туруп, јууга экинчи катап барала, ол јеткерлү јалан-дардан сыңар бутту бурылған.

Бу солдаттың салымы јенил эмес. Ол јууда ту-жында энезине «Слердин уулығар от-калапту јууда өлди» — деп јеткерлү чаазын келген. Је баш болзын, бу чаазын төгүн болуп, 1946 жылда эненин эр јанғыс уулы — Николай Савдин ойто ло Қујур-луга јанып келген. Бу баатырдый солдат ла јала-кай, јаан јүректү кижі тоғус бала чыдадып, үре-дип койгон. Онын этпеген ижи јок. Темир согор ус та, адаручы да болгон. Эмди пенсияда. Адазы учун уулдары ла кыстары иштеп јат.

Јаан јашту менин бу нөкөрим эмди айлында база ла күркүреде кайлап отурған болор:

Айу ла јадар арташту,
Бөрү ле јадар бөлчөктү.
Э, јайлазын Алтайымды.

Сөзин јазап ылғаар керек: бөрү јадар **болчокту** эмес, а **бөлчөктү**. Онон ары:

Акка ла јаткан ак сүмерлер
Мөңкү ле бажы јалтырап,
Қорум бойы да козурап,
Қолтук бойын ол ачылткан,
Эдегин болзо эм эбирткен.

«Колтук бойын ол ачылткан» — Кандый поэзия — күмүш сөстөр!.. Сөстөрдүн кимирти кандый: «корум бойы козурап!», «колтук бойын ачылткан!». «Козурап ла ачылткан» деген эки сөстө жаан жүк ле жараш күү бар.

Мынан көргөндө, алтай калыктын жебрен искусствозы, онын мөңкүлик күүзи өлбөс, жаңы канат алынар учурлу. Ого андый канатты ла ийдени беретен, белетейтен улус — эмдиги совет үйенин ииттери ле кыстары!

Озогы чөрчөктөрдө айдылганы чылап, алтай кожон керегинде «jeti түнге ле jети түшке» де куучындазан түгенбес.

Калганчыда Кан-Оозына түжүп ийелик. Алтай калыктын эн чулузы ла эн калыңы журтаган бу аймактан өдө конорго болбос.

Мында Канарин Чырбык Чымчевичтин айлына кирели. Ол база Ада-Төрөл учун Улу жуунын солдады. Тодош сөөктү кижн. Онын кожондоры база солун.

Чырбык Чымчевичтин жүрүминде бир мынды солун сүүнчи болгон. Ада-Төрөл учун Улу жуудан ол орден жок жанган. Же медальдар болгон. Онон, бу жуукта деп айдарга келижер, 1966 жылда, солдатты «Кызыл Чолмон» деп жуучыл ордени «таап» алган. Ол СССР-дин жуучылдарынын төс штабында орден-сыйдын керегин башкарган бөлүк ажыратабылган. Бу солдат эмди Кан-Оозындагы госбанкта иштегени 27 жылдан ажа берди.

Банк-кожондоп отуратан јер эмези јарт. Ол кезем чотту ла корулайтан јөөжөлү бөлүк. Је андый да болзо, алтай кожоннын озогы күүзи Чырбык Чымчевич Канаринди узак өйлөргө аптап койгон:

Эбиреде тайгалу
Эне-Төрөл Алтайыс.
Айландыра тайгалу
Ада-Төрөл Алтайыс...

Алтай — алтай кижининг тыны, агару салымы болгоны бу туру. Оны мактабас, ого каруузыбас бир де кижиге бистинг јоннон, байла, табылбас. Онызы јакшы!

Јажыл бүрин јайкаган
Јаш ағаштың бүр јараш,
Јай келерде эдетен
Јажыл ла үндү күүк јараш.
Мөңүн бүри јайылган
Мөш ағаштың бүр јараш.
Мөңкүликке торгулган
Мөңүн ле үндү күүк јараш.

Бу кожончынын анчадала үйеленген, тыркууш, узада чөйилген үнининг күүзи јараш. Мында ойто ло бойынын аңызы, бойынын күрлемели бар.

Төрөл јеристинг төрөл кожонгы. Онын эленчакка элебес күүзи. Оны ундыбай, јууп ла кичееп јүрели, нөкөрлөр. Эненин энчизи, аданын артканы болзын. Кожон — ол бистинг канадыс, кой-малдан да коомой эмес ар-јөөжөбис. Кожон, искусство — кажы ла калыктың јаркынду күүскүзи. Ол кобылардан чыгып, эфирге, сценаларга көдүрилип, бийик ле ыраак учсын, јебрен ле эмдиги алтай кожондор:

Алтайысты сананып,
Ағаш-тажын көрөлик.
Албатысты сананып,
Айткан сөзин угалык.

Алтай эрдин эр болгон ады кайда?

1. Чөөчөй

Бис Кан-Оозы аймактын төс журтына једип, туурартынанг келген улус түжетен айылчылык туранын јанына токтодыс. Бу ок туранын баштапкы этажында столовый барын бери жүрген улус јакшы билер. Је бат бис токтой түштибис. Мениле кожо Алтай ичинде ады јарлу ученый, история наукаларынын кандидады. Машинадан чыгып ла келзебис, столовыйдан көзи-бажы түрүлген, эреен-тереен эзирик бир алтай уул чыга конуп, јайканып ла тентирилип, јаныска једе конды. Бодоштырып көрзөм, он алты ба, он јети бе јашту. Ол биске јууктап, байагы мениле кожо жүрген ученыйдын ийнине сереен јогынан он колыла таптап, «Пр-ри-вет! — деди — чо, приехал в гости к нам?!..»

Ученый кижі эпјоксынып, ийиндерин кайкаганду кызынып, айдар сөзин де, кирер-барар јерин де таппай турган чылап, мен јаар көрди.

— Бу канайып турун, уул, — деп, мен айттым, — алдында адан ошкош кижі туру, ујал...

— А сеге не?! — деп, кыйгак көстөри мен јаар кылас этти, — а сеге не, ы-ы!..

Је бу өйдө столовыйдын эжиги калырт эдип, каттап ачылды. Эки колына эки шил «Светлый» деп сыра тудунып алган бир алтай өбөгөн чыкты. Эрүүл. Сыны кичинегеш кижі болтыр. Чырайы да төп, кийими де өңжүк. Байагы «күлүк» ол өбөгөнди (јок, ол өбөгөнди эмес!), онын колындагы шил-

дерди көрүп ле ийген бойынча, бисти артырып, оноор жүткиди.

Өбөгөн, байла, бежен јаштаң чик јок ажа берген кижі болор. «Күлүк» једе базып келген бойынча, байагы өбөгөннің колындагы эки шилди ушта тартып аларга умзанып, ого карбас этти.

— Бу канайып туруң, балам?! — деп, өбөгөн кайкай да, алаатый да берди. — Кыбымда мени кижі сакуп јат, нөкөрим...

— Ы-ы, ачына берерим, ы-ы, ачындырба, берет! — деп, байагы «күлүк» мыжылдайт.

— Акыр, бу улустаң уялзаң, канай туруң — деп, өбөгөн арга јокто бис јаар көрди.

— Канайып туруң, уул, — деп, чыдажып болбой, оның јанына базып келдим. — Јалы-јиит јаш бойың јангыс шил сырага јетпей турган болзон...

— Ы-ы, сеге не, суранып туруң ба?! — деп, «күлүгим» ойто ло күрт этти. Бу өйдө байагы өбөгөн капшай ла ичкери базып, эки кат тураның тепкижин өрө чыга конды.

«Күлүк» мененг неме келишпезин сезип ийген. та байагы өбөгөнді божотпос деп сананган, — база ла тепкишти өрө «тап» этти. Тураның экинчи кадына чыгып, айылчылыктың эжигин ача тартардың кажы ла јанында, ого удур бир эмеген чыгып келди. Ол айылчылыктың «ээзи» болгоны тургуза ла јартала берди.

— А-а, сен база ла мында ба, жүр, жүр мынан! — деп, эмеген атыйланып чыкты. — Эмди ле мынан бар, онон башка милицияга телефондоп ийерим.

«Күлүктің» оны угар күүни јок. Айылчылыкка кирерге албаданат. Эмеген айдып бол јадайла, «күлүкти» жүк ле ус сабарының бажыла арайы-

нан ийде салып ийерде, онызы тепкиштерди тоолоп, сан төмөн тоголоно берди.

— Ы-ы — деп, эмеген «күлүкти» өткөнөлө, айылчылык туразына айлана согуп, кире берди.

Мен жерден өрө туруп жаткан уулды көрүп, кенете ичимде санандым: «Бу алтай эрдин эр болгон ады кайда?.. Эм болбосто үй кижининг ус сабарынын бажына илинбей, көнгөрө жыгылып жүргенде, база күч ле...».

Бир ле чөөчөй... Керек ончозы шак ононг, баштапкы чөөчөйдөнг башталып жат. Аракыны чек амзабас деп турган кижиге жок. Же оны кайда, качан, кемле кожо амзаарын билер керек. Ичерин ич — ижинди ундыба!

Мен кичинек уулчак тужымда бистинг Кайрылык журттын магазининде анайда ла кабак-водканын жынкырап калган турганы санаама кирбейт.

Бир «четперт» дежер — үч ле литр алтай аракыны үч же-деген эр кижиге таң атканча амзап, жутпай, «кылт» берип ийбей, жүк ле амзап, озогызын ойгортуп, эмдигизин элтеертип, адар таң атканча куучындажып, эп-жөп отургылайтан. Каа-жаа кабак аракы табылганда, ого суу кожуп, «калак, кижиге күйе бербезин! — деп, чала жалтангылап туратанын жангыс катап көрбөгөм.

Кезикте бистинг журтта мындый «жаан кайкал» жүрөтөн:

— Байа бир Ондойдонг келген жеерен өбөгөндиге көргөн бедиге.

— Эйе, учурагам.

— Баш ла болзын, бир стакан кабакка суу кошпой жуда салып ийеле, кем ле жок база берди.

Бат шак ла ол «жуда салып ийетени» база ла бир чөөчөйдөнг, жүк ле бир чөөчөйдөнг башталган.

Башкы жыл мен Абхазияда болгом. Жай. Кара талайдын жаказында Гагра городтын ла оны эбире журттардын улузы сүрекей көп виноград өскүрүп, жылдын ла бийик түжүм алып жат.

Виноградтын жулук-суузынан сыгып эткен жакшынак кызыл аракыны кажы ла толукта да садып жат деерге келижер. Же жербойынын улузы — абхазтардын ла грузиндердин ортозында, байагы Кан-Оозынын «күлүги» чилеп, «күлүктенип» жүрген бир де кижиге учурабады.

Бу жердин улузынын жанжыкканыла болзо, кандый бир эр кижиге, а үй кижиге керегинде эрмекте болор арга жок, оромдо эзирик телчип жүрзе, ол укпаган уят. А уят кандый? Жок, ол жангыс эзирик кижинин акту бойынын уяда эмес, бастыра жоннын, абхаз эмесе грузин кижинин уяда деп чотолотон эмтир.

Ичип билбес болзон, ичпе — бат кандый ээжи! А бистин бир кезик улус эзирген кийинде тын «герой», «күлүк», «эр» боло берер. Бойы да керегинде сананбас, ас та болзо, албатымнын да ады чыгар деп адыркабас.

Аракынын абына бастырбаган болзо, ол Кан-Оозындагы столовыйдын эжигинде тушташкан жалужинт жаш уул үч көрбөгөн ученындын ийнине де таптабас, адазы ошкош кижинин колындагы шилдерди де блаашпас, карган үй кижиге де ийде салдырбас эди. Ол жаанды — жаан деп тоор до, жашка — жаш деп килеер де, бойы омок, бажы седын ле бийикте болорында аланзу жок.

Бистин бүгүнгү ойис бийик ле күчтү. Же озогы да өйдө жакшынак жанжыгулар болгон. Ол жакшыны жолдо таштабай, бойысла кожо алзабыс, бистин бүгүнгү күнис там өнжип, жараш, кайкамчылу болор эди.

Кайттын, алтай эр, өрө тур, санан! Эбире
өдүп жаткан ойгө, улуска, сеге айылдап келген со-
лун кижиге көр. Айса болзо, сенин алтамыннан
албатынын, бу бешжылдыктын алтамы ла једими
камаанду? Санан, ол керегинде санан, алтай эр!..

2. Ээр-үйген ле өскө дө немелер

Армакчы-чылбыр дееристе, бу база тегиндү
эмес эрмек. Алтай эрдин эр болгон бийик ле тоом-
жылу ады оноң база камаанду. Мыныла колбой
бир мындый учурал санаама кирет.

1972 жылда бистин Горно-Алтайский автоном-
ный область бойынын төзөлгөнинең бери 50 жыл-
дыгын темдектеп, јаан ла сүүнчилү байрам өткүр-
ген. Область Советтердин јаркынду кўнинин ал-
дына узуны бежен жылдык јол өткөн. Чындап та,
јаан, ырысту, јакшынак ла јалакай байрам. Онын
да учун Туулу Алтайдын эл-јоны бу байрамга
ангылу ла ажындыра белетенген. Бу байрамла
колбой партия ла башкару бистин областьты экин-
чи орденле, Албатылардын најылыгынын ордени-
ле кайралдаганы бисти эмдиге сүүндирип ле омор-
кодып јат.

Областьтын төс городында өдүп јаткан бу бай-
рамга туружарга аймактардан ат-нерелү улустар,
социалистический мөрөйдин јенүчилдери алды-
рылган. Олор јанду ла келген эмес, а бойлоры-
нын ижинин эн артык једимдерин де көргүскен.
Санаама кирет: ыраак Кош-Агаштын колхозто-
рынан келген улус Майма суунын јаказындагы
элбек јаланга кеен-јараш кереге айылдарын тур-
гускылап, аш-курсагын јайрада азып, эм-том ло

јакшынак суузын болотон кымызынан бери эке-
лип, байрамга јуулгандарды кайкаткан эди.

Ак-кийис кереге айылдар — торт ло ак куу-
лар! Мында койлор до сойылган, эттү-јуулу көчө-
јарма да кайнадылган. Бу ла мынан да өскө кө-
рүмјилер — ончозы бистин областьтын националь-
ный бүдүмдү социалистический культуразын кере-
леген. Онын да учун областьтын ла крайдын га-
зеттеринин журналисттерин, телевидениенин јү-
зүн-башка аппараттарлу улузын — кинорежиссер-
лорды, операторлорды ла фотокорреспонденттер-
ди анчадала бу аймактын једимдери, онын эдин-
ген-тудунган јөөжөзи сонуркаткан эди.

Мен бойым Ондой аймактын кижизи. Онын да
учун бир мындый учуралга ичим чым эдип кал-
ган. Байрамдар бистин алдыста эмди де көп, бис-
тин культурабыс мынан да ары өзөр лө јаранар.
Шак онын учун ол ичимди «чымылдаткан» учу-
ралды айдайын деп. Айса болзо, айса болзо... ан-
дый неме келер байрамда болбос? Ондой аймак-
тын эрлери эр болгон адын, шак ла ол туштагы
чылап, уйатка түжүрбес.

Је бат ол тушта Ондой аймактын эн јаан ла
бай деген колхозторынын бирүзи — Карл Маркс-
тын адыла адалган колхоз областной көрүнүн ја-
рыжына бир конгыр ат экелген. Конгыр ат — ат ла
болбайсын. Је керек онон камаанду эмес, ончо
шылтак онын ээлеринде туру.

Бу тыш бүдүми јараш ла јакшынак эрјинени
колхозтын ады-чуузы чыккан јылкычызы экелген.
Ишти де билер, јон ортодо тоомјызы да јаан, са-
наалу да, јалакай да бу өрөкөн бойынын ол туш-
тагы јастыразын бойы да ондоп, эмдиге јетире
адыркап јүргенин мен билерим. Онын учун ол ки-
жинин ады-јолын айтпай јадым.

Je бот бу жылкычы та канайткан, та канайткан — областной жарышка конгыр адынын кыл мойнынан кендирле буулап алала, једе конуп келген. Аттын бел-арказына јайа салар кебистен эмезе тегин бөстөн болгой, бажына сугар үйген де јок ине! Кеен-јараш, чололу-јазалы кайдат, тегин кайыш та үйгендү болзо кайдар!

Азыйда алтай эрдин эн јаан јөөжөзи — јардына салар мылтыгы, онон ээр-үйгени, армакчы-ноктозы болгонын јаан јашту кажы ла кижии билер. Оны кереги јок, озогызынын арткан-калганы деп, кем де јектебеген.

Бу ла јуукта, он-јирме јыл мынан кайра алтай јурттарда мөнгүн каашту ээрлер, анайда ок мөнгүндеп јазаган үйгендер, куйушкандар, көндүргелер көрүмјиде ле бийик тоомјыда болгон. А эмди не, оны кем јектеген, эдиндирбей кем токтодып јат? Јартын айдар керек — кем де эмес, бу ончозы бистин бойыстан камаанду. Бу ла суракты тереңјиде көрөөр, онон бистин кижии болгон бийик адыс, тоомјыбыс, национальный бүдүмдү социалистический културабыстын јолдоры база камаанду. Ол ло ээр-үйген јөөри, јурт јерлерде јүгүрүк аттар өскүрери, оморды жарышка, јүзүн-башка байрамдарга белетеери — јаан керек!

Азыйда менин өскөн Қайрылык јуртта Айдын, Күргүл, Солой, Коммуна, Токтой ло онон до өскө эр улустын ээр-токумы чыт ла эдип калган јүретен, көрөргө дө јараш! Ары болуп јортор болзо, ат бийелеп, ээр-үйгени, ноктонын тегеликтери экчелижип, шынкыража беретен!

Бу көрүмјилү, јакшынак ла керектү култураны бүгүнгии алтай эрлердин керекке албай турганы сүрекей ачынчылу ла кунукчалду!

Темдектезе, бистин алтай јурттарда озо ло

баштап јангыс ла чадыр айылдар болгон. Онон јангыс кып болчок туралар тудулган. Өй өткөн. Аданынгу уулы чыдап, јангыс кып тураны тапчызынып, эки кыпты туткан, а эмди — төрт кып! Ол до ас — беш, алты кып! Бот кандый макалу, бот кандый јакшы!

Онон ары көрөли; бу ла јуукта бистинг јурттарда велосипед, онон мотоцикл јаан сүүнчи ле солун болгон. Онон бирүзи бойына јенил јорукту автомашина садып алган. Онон база бир эмеш өй өткөн — јенил јорукту автомашиналар јурттарыска толо берди. Је мен бодозом, бу јакшынак кубулталарга кижининг минип јүрген адынын бажына сугатан ээр-үйген чаптыгын јетирбес. Јакшы үйген де, кејим-токум да, јангы автомашина да бистинг өзүмисти, социалистический өйисти керелейт.

Мен андый јөөжөлөрдү эдип чыгарар мастерскойлор јанынан сурак көдүрбей јадым. Менин айдып турганым — ол кижининг јангыс ла ич некелтелериле, онын кизи болгон адыла колбулу.

Эртен ле кандый бир алтай јурттын ичиле бир эки уул јап-јакшынак кејим-токумду, чоокыр эме-зе куулы үзенилү ээр ээртенип, өрө-төмөн јортуп ийзе, керектинг јаранганы ла ол. А сонзун «көрүже-көрүже көөш» дегениндей боло берер эди.

Шак бу тегиндү эмес сурак, мен бодозом, бистинг јурттардын башкарачыларынан, бийик үредүлү специалисттеринен, онон бешјылдыктын озочылдарынан база камаанду.

Бешјылдыктын озочылы... Бу сөстинг терен учурын јангыс ла јүс койдон кураган корып алганы эмес. Озочыл — ол ончо јанынан јозок ло тем, көрүмјилү кизи болор учурлу.

Бешјылдыктын озочылы... Ол јангыс ла күндүлү ат-нере эмес, ол обществодо јаан каруулу ки-

жи — јоннын јүзи ле јүреги, ырада ла озолодо көргөн көзи!

База бир темдек: бистин јерде, Кайрылык јуртта, Тайтаков Пионер деп јылкычы бар. Коммунист, сүрекей иштеңкей де, эпчил де, башту да кижн. Бойынын бешјылдыгын үч јыл алты айга бүдүрип койгон. Эмди де магы өчпөй, јалбырап ла күүлеп күйгенче.

Је бат мен онын иштеген јерине јангыскан эмес, а Барнаулдагы телестудиянын операторыла жоко келген болойын:

— Бу менин јеримнин алтай эри, оны телекиного сок, бастыра крайдын эл-јонына көргүс!

А озочыл јылкычыда, менин јаштаң ала жоко өскөн нөкөримде, јебрен төлөстөрдөң таркаган Тайтаков Пионерде, байрамда эдинетен алтай ээр де, токум-кејим де јок болгон болзо... Озо ло баштап, бу — уят! Је оноң ары теренжиде көрзө, бу эмди төртөн јашка једе берген алтай эрдин Ада-Төрөл учун Улу јууда јыгылган адазынын артырган, энезинин эленчиги болгон јөөжөзи кайда? — деген сурак тура береринде аланзу јок.

Онын јенгил јорукту «Жигулизи» крайдын кинокөрөөчилерин тың да кайкатпас эди. «Жигулиле» жоко бу ок өйдө јылкычынын бийелеп турар ады, онын јараш ээр-үйгени, бойынын бөрүк-тоны ла өскө дө эдинер-тудунар јөөжөзи бар болзо, бүгүңги алтай кижн керегинде кыйалта јогынан көпти айдар ла көргүзер эди.

Онызы јок болзо, алтай јылкычынын өскө укту јылкычылардан башказы кайда? Эки көзинен ле элентизи једип калган ээринен өскө, менин нөкөрим бистин байлык крайдын элбек калыгына кандый солунын, кандый культуразын көргүзер? Бот ненин учун бистин ээр-үйгеннин, јебреннен

бери jöögөн јакшынак jөөжөбистин учуры јаан ла элбек, эмдиги өйисле, өзүмисле бек колбулу!

Кийис базарынан, ширдек-сырмак эдеринен, кеп-кийимге жүзүн-башка кулја-шабы саларынан ала, учына кызыл бөс салып, јараштыра сырып койгон кыл чылбырга јетире — бистин культура-быстын бир аңылу кыбын ла элбек јон ортодо кижиге болгон бийик адысты керелеп јат. Мыны ончозын ойто катап, биске кем де туурартынан келеле, эдип бербес. Бу ончозы бистин бойыстан камаанду.

Алтай эр, сен оны ундыба! Кардым тойу, калаш јеткил дейле, бойын ла культуразын ундып койорго јарабас!

3. Айт, топшуур согуп билерин бе?

Топшуур эки де кылду болзо, је онын магы јаан. Јебрен топшуур база јаштан ала јанжыгула, үредүле колбулу.

Азыйда кажы ла алтай кижинин айлында топшуур болгон. А эмди? Незин јажырап, эмдиги алтай јииттердин көп сабазы топшуур согордон болгой, бистин Совет өйисле колбулу балалайканы да согуп билбес.

Бу ла јуукта бистин јурттарда балалайканын үни, частушка-кожондор тен анда-мында үн алыжып туратан. Ол тушта јииттердин билери ле текши үредүзи бүгүнгизинен чик јок јабыс болгон. Је музыка, күү олордын жүрегин күйбүредип, ичкери жүрүмге кычырган.

А эмди не, сонуркаш ас па айса жүрек өчкөн бө?

Лок, сонуркаш та астабаган, жүрек те өчпөгөн. Бистинг ойис — ол научно-технический революциянын, бийик өзүмнинг ле билиштинг ойи. Эмди не ле немеге үренерге жеңил, ончозы колынын алдында, Же бат, «ончозы колынын алдында», белен учун, кезик жииттер топшуурды, комусты, гитараны, балалайканы, баянды колго тутпай, оморды бойы согуп үренбей, жаньс ла радио ажьра угарга јилбиркеп јат. Угуп, көксине салза да, бойлорь оныла тузаланып билбес.

Мен областной радиокомитетте узак иштегем. Бу јирме јылдын туркунына бистинг музыкальньй редакцияга келген ума јок көп письмолорло танышкам, радиоугаачьлардын сурактарь аайынча бир канча берилтелер де белетегем.

«Биске Алексей Қалкиннинг кайын беригер эме-зе Сорпон Этеновтын икилизин, комузын беригер?» — деген суракту письмолор күнүн ле сайын келип јат.

Темдектезе, Ондой аймакта Куладыда јаткан Этенов Сорпон јаан јайалталу, јарлу музыкант болгон. Ол комус, топшуур согор, икили, чурана, баян тартар, шоор ойноор кижь болгон... Болгон! Қанайдар, кижь мөнкүлик эмес, јада калган. А эмди Сорпон Этеновтын топшуурын согуп ла улалтып, јеринин улузын сүүндирип, художественньй самодеятельностьтордын аймактагы, областьтагы, крайдагы ла онон до јаан јерлердеги көрүлерине туружып, сый, жеңү, мак алып турган жииттер Куладыда бар ба?.. Та ла та деп айдарга келижип јат. Же бу ок өйдө топшуурды да, комусты да, икили ле шоорды да угарга јилбиркеп тургандар ас эмес. А ого бойлорь не үренбес, кемнин анылу јакьлтазын сакьыр?..

Топшуур, комус согор жииттер, икили, чурана

тартар уулдар чек жок деп мен айтпай жадым. Олор бар, же ас. Асты көптөдөр, жокты табар керек. Шак онойдо бисти партия, Совет башкару кычырат ла үредет. Төрөл партиянын 25-чи съездинде Л. И. Брежнев шак ол керегинде айтпаган беде?

Бистин орооннын промышленнозынын, журт хоз-зяйствозынын жүрүминин экономический ле культурный өзүмин ле өзөрин темдектегениле коштой, Леонид Ильич Брежнев науканын, литература ла искусствонун өзүмин бийик баалап, онын келер өй-ине жаан ижемжи эткенине бис, литераторлор, сүүнчилү ле быйанду жүрүбис...

Алексей Калкиннин кайын жиит кайчы Таныспай Шинжин, Сорпон Этеновтын комузын ол ок Ондой аймакта жерлү Кыдраш, Ногоондой Шумаровтор улалткылап турганын билерим. Бу жөмөшкөдий, болушкадый сүрекей жакшы керек деп ондоп тура, же оос ачып кожондоор жииттердин ас болгонун айтпас арга жок. Онын да учун бистин областной радионун эфиринде эртен-энгир Воинковтын «Койоногы» ла ондор тоолу алтай кожондорынын катап-катап угулып турганы ол.

Бойыстын керексинбезибистен улам бүгүн бис (база ла айтпас арга жок) сүрекей эби жок айалгага учурайдыс. Незин жажырап, жарлу кожончы Николай Воинковтын жажы жаандап, онын једиминин канатту өйи өдүп барадыры. А бистин алтай јондо Воинковтон өскө јараш ла коо үндү эр жок деп кем айткан?.. Андый уулдар бар, айла јаныс эмес, көп. Олорды бедреер, табар, үредер, јилбиркедер керек. Ого үзеери шак бу ујатту айалгадаг чыгарга жииттер бойлоры сананар ла «оорыыр» учурлу.

Бистин Горно-Алтайскта јуртап ла иштеп турган жарлу композитор Владимир Хохолков бу јуук-

та менин сөстөриме жаңы кожон бичиген. А кожоннын шүүлтези ле андагы айдылганы аайынча, эр кижн кожондоор учурлу. Алтай тилле бу жаңы кожонды кожондоор эр кижн жок. Же бодозоор, бүткүл жондо, эмдиги композиторлордын чүмдеген кожонун албатызына жетирер үн табылбай жат. Бу уят эмес пе?..

Шак мындый айалгадан улам, кезикте, арга жокто, областной радио ажыра алтай кожонды алтай тилди билбес кижиге кожондоорго келижет. Темдектезе, эмдиги областной ансамбльдын кожончызы Николай Соколов биске бир канча кожондор кожондогон. Алтай сөстөрдн айдарын жүк арайдан ол үренип те алза, же онын учурун бойы билбей, сеспей жат. Онон улам кожон куру, тирү күүн ле жүрек анда жок... Бат ол керегинде бистин жаш-өскүрим не сананбай жат? Кемнин жакарузын сакыйт не?..

Кежиринген ке чыкпас.

Келескен кирип калган ба?

Бакырылынган ке чыкпас,

Бака бадал калган ба?

Шак бу алтай кожонды бистин жон бүгүнгн бир кезек алтай уулдарына учурлагандый... Чындапта, кожон — айдарда ла кожон, же ол бистин бүгүнгн азырап жаткан койдон, малдан, мантадып ла шунудып турган машина-трактордон, керек де-зе, самолеттон адак жөөжө лө байлык эмес, Же бодогор, бүткүл Алтайда бойынын јерин, албатызын мактап кожондоор коо-јараш үндү эрди та-бары жеңил эмес боло берген.

Бу кезек ойдин тутагы ба айса «түби жок» таа-мы ба?.. Мен сананзам, бу бистин бойыстан ка-маанду ла кезек ойдин кереги.

«Кедерет, алтан жылга табылбаган кожончыны, алтан жылга үредип албаган алтай композиторды эмди ле ойгозо тартып ийейин деп пе?» — Мындый да үндер угулардан маат жок. Же онызы бойына да, өскө дө улустын эдерине ле жайалтазына бүтпес улустын сөзи болуп арткай. Оныла коштой шак ол бүдүмжи жок үндерде чөөчөйдин камааны база бар. Чын, чөөчөйлөп жүрзе, чөкөмжи качан да түгенбес!

Эмди научно-технический революциянын бийик өзүминин өйи деп, мен база катап айдып жадым. Байа бис бу өзүмнинг жангыс ла «ооско сал, ажырып ийейин» дегендий, белен жанын көргөнис. Эмди онын өскө жанына ажару эделик. Бу суракка анчадала литературный газеттин страницаларында жүзүн-башка блааштар, кепчештер кепке базылат.

Бүгүн иш этпеген де кижилер бир кезек өйгө алдырышпас. Орооныс ла онын улузы бай. Кем-кем чыдажып болбой, сени, жалкуны ла сонуркак эместе, чөөчөйчини ле чөкөгөн күүндү «күлүкти», азырап койор. Же «кем иштебейт жат, ол курсак жибес» — деп, Лениннинг канатту сөстөрүн качан да ундыбас керек.

Научно-технический революциянын өйи — ол ончо ло белен неменин өйи эмес. Ол жаан табынтынын, санаанын, бедрештин, жегүнинг, оныла колбой жүзүн-башка күчтердин өйи.

Же «кем бедреп жат, ол табар» — деп, орус кожондо до айдылган. Бедрейтени — белен неме эмес. Ол үргүлжинин үзүлбес үредүзиле, сонуркаш-ла, жонынын ла бойынын алдына каруулу болгон-ыла бирлик. Айдарда бу сурактын үредү ле сонуркаш-жилбү деген жанын ала-лы. Сонуркап-жилбиркеп турган кижилер качан да болзо, үренип, бедреп, көрүп, угуп жат. А үренип ле көрүп-угуп тур-

ган кийнинде, кижинин уйуктаары астап, јилбүзи өзүп, билери көптөйт. Онын да учун бүгүн бистин алтай јииттерге үренер, канча ла кире көпти билерге кичеенер керек.

Бу бистин көдүрген сурак — топшуур, комус согорына, икили, баян тартарына элден ле озо јилбү керек. Ол јилбүнин учы-куйузына једерге үренер, кулакты курч тудар, колды темиктирер, јүректи «ыйладып ла каткыртып» билер керек эмес пе?

Бежен јыл эмес, 15—20 јыл мынан кайра бистин областта он класс божоткон, онон ары институтка киретени бүгүнгизинен чик јок башка айалгада болгон. Ол тушта областтын јурттарында орто үредүлү школдор до ас, общественын јадын-јүрүминин текши кеми, темдектезе, бир биленин айына алып турган кирелтези эмдигизинен чик јок јабыс болгон. А бүгүн? Бүгүн чек өскө керек! Јаңыс ла күүнзе, амада. Бир ле көрүп турзан, сен алтай јоныннын бир тузалу ишчизи болуп қалганынды бойын да сеспей каларын... «Сеспей каларын» — арай ла көндүрө айдылган ла јенгил сөс. Јаантайын сезип, шүүп, бойыннын кемге, неге керектү болгонынды билип турзан, бат онызы јакшы.

Бис «албаты», «төрөлис» деген јаан учурлу сөс-төрди улай ла айдарынан чала кемзинип јадыс. Анда коомой неме јок. Кизи бодоп калырабас, өйлөнөр, кемјинер ле кемзинер учурлу. Је бу ок өйдө, сен кемнин уулы, кемнин учун јүргенинди ундыбай, ол ло, «төрөлим», «албатым» деген сөс-төрди төжинде сезип јүрзег, мен бодозом, эр болорго белетенгенин, байла, ол...

Үредү... Қалганчы јылдарда мен бистин Горно-Алтайсктагы педагогический институтта, педучилищеде ле бир канча орто үредүлү техникум-

дарда өткөн литературанын энгирлеринде ас каптап болбодым.

Сценада турган кижиге зал иле көрүнөр, кем кайда, кандый кижиге отуруп жат, ол кандый аярулу угат — ончозы иле-жарт.

Бистин Горно-Алтайск городтын үредүлү заведениелеринде алтай уулдар сүрекей ас болгонынан көзим кыйбады. Темдектезе, педучилищенин актовый залында жык толо үренчиктер, алтай поэзиянын энгирине жуулгандардын көп сабазы алтай кыстар. А бистин уулдар кайда? Мынайда сананып, залды араайынан «timiрип» келзен, түкү ле учындагы отургуштарда үч пе, төрт по уулчак көрүнөр. Көп лө болзо, сегис эмезе он. А бу чындап та, бистин алтай уулдар кайда, үренгилебей жат па?

Мынын аайына чыгып турар болзо, керек мындый: көп саба уулчактар сегис классты бо-жоткон — үч айдын эмезе бир жылдын үредүзине кирип, шоферлор, трактористтер болуп чыккан. Жок, мен орооныска сүрекей керектү механизаторлорды эмеш те жектебей жадым. Биске кандый ла специалист керек. Же он класс ла оной до бийик үредүлү специалисттер көптөзө, Туулу Алтайыска да, тудуштай орооныска да коомой болбос. Оной үредүлү кижинин билери де көп, бойына некелтези де жаан ла бийик болор эмес пе? Ол жаңыс ла бойынын машиназын, тракторын тиркиредер ле таркырадып билер эмес, бойынын ич өзүми, билери, жонынын культуразы, келер өйи ле жүрүми керегинде сананар. Мен шак оной-ып бодойдым.

«Жакшы дегени не, жаман дегени не?» — Бу суракты В. Маяковский оок балдарга жартаган. Же оны жаан да улус, анчадала культуразы Совет өй-

лө кожо тыгып келген албатылардын уулдары ла кыстары сананып, ондоп, учы-түбине чыгарга че-нежетен болзо, озогызынан артканыла кожо, бистинг алтай јоныска керектү чындык немелер үзүл-бес-үрелбес ле ундылбас, бисле кожо ичкери барып, жүрүмисти јарандырары быжу.

Ол ло алтай топшуурды, комусты, икилини, шоорды кем де јектебеген. Је оны кыйалтазы јогынан ойнозын ла билзин деп, бүгүн кем де бистинг јииттерди албадап үретпес. Оны согоры-сокпозы, кичеери-кичебези база ла бойыстан ка-маанду.

Темдектезе, Социалистический Иштинг Геройы, ат-нерелү койчы Тоедов Јелмек кандый бир карындаштык республика јаар јуундап бараткан болзын. Онын барып јаткан поездинде бу ок јуунга амадаган башка-башка республикалардын ла областьтардын улузы.

— Јелмек, Туулу Алтай незиле мактулу?

— Тууларыла!

— Бисте де туулар бар, база бийик ле јараш — деп, Кавказтын кижизи айдар.

— Көп кой азырап јадыс!

— Қойлор бисте де ас эмес — деп, Бурятиянын кижизи туй чапсын.

— Алтын мүүстү аңдар бисте көп!

— Аңдар ла ак-кийиктер бисте слердийинен көп! — деп, якут кижі айдар.

Акыр, канайдар, ујатка түшпей јенү алар арга бар ба? А-а, килт ле, бир санаа башка кире конды.

— Сибирьде јуртаган оок албатылар ортодо бойынын кайлап айдар чөрчөктөрін јууп, алдынан башка тогус јаан томду бичик чыгарган улус эдибис! — Бу сөстөрдин кийининде бистинг геройло кожо барып јаткандардын айдар сөзи чала табыл-

бай барды. Сибирьдин оок албатыларынан бу јорукка атангандардан болгой, украиндер ле узбектер, биске тили јуук казахтар да тымый түштилер.

— А бистин јерде Базырыктын корумдарынан табылган јебрен эдимдерди көргөн бедеер? — деп, алтай эр онон ары сураган болзын. — Олор эмдиги ученыйларга јебрен Алтайда болгон бийик культура керегинде куучындайт...

— А бис Алтайда болгон эмес, кайдан көрөт?

— Қанайып кайдан?! Ленинградтын эрмитажында бар, анда бистин јебрен культурага учурлалган ағылу залдар бар!..

Албатынын эн јаан байлыгы онын тилиле, литературазыла, искусствозыла, текши айтса, бастыра культуразыла колбулу. Бат бу бистин оморкодубыс ла улуска удур көрөтөн јүзибис!

Бу ла «көөрөмди» эмди база бир јанынан ангандыра тудуп көрөли. Ол ок ыраак јорукка атанган алтай кижиден эмди мынайда сураган болзын:

— Слерде јурт хозяйствонын, промышленностьын јаранып јатканы јакшы. Је Туулу Алтайда бойынын поэттери ле прозаиктери бар ба?

— Јок...

— Айдарда, алтай тилле газет база чыкпай јат па?

— Јок, чыкпай јат.

Је бат мындый болзын... Бир ле минутка сананып ийигер, ол тужында бистин Горно-Алтайский автономный областтын јүзи тургуза ла өчө берер эди. Бүгүнгизинен чик јок ыраак — куру ла јокту, өчөмик болуп билдирер. Је төрөл партияга ла Совет башкаруга быян — бис өзүп јадыс! Бисте бойыстын байлык литературабыс, төрөл газедис, радиобыс, институттарыс бар. Је партия ла башкарунын чылазыны јок болужына карууны бистин

кажыбыс ла эдерге белен ле эрчимдү болзобыс, келер ой там кеен ле јараш болор эди.

Ол ло Аржан Адаровты эмеze јиит Бронтой Бедюровты «Слер кыйалта јоктон алтай јоннын поэттери болыгар!» — деп, кем де албадабаган. Бойлоры амадап, бойлоры күүнзеп, кандый да аңылу једимдерге јеткендер. Кижн бойынын күүнин бойы очүрбезе, оны кем де көмө базып болбос! Эмеze бистин јаан јашту прозаик Иван Шодоевти, Экинурда јуртаган јиит эрди Јыбаш Қайнчинди ле оног до өскө бичиичилерди база кем де «көжүүрлеп» өрө тургуспаган.

Бистин алтай культура ла искусство керегинде шүүлтени оног ары јартаарга «көөрөмнин» база бир болбогон страницаын ача тарталы.

Областьтын алдынан ол ыраак јорукка атанган геройыстын јүреги көөрөп лө оморкоп, вагондо кожо барып јаткан јүзүн укту улуска мынайда айткан болзын:

— Бистин Горно-Алтайский автономный областьтын јашөскүрими эл-јонынын эки кылду јебрен топшуурынан ла канча јүзүн кайынан, икилизинен, комузынан ла шоорынан турган эр улустын эмеze кыстардын национальный ансамблин тзөп алган!..

Је ол анайда айтпаган. Эм тургуза анайда айдар ла тынзынар аргазы јок. Ненин учун дезе, бистин јииттер ада-энези јөөгөн јебрен топшуурды ла музыка-күү чыгарар өскө дө байлык инструменттерди јерден өрө көдүрерин чала удадып јат. А шак анайда айдып, оморкоп ло тынзынып јүретен аргалу болзобыс, таг эдин ји, кандый макалу болбос эди!

Шак бу керегинде эмдиги үйе, эмдиги уулдар

ла кыстар сананбас болзо, андый сурактарды озор көдүрбес болзо, келер өйгө бис националь-ный кеберлү культура эдип нени апарарыс? Онон база бир сурак: келер өйдө бистин бала-барка кандый жүстү ле жүректү улус болор?..

Бүгүнгү бистин бийик өйдин симфониязына тегин орус чуранадан ала фортепьяно ло көп үндерлү оркестрге јетире көдүрилген јаан искусствого алтай калыктын јебрен культуразы-ла, эстетиказыла колбулу национальнй ин-струменттери бир де чаптыгын јетирбези кажы ла кижиге јарт. Ол најылыктын кожогына аңылу јөмөлтө лө база бир байлык болуп кожулар эди.

Эртенги жүрүмде шак андый болзын деп, анчадала кезик уулдарга чөөчөй карашты астадып, бой-бойынан озо ло баштап «Сен топшуур ойноп билеринг бе?» — деп сурашса, сүрекей јөптү ле тузалу болор эди.

Билигер, бу ончозы кемненг де эмес, бистин бойыстан, ак-јарыкта јангы өйдин јангы кижизи болгон омок адыстан камаанду!

4 Тойдың кийнинде

Јымырай той эткен. Өскүс уул. Ада-энези өл-гөн кийнинде, чынын айдар болзо, ол тон ло кара јаныскан артып калган кижи эмес. Јаан эјези ал-дынан башка айылду-јуртту, јестези јаан колхоз-тогы механизаторлордың бригадазын башкарып јат. Ол айылдын јадын-јүрүминде сөс тө јок — ончо не-неме јеткил, курсак-тамак, кийим-тудум толо. Алкы барааны да тын, керек дезе, јенил јорукту «Жигули» де бар.

Жымырайдан жүк ле үч жашка жаан аказы база айылду-јуртту, бала-баркалу. Же жаан эјезиндий ончо јанынан јеткил эмес те болзо, онын бери јанында барып ла јат. База механизатор-тракторист. А Жымырайдын энезинин төрөгөндөринин көбин тен не де аайлабас. Таайлары да бар, таай эјелери де бар. Адазы да келтегейинен абалары ла эјелери де јок эмес. Айдарда, Жымырайды тоң ло өскүс-јабыс деп айдарга сырагай келишпес. Онызы тен эрмектин теми не. Жымырай ада-энези божогон кийнинде чала үрелип жүрген уул дежер. Бу ла уксан, «Жымырай клубта согужып ийген, Жымырай байа эзирик жүрген...» Же улус оны жаан керекке албайтан.

«Бойсын, өскүс немеле не уружар, жүргей, санаа-укаа, байла, кире бербей». Же андый да болзо, эрмек астабай, чала там көптөөргө жүрген. Бу ла јуукта угулып келген: «Кино болуп јадарда, Жымырай экранды туй туруп, ары-бери элбендеп, улусла андышкан. Оны экраннын алдынан арайдан ла түжүре тарткандар».

— О, калак! Жымырай, онойтпой жүр, Жымырай, мынайтпай жүр — деп, ого эје-јестези јагыс катап айткан дейзеер бе? Көп лө айдышкан. Же олордын сөстөри кулактын кырын кырпый өдөр болбозын ба. — Жымырай, бу сен он класс үредүлү. 23 јашту једеген эр, кижн алзан кайдар — деп, бир эптү өйди келиштирип турала, эјеzi Чачак айткан.

— Бу жаан јурттын ичинде сего јараар кыстар көп лө жүргүлейт. Той эдери эмди күч эмес. Торбок-койдон сойып, бис болужып ла ийерис. Төрөгөндөр јок эмес...

Жымырай эјезинин айтканын сакып жүрген чилеп, керек дезе, узак сананбай да, тургуза ла мынайда айткан:

— А этпей. Мен јоп, — ол оноң ары эјезин чек сүүндирип ийген деп айдарга келижер, — тойды чын ла эдер керек, эје.

Эјези јерге тийбей барган. А мындый төп сөс-төргө сүүнбесте, кижине неге сүүнет! Ол бойы да шак онойып сананып жүрген.

— Ол ада-энебистингу туры аалга туру. Јап-јакшынак тура — деп, эјези оноң ары эрмектенген. — Ортыйактардын оды да өчпөгөн, очогу да сообогон, ал-түмөн төрөгөндөр. Қажызы ла бир калбактан да берзе, туранын ичи јык ла толо јөөжө болор ине.

Оноң Ортияков Јымырайдын тойы јынғырай ла берген. Айла онын экелген кызынын да эл-төрөгөндөри элбек. Улустын сыйлаган јөөжө дейтен неме Јымырай јадатан эки кып турага јык ла толо берген. «Өскүс уул той эдип јаткан» деп, туштуура да улус сыйы јок, как куру, кызыл кол келбегендер. Кыскарта айтса, калбактан ала гарни-турга јетире — ончозы бир ле күнге Јымырайдын јангы айлына јык толо берген. Кезик улус мындый јөөжөни бастыра жүрүмине кармадап, совхозтын кой-малын кабырып, јүк арайдан јөөгөн неме не. А тойго сойгон койлордын тоозын чокум билер кижине де јок.

Бу ла болгон, той өткөн.

— Је карын, Јымырай тан алдынан айылду-јуртту кижине болуп, тал-табыжы сооп барды — деп, Чачак эјези сүүнип, токунаарга јеткелекте, кенетийин онын кулагын, јок, кулагын эмес, өкпө-јүрегин эрей согуп, сан ла башка табыш оноң-мынан угулып келбесин бе! Көк јарамас, мыны кижине угат эмеш пе, улус?!.. Тонло Јымырайды кайтты деп? Ол база кижине не. Јок ло јок, төгүн болордон айабас.

А не болгон, кандый эрмек?..

Жымырай той эдерде улустың экелген сыйларынын ортозында эң ле көп неме — ол жүзүн ле башка өңдү жууркандар болгон. Кандыйы жок дейзеер, кажызын жабынатын эдинг, бойыңда, талдап эдинг деген неме ине. Көп лө сабазы кызыл, оноң чанкыр, жажыл жууркандар торт ло клаттала берген. Кем нени сыйлап жатканын сураган-угушкан эмес, ондый да болбой. Оноң анча-мынча ыраакта жаткан төрөгөндөргө шак ол жуурканды ууй-маай тудуп экелерге де жеңил. Онын учун жуурканнан ла көп неме жок. Ол жууркандардын ортозында эки бе, үч пе сары өңдүзи база учурап калган. Же, бат, журттын ортозыла баштап араай, жып-жымжагынан шулуруп барган эрмеккуучыннын шылтагы шак ла ол сары жууркандарла колбулу.

— Сары өң — ол ыра-жоронун өңи — деп, бир күн Жымырай жаш үйине айткан. — Сары өң — бистин жажын-чакка жаба жатпазысты белгелеп жат, Шура, — деп, Жымырай калаңы бажын ары-бери калаңдадып, үйинин жүрегине кире конгон. — Оны ары жоголтор керек.

— А канайып жоголтотон оны? — деп, Шура бажын өрө көдүрүп, суракту көргөн. — Айса, улуска көргүспей араайынан өртөп салза кайдар, Жымырай?

— Жүүлбей отур, — өбөгөни чала кизирт эткен. — Онын жыды-таанына не чыдажар деп. Улус тургуза ла сезип ийер.

— А-а, сананып таптым — деп, Шура күлүмзиренип ийген. — Түнди кийдирип алала, араайынан сууга апарып салып ийзе, тен кем де билбес.

— Бу сен кайткан кижин, экем, — деп, Жымырай чала жымжак үнденген. — Сууга салар деп... Ол

акча ине, көөркий. Акча деген немеде сары да, өскө дө өң жок. Биске ол бир де буудак болбос.

— Айдарда?

— Айдарда, мен оны өзөк түшсем, кандый бир улуска араайынан «жылдырып» ийейин...

Шура нени де сананбаган. Ары ла жеткерлү «сары көрмөстөрдү» канайдатан эди — онойтсын деген. Ого Жымырайла кожо журтабай жадып, айрылыжары — жоннын көзине жаан уят болгон. Айрылганча, айылду болбозо торт. Ага-карындаштарынын көзине канайып көрөтөн! Онын үстине Шура Жымырайга албан-күчлө барган болзо, база болор. Жок, эки бойынын жөбиле бириккендер.

Жымырай озо баштап «сары жеткерлердин» жүк ле бирүзинен керекти баштаган. Ол өзөк түжер тушта (өзөк дегени аймактын төс журты), бирүзин алала, сумалга сугуп ла алган. Бу ла. Энгирде Жымырай айлына жаан эзирик, анда-мында согулган жеткен.

— Шура, көөркийим, «сары жеткерди» садып ийдим — деп, ол сүүнчилү жарлаган. Шура сөс тө айтпаган. А эзирик келгенинде не? Эмди ончолоры ичкилеп жат. Жаңыс Жымырай жыргап турган эмес. Акча? Ол жаш келиннин түжине де кирбеген. Акчаны керек болзо, ада-энезинен де алып албай.

— Шура, көөркийим, «сары жеткерди», анда бир кижиле таныжала, он салковойго берип ийдим — деп, Жымырай тынзынган кептү жартаган. — Он салковой, билдин бе?.. Ол... Ол магазинде он сегис салковой турган дежет. Же онын сегис салковойын кайдат, бойсын дезен, — Жымырай колыла жагып ийген.

— Карын, ончо киреге жетиргенин жакшы — деп, Шура өбөгөнүн мактаган, — а мен оны коркыган бойынча, өртөп саларга санангам дезен...

— Көрзөн, мен кандый сүмелү эткем! — деп, Жымырай чала көөрөп, көдүрилип ле жүрерде, Шуранын санаазына та не де кирип, чырайы кенетийин билдирулү «жалт» этти.

— Акыр, токто, Жымырай, — деди. — Бу бир обоо матрастарды канайдатан?.. Торт ло бакчалап койгон жадыры.

— База ла онойдор! — Жымырай көстөрүн сүмелү сыкыйтты. — Ол «сары жеткерлердин» кийининен тайып ийгейис, көөркийим...

Шура жөпсинбей, чала курчып чыкты. Байла, онын көксине изү чок ошкош тирү санаа кире конгон болгодый. Онын учун Шура, «жок — деген. — Мен, Жымырай, сенен сүмелү эмтирим» — деген.

— Нени шүүнип ийдин, көөркийим?

— Маша менин подругам ине — деп, Шура карууны ыраагынан жандырып баштады.

— Кажы Маша, магазиндеги бе? — деп, өбөгөни керектин аайын чала сезип, торт ло бут бажына туруп чыкты.

— Мен Машала эрмектежейин — деп, Шура өбөгөinine жартады. — Матрастарды ал дейин. Акчазын төлөп бер дейин. Түңей ле улуска садатан неме ине. Ончозы жаңы дейин. Малчылар-койчылар апарбай дейин...

— О-о, Шурам, сен ойгор турбайын! — деп, Жымырай үйининг кып-кызыл качарларынан үлүш эриндериле «моч» берип ийди. — Матрастардын ортозына ол «сары жеткерлерди» де суксабыс, кем жок, келижер дезен?

— Кем жок эмей, Жымырай, — деп, Шура жымжак жөпсинет. — Олорды түкү өзөктөн бери тажып шыралаганча, ары мында ла... Керек болзо, Машага бир экүзин тегин де берип ийбей. Маша менин подругам, ол кайда да барбас, угар...

Жымырайдын тойынын кийинде керек шак мынайда башталган. Мен бу статьяда улустын адын да чокум адабай, ончозын солып койдым. Кайда болгоны да чокумдалбады. Керек онызында эмес.

Бистинг улус шак ол сый деген неменинг учурын чала ундырга жүрген чочыду шак мынан билдирет. Кижн бойынын артыкту немезин садып та отурбай. Же сыйлап берген немени садатаны — ол сенинг берген немен жаман деп айтканыла түнгей эмес пе?

А той эткен Жымырай дезе жангыс ла ол «сары жеткерле» токтоп калбаган. Ол табынча көк тө, кызыл да жууркандарды, жолду-жолду матрастарды араайынан «жылдырып» ла жоголтып баштаган.

Сый саткан — онын жаманы керегинде ачык-жарык, жартамалду эрмек болгон деп пе?.. Жок, андый куучынды Жымырайдын төрөөндөри де көдүрбеген. Журттын өскө дө жаан улузы жиит кижининг өкпө-жүрегине томылгадый сөс айтпаган — ончозы жажыт!..

Саткан — саткан. Оны канайдар. Бир ле болуп калган керек эмей. Бу учуралда «сыйлап берген аттын тиштерин көрбөйтөн» деп, жакшынак кеп сөсти эске алынар күүним келди. Онон эмдиги той эткен улус жангыс ла сыйдын учурын эмес, ол ар-жөөжөнннг табылып келгени де керегинде сананбай жат. А незин сананатан эди. Беретен ле жанду неме дежип, анайда ла экелгилеп турганда. Оны берер де тушта, сыйды алар да тушта, айдылып турган учурлу сөс бар эмес. Сөс айдары база ундылган!

«Акыр, мыны таайым сыйлаган эди. Оны берер тушта шак мынайда жакыган» — деп сананарда неме жок. Алган, ичкен, жиген — божогоны ла

ол. Баркы, сый деген немелер башту-учту ла бол-
годый. Је ого ајару база ундылып јүргени кижининг ич јанындагы билимиле колбулу неме. Бистинг јаан јаштулар бу бого база ајару эдетен болзо кайдат. Сый — ол јөөжө јөйтөн арга эмес. Сый кереес, мөңкү. Сый — бийик күүн, јакшынак амаду. А «јүс» матрасты бир кижиге «сыйлаары» ол база ла бистинг шүүнбезисле колбулу.

Сый — сый болбой, керектү јөөжө јуур арга болуп баратканына коллектив ле общественность. ајару эдер учурлу. Темдектезе, узак јылдарга иштеген кижии пенсияга чыкса, ого нөкөрлөри, коллектив кандый бир кеен сервис, көрүмјилү јурук сыйлаза, ол тен не де эмес дежер. Оны албай, кезик улус ачынып, маалкадып та јат.

— Меге кебис-ковер алып бербедигер! — деп, чончип турган учуралдар ас эмес. Онон улам өөн-бөкөн, кериш те болуп јат. А келишпезе, коллектив кебисти кайдан алар? Бу ла јуукта Кош-Агашта бир үредүчи пенсияга чыккан. Ого кебис келишпесте, ол канча јылга кожо иштеген коллективиле, үүре-јелелериле керишкен, ачынган бойынча, аймакисполкомго јетире јаргылашкан. Бу не, ујат эмес пе? Ого нөкөрлөрининг кереес сыйы эмес, ого јөөжө керек!

Шак мында јаан јаштулардын бурузы бар. Јаан улус јашөскүримге ойгорчы болуп, не-не-мени јартаарын, јилбүлү куучын айдарын, улусты үредип, онын бажы болорын чек керекке албай јат.

Тойго келген — ончолорынан озо «аксагалыс» антарылып калган. Ол јууга да јүргенин, өскө дө ат-нерелү керектер бүдүргенин айдып, эбирилтип, эске алынып отулардын ордына, чүрчеде ле кыйгы-кышкыда, чилекей-чимириги шуураган отура

берер. Мени — аксагалды канайдатан эдин! А онду айткан сөзи жок. Бу мындый сананбас кылык-жаннан улам, бистин журттарда, тоомжылу сөс айдар жаандар чек үзүлгөн. Жашөскүримди бойлорынын керексинбестеринен үрөп алган деп айдарга жуук. Бирүзи айдайын да, экинчизи оны угайын да дезе, эбире отургандары ого жөмөшпөс, тал-табыш чыгарып тургандарына удурат токто деп айдышпас.

Оноң, «Бисти, каргандарды, тообой жат. Жашөскүрим үрөлгөн. Бу канайткан!» — деп, бодоп лок кайкашкылап отургылаар болбозын ба. Ол озогыда чалчык улусты чакыга не танган деп? Байла, эмдигидий аңылу милиция неме жок учун, эл-жон ээжи тургузып, чаптык этпезин дегени ол.

Керексинбес, көрбөйчү болуштан улам, бис көп немени булгап, Совет өйдин жаңы ла жараш ээжилеринин терен учурына жетире кирбей, бойыстын өбөкөлөрис жөөгөн озогызынын да эн талдамазын жылытып жадыс. Бат онын да учун таайларынын, эже-жестелеринин берген сыйларын эдинип-көрүп жүрөрим деп, чала керексибеске турус ошкош. Онын ол той тужында эн өткүрө көп сый беришти канайып та база астадар эмесе бир аайына чыгар керек. Терлеп тапкан жөжө тегинге жуук качан да болбос.

Менин бу айткан шөүлтелерим ончозы ла Жымырайдын жууркандар ла төжөктөр садып басканыла колбулу деп, бодоп турум. Не дезе, женил табылган артыкту немени садып та ийзе, карам эмес.

Калак, эбире көригер, Жымырайлар көптөй березин! Андый чочыду бар. Не дезе, тойдын кийинде андый табыш чыга берерде, бу керек чын да болгон болзо, Жымырайдын Чачак эжези агы-чеги-

не чыгар ордына, карындажына болужып, бир ле болгон, «туй тебинип» баштаган дежет.

— Менин карындажымды, өскүс-жабыс неме деп, базынгылап, жүзүн-башка коп жайгылап јат. Токтогор ло токтогор! — деп, Чачак узун айылдын учына түжүп, кыска јурттын кырына једип, база тын ла калјуурган эмтир. — Сыйлап берген ајаланг сыкту болзо, ары ойто ал мынынды! — деп бу керекти јаратпаган кезик төрөөндөргө Чачактын јеткени «шылырап» бу бистин городко до угулып келген.

Тойдын кийинде бат кандый керектер кезик јурттарда ла билелерде болуп јат, нөкөрлөр. Бу угарга ујатту керекке мынан ары, калак, јол бер-беске сананар керек. Андый эмес пе?..

Энелер

Эне... Эней... Энейим... Энем... Онон энелер! Јок, чындап та, кандый кеен ле кандый јараш агару сөстөр! Онон ары — јаанам, карган-энем, тайнам деп сөстөр база бар. «Тайнам» деп Улаганнын, Кош-Агаштын улузы энезинин энезин тоомјылу ајдат. Тайнам — таай энем дегени. Бу ок аймактарда «улдам» деп сөс база бар. Шак анайда адазынын адазын байлайт. База јакшы сөс, келиштире айткан. Улу адам дегени, ол эмезе адамнын адазы — јаан адам дегени. Је мен бүгүн энелер, үй улус керегинде бир кезек шүүлтелеримди айдайын деп...

Энелүни көргөмдө,
Эки аркакту торкодый.
Энези јокты көргөмдө,
Эжикте жүргөн јалчудый.

Шак мынайда албатынын кожонгында айдылган. Энелү кижичаң да болзо, омок, курч, јараш, килтиреген, кылбыраган јүрер. «Эки аркакту торкодый». А энези јок көөркий — ол «эжикте јүрген јалчыдый». Сүрекей чокум ла чындык айдылган. Энезинен ле айрылган кийинде кижинин чырайы сооп, бүдүжи кубулып, бастыра кебедели өчө берер. Эне!.. Эненг, энейим, энем, — о баш болзын! — элен-чакка элебес эрке ле кару сөстөр! Јүректин каны, јүрүмнин бажы!

Эне!.. Энези јок болзо, кураган да, кулун да, керек дезе күчүк те өскүзиреп, куранытый берер.

Чындап та, јүрүмнин башталгазы — эне, эш-нөкөринг, үй кижичаң! Олордын адыла телекейдинг ле јүрүмнинг кеендиги, јаражы, эбире болуп јаткан не ле неменинг өнги, будугы, јаркыны колбулу.

Үй кижининг ат-нерези качаң да болзо, јалакайла, чындыкла, килеңкейле биригип калган. Үй кижичаң — ол озо ло баштап кижининг энези, кижини чыдаткан, эки эмчегин эмискен, кабайын јайкап, эң кару сөстөр айдып, эркелеткен, кожондогон. Оноң бийик ле јараш тоомјылу ла јалтанчылу је не бар?! Үй кижичаң, эне — эр кижини улу ујаттан, јаманынаң корыыр, оның агару јүзи ле јүреги! Үй кижичаң, эне — кижини јалтанбаска, эр болорына, чындыкка кычырар ла көдүрер.

Үй кижичаң, эш-нөкөринг үйде јок болзо, очоктың оды да өчөмик көрүнер. Оның ат-нерезиле, јалакай-јаражыла телекейдинг эң артык лирикалык поэзиязы чүмделген. Пушкин ле Лермонтов, Блок ло Есенин, Тютчев ле Фет, Хафиз ле Джалаллидин Руми, Петрарка, Шекспир — телекейдинг төрт талазынын улу поэттери үй кижининг, үйрө-јелезининг, эненинг јаражын мактаарга кандый сөстөр айтпаган!

«Түрк-јаражай кыстың јүк ле сурт этире көрүп

ийгени ле јаагындагы менги учун Самарканд ла Бухара городторды сыйлап берер эдим» — деп, улу Хафиз бичиген. Јаражай кыстын јүк ле менгин эки је ле деген городтон поэт бийик көдүрген.

Эненин, үй кижинин улу учуры, онын јалакайы ла јаражы бистин Совет өйдө там бийиктегенин кажы ла кизи билер. Бистин Совет Төрөлис биске иштеер, үренер, амыраар тең праволор берген. Бүгүн бис көп тоолу үй улустын агару ат-нерезиле оморкойдыс. Олордын ортозында атту-чуулу революционерлер, ученыйлар, артисттер, ишмекчилер, писательдер, колхозчылар, үредүчилер — јерден ала космоско јетире јаркынду ады чөйилген улус бар. Бистин улу орооныс Александра Михайловна Коллонтайдын, Инесса Федоровна Армандтын, Надежда Константиновна Крупскаянын, ат-нерелү артисттер Мария Ермолованын, Галина Уланованын, писательдер Ольга Форштын, Ольга Берггольцтын, Мариэта Шагинянын, космонавт Валентина Владимировна Николаева-Терешкованын ижиле, јүрүмиле, кеен ле јараш, омок ло ийделү! А канча кире јакшынак спортсмендер бар!

Олордын бирүзи бистин Туулу Алтайда чыдаган ла өскөн Евдокия Мекшило — 1964 јылда Инсбургта өткөн тогузынчы кышкы Олимпиаданын чемпионы, эмди Ленинградта јуртап ла иштейт. Бу јарлу чаначынын портреди эмди де облспорткомитетте туру. Бистин үренчиктер јылдын ла онын адына учурлалган мөрөйлөр өткүрет.

Туулу Алтайдын база бир мактулу кызы — ЧОН-нын комиссары, революционер Анна Васильевна Шупфер-Тозыякованын јаан јолы ла тузалу кереги узак өйлөргө ундылбас. Өрөги айдылган үй улустын кажызынын ла јүрүми ле ижи — бүт-

күл поэма, роман, төрөли ле јоны керегинде кеерке-
дүлү кожон! Бистин кажыбыс ла бүгүн Социали-
стический Иштин Геройлоры Тана Марчинанын,
Мария Толтокованын ады-јолын јакшы билер.
А көп балдар чыдадып, эненин магы деп орденле
кайралдаткан үй улус кайда? Олорго бистин
Төрөлис, бистин эл-јоныс сыраңай бийик бый-
анду. Темдектезе, Кан-Оозы аймакта јангыс ла
Экинур јуртта он кижини эненин магы деп орденле
кайралдаткан. Олордын бирүзи Аларушкина Кы-
ма — 11 баланын энези, озочыл койчы, јакшы ижи
учун «Знак Почета» орденле база кайралдаткан.
Кыманын өбөгөни Аларушкин Егор база ат-нерелү
койчы болуп, башкарунын ордендериле кайрал-
даткан. Эки јыл мынан кайра Егор јада калган.
Је онын балдары эненин ле эл-јоннын, төрөл кол-
хозынын эрке көзинин алдында.

Адазы јок өзөтөни сүрекей күч. Оны анчада-
ла јуу өйинде өскөн үйе јакшы билер. Је Аларуш-
кина Кыма јангыс ла јакшы колхозчы эмес, јалакай
ла сескир јүректү эне болгон учун, онын балдары
төп, шыраңкай улус болуп, кийим-тудумнан, кур-
сак-тамактан бир де эмеш кинчектелбей өзүп јат.
Кыманын бир уулы Аларушкин Михаил эмди Бар-
наулдагы университетте үренет. Бу балдардын да,
эненин де ырызы!

Эне!.. Агару, јараш ат-нере. Је кезикте канайып
айтпас, кезикте сыраңай башка да кылык-јанду
энелер учурайт.

Мен — бичиичи кижини. Көп јоруктап јадым. Јак-
шы улус бедреп јүреле, арга јокто, јаман да кы-
лык-јанду кижиге, јок, јартын айтса, јаман да
энеге учуражып турадым.

Баштапкы темдек: Ондой аймакта Өлөти јуртта
јерлү бир келин өбөгөниле экү аракыдаган ла ара-

кыдаган, ичкен ле ичкен, учы-учында балдарын азыраар ла таскадар аргазы јок боло берген. Онын балдарын көрүп чыдабай, төрөгөндөри азырап јат. Мындый ок јаман јанжыгудан улам кезик ада-энелер бойынын балдарын балдардын туразына аткарып турган учуралдар бар. Је ол эненин эки колыла сыймагандый, эки чокту көзиле эрке көргөндий качан да болбозы јарт ине. Энези тирү де болзо, балдарга өскүс артарга келижет. Сана-ныгар, сананыгар, энелер!

Экинчи темдек: бу ок аймакта менин чыдаган ла өскөн Қайрылык јуртта бир кезек энелер база ла аракыдан улам, азыраган балдарына аар-күч боло бергенин андагы улус јакшы билер. Јакшы билер, је олорды јуундарда сөкпөй, кезе-быча сөс айтпай, бой-бойларынын ортозында араай шымыраныжып јүргенче, кайран өй кайа көрбөй, элес эдип калат. Анда бир келин одын да, айлын да, балдарын да ундып, ол ло аракыдап, ол ло балырап-калырап јүргенче, үч уулы катунын јерине — түрмеге учурап калды. Қалак ла де, канайдар! Бала бүдерде јаман болуп бүтпей јат. Кандый ла укту-нациялу баланын ыйы да, каткызы да түнгей. ончозынын тили бир! Је баланы јаантайын ла «ай, токто!» — деп айтпаза, бажыла да база берерден маат јок.

...Бат кандый кунукчылду ла јеткерлү учуралдар кезикте болуп јат. Өскө энелер, кайран энелер, јаражай, јаш келиндер, андый кереги јок учуралдарды угуп ла көрүп, не токтобос.

Мыныла колбой бир мындый јакшынак темдек санаама кирди: эмдиги Совет өйдин ат-нерелү поэди Расул Гамзатов јуучыл Шамильдин Джемалутдин деп уулчагы керегинде мынайда бичиген: бу уулчак јаш тужында оны орус кааннын черүзи ол-

јолоп апарган эмтир. Јирме јылдын бажында Джемалутдинди каанның «килегениле» ойто јандырган. Эмди бу эр темине јеткен јиит кижии мўргўген јанын да, тўрўл тилин де, Туулу јерин ле оның ээжилерин де ончозын билбес, ундып койгон. Ол ўйдў Петербург јаар «јанарга» албаданган. Је бу ўйдў оның энези уулына јаш туштагы кабай кожонгын ойто кожондогон. Ол кожон кырлар керегинде болгон. Оны уккан бойынча, Джемалутдин кенете «ойгоно чарчаган!». Оның санаазына тўрўл улустын ла кату кеберлў туулардын јўзи иле-јарт јуралып келген.

Јардына кийген шинелин эр уштып таштаган: «Меге кылыш бер, ада! — деп кыйгырган, — Тўрўлим корулайдым!»

Эненин кабай кожонгын јиит баатырга мынайып ойто Тўрўлин сыйлаган.

Алтай энелер, ундыбагар кайран кожонды, эненин эт-јўрегинен чыккан кабай кожонды!

Ўй кижинин ўйдеги ле обществодогы јўрўминен јаан учурлу сурактар — кижини кижии эдип чыдары, балдардын адазынын ару-чеги, бўгўнги ле эртенги кўнис камаанду. Је ўй кижии балыр јўрўм баштаза, айылдагы бастыра ээжилердин јайрадылып барганы ол деп айдарга келижер.

Анчадала ўй кижинин, эненин эзирик шалбындаганы неден де јаан кинчек ле ујат.

Эне, кайран эне, слер очоктын, оттын, айылдын — ончозынын ээзи ле бажы болгон тоомјыгарды бийик тудатан, качан да ундыбайтан, онон биске кату ла јалакай болотон болзогор, бис те быјанду ла омок, јажына јиит ле јараш болор эдибис.

Ак-јарыкты айланып, Алтайынгла да јоруктап јўреле, кўп немеге сўўнерин де, бир кезикте туйуксынып, кородоп, кўксин караујлай да берер.

Мен эки жылга улай Алтын-Көлгө барып жүрдим. Баштапкы жыл ады-жолы шак эмди жарланып бараткан кайчы ла писатель Таныспай Шинжинле кожо جورуктаганыс.

Алтын-Көлгө учуп келеле, акыр, бу Артыбаш деп алтай журттын улузын барып көрзө, айса болзо, чөрчөкчи-куучынчы кижиге учураар деп, бис ол деремнеге келдибис. Оромды төмөн базып отурзабыс, жолдын ла кырында эки эмеген — эки эне согушкылап, бой-бойлорыла түкүришкен-каргышкан жаттылар. Турган эмес, тоолонгылап, жунмалажып жаткан ине... А туристтер — Туулу Алтайдын жүстер тоолу айылчылары, бастыра орооннон бистинг туулу жеристи ле онын улузын, жадын-жүрүмин көрөргө келген жүзүн-башка тилдү жон сыр чубашта. Олор сокор эмес ине. Бу согушкылап-талашкылап жаткан эки эмеген сананбас кайтты не, кайтты не?! Коккор жүреги жок, уйалар жүзи жок өрөкөндөр үстүгү орооннон түшти десе, жүстеринин кирлүзин не дейзинг, алтыгы орооннон чыкты десе, эмдиги өйдүгү улузы кийетен туфля өдүктү.

Олорды ай-уй деп айдарга, токтодорго келишкен: «Слер жангыс бойоорды эмес, бастыра автономный областьты уйатка түжүрүп жадыгар!»

Эзендеги жайгыда жүрзем, база ла ол журук болбозын ба. Байагы ла эки эмеген, база ла эзирик!

Эки ле болчок эмегеннин бажына чыкпас Артыбашты айландыра жаткан эл-жон кайткан?

Жок, кычыраачылар, мен өнөтийин жамандап турган эзем. Нени көргөм — оны айдадым. Айса болзо, эртенги жүрүмгө жүткиген ас калыгым, алтай жонум, мыны угуп, агару, чек, ару болоры жанынан сананар. Кандый бир иш өткүрер арга-сүмө табар. Эненин бийик ады — ол кижини кижиге эдери, кижиликке кожоры болуп жат.

База бир кереестинг кереези тем болгодый тем-
дек: Кем Москванын Кремлинде, В. И. Лениннин
квартиразында болгон, ол мындый темдектен
кыйа баспас. Анда, улу башчынын квартиразы
болгон кыпта, Владимир Ильичке калганчы катап
туштажарда, энези сыйлап берген жылу арчуул
туруп јат. Энезинин бу сыйын Ильич колдонг тү-
жүрбес болгон дежет.

Эненин сыйы! Эненин көзи! Эненин колы!
Эненин сөзи ле кожонгы — ончозы улу ла јалакай,
ончозы кереес ле ундылбас!

Энем каккан казык бар,
Элен-чакка элебес.
Энем айткан сөзи бар,
Элен-чакка ундылбас!

Мынайда алтай уулдар ла кыстар чертенип ко-
жондойт. Је Ильичтинг энези — Мария Алексан-
дровна — ол энелердинг энези, ырыстын ырызы!
Онын уулына берген сыйын, жылу арчуулды кө-
рөлө, тили биске сүрекей јуук балкар калыктын
поэди Кайсын Кулиев — менин акам ла адам ош-
кош јаан-јалакай јүректү ойгор кижиге — Кавказ-
тын тууларында јуртаган энелердинг андый ок
арчуулдары керегинде мынайда бичиген: «Бис-
тинг тууларда эненин арчуулынын учуры улу ла
агару. Оштөжип, кан төгүжип эки эр кижиге согу-
жып ла өлүжип јаткан өйдө, олордын ортозын
кечире үй кижиге арчуулын чачып ийзе, оштүлөр
тургуза ла эки јара база берер. Токтогон! Кан-
дый да јалтанбас, кандый да казыр ла кату эр
кижиге эненин арчуулын алтай базар учуры јок!
Бу агару ээжиге бастыра телекейге таркабаганы
сүрекей ачу!» — деп, Кайсын-аганын короодооры
јолду.

Кавказта журтаган балкар, кумык, ногай калыктарла бистинг тилис сүрекей жуук. Олордын кезик жандаган жангы ла ээжилери де биске түнгей.

Эй, јашөскүрим, алтай кыстар ла уулдар, алтай энелер, бу бийик ле кереес, агару ээжини жүрүмисте тузаланып, олордон тем алзабыс кайдар?!

Эне... Ол јаантайын киленкей, јаантайын агару болгон. Онынг учун база бир ойгор ло, је бу ок ойдо кунукчылду кеп-куучынды эске алынып ийелик. Мында эки үй кижининг кебери: бирүзининг ай-јаркынду киленкейи ле агарузы, экинчизининг энг өткүре тес кара күүни, жүреги көргүзилет.

«Јойу кижі јадала, көрөр, атту кижі түжеле көрөр» деп айткадый бир јараш кысты бир уул сүүген. Оны сөстөөрдө, кыс айткан:

— Мени эш эдип аларга турган болзон, эненди барып өлтүреле, жүрегин меге экелип бер...

Уул јөпсинген. Энезин өлтүреле, јаражай кыска жүгүрип келеделе бүдүрилип, көңкөрө јыгыла-ла, энезининг тирүү жүрегин эки колынан ычкынып ийген. Уул өрө тургалакта, эненин үниле жүрек сураган:

— О, калак ла де! Тын јыгылдын ба, уулым! Бойынды чеберле, балам!..

Бат кандый! — эненин эрке, үргүлјиге киленкей жүреги! Бистинг кандый да јаманыска эне узак ачынбай, јаантайын килеп, болужып, биске болуп нени де карамдабайт. Улу эненин улу жүреги!

Јердинг јаражы — кижининг јаражы, кижининг јаражы — јердинг јаражы. Бистинг Туулу Алтай-ыс — јараш, байлык, быйанду јер. Бу төрөлисте јараш, јалакай, киленкей ле улу жүректү энелер качан да түгенбес. Олор бар тушта, одыс та өчпөс, там көңжиир. Јүрегис те сообос, там омокко ло бийик јаркынга јүткиир. Улу Прометейдинг

агару оды энелердин очогында ла жүрегинде күйгенче. Олордын жүректери тирү, жүстери жалакай ла керсү, ачык тужында, бис те, олордын уулдары ла кыстары, тирү, омок ло сергелег болуп, ичкери көрөр лө алтаар учурлу.

Сананыгар, Эне... Эней... Энейим... Энем...
Энелер!

Кыстар

Мен сананзам, жүрүм бойынын кандый да аңылу айланчыктарыла эбирилип өдөт.

Көп тоолу жол-жоруктарымнын бирүзинде мен Акташ журттан Горно-Алтайска жетире бир автобуста бир кысла кожо келдим. Узак жолдо улусла танышпайын да дезен, таныжып, куучындашпайын да дезен, куучындажып ийеринг. Онын үстине отурган јерис коштой болзын. А коштой отурган кижиле эрмектешпей, канайып түлтүйип калган келип јадар. Эрмекти, санаама кирет, ол тушта мен озо баштагам. Бистинг куучын шак ла мынайда өткөн эди.

— Слердин адаар кем?

— Марга...

— Мария эмеш пе?

— Јок, Марга, а не, јаман атту эмтирим бе? — кыс көгөлтирим будукту кирбиктерин өрө көдүрген, — чын, ада-энемнинг адаганы ла ондый... Меге јарап јат.

— Меге де јарап јат слердин адыгар. Су-алтай ат болтыр. Та ненин де учун слердин адыгарла кожо ыраак турлулар, өлөн-баргаазы јайылган алтай журттардын орды санаама кирди.

Марга — куучынчы кыс болгодый. Менин эрмегиме јөмөжип, онон ары бойы улалтты:

— Малчылар жайлузына көчө бергенде, олор-
дын кыштузы шак ла слердин айтканаар ошкош.

— Эйе... Андый журтка келзен, көксингде кан-
дый да ээнзимек, жангыскандык боло берер.

— Көрзөгөр — деп, Марга каткырып ла омор-
коп чыкты, — көрзөгөр, менин адым слерди тур-
гуза ла «поэзиянын ороонына» ал барды ошкош.

— О, слер бойоор поэт болдыгар, Марга?!

— Жок, кайдан...

— Слер бу Акташтын ба?

— Эмди Акташтын, азыйда Чибитте жатканыс.
А эмди Акташтан да атанып жадым...

— Кайда барып жатканаар?

— Озо баштап Горныйга једерим... Онон...
Онон ары Орто Азияны көстөөр бө, айса, Хаба-
ровск јаар ууланар ба — билбей турум...

Шак ла бу сөстөрдин кийинде, Марганын
ыраак жажыды кенетийин меге јартала берди ош-
кош. «Акыр ла акыр, сан ла башка неме эмтир» —
деп сананала, бир кезек ойгө унчукпай, коштой
отурган кысты араайынан ајыктай бердим.

Јас јаны ла јажарып келген. Автобус Чуйды
төмөн там ла түшкени сайын јолдын эки јанында
көк өлөң там ла јараш ла кеен чымырайат, агаш-
тар јажарат. Тенери де көпөгөш, јер де телкем не-
ме ошкош. Алтай тынданып ла ойгонып, агын
суулары күркүреп, кобы-јиктерди төмөн сунгулайт.
Менин коштойымда отурган кыс борортым-чан-
кыр штанду, куу өңдү кееркедим плашту. Узун
чачтары эки јардына јайа түжүп калган. Јангыс
сөслө айтса, эмдиги өйдин седеккек деген кыста-
рынын бирүзи.

— Марга, Орто Азияда слердин төрөгөндө-
рөөр бар ба? — деп, мен сонуркадым.

— Жок, анда кем де јок.

— Айса, үредүгер, ижеер аайынча барып јаткан кижн бе?

— Јок, тегине ле јер көрөйн деп, келишкедн иш табылза, иштейн деп...

— А мында нени иштегенеер?

— Иштеерге келишпеген. Јаш балалу болгом...

Јаш балалу болгон. А мен оны кичинек кыс деп көрүп бараткам. Эмди онын балазы кайда не, акыр, бу кижиле не болгон болбогой?

Мынайып сананып баратканчам, Марга бойы эрмектенди:

— Бис бастырабыс он карындаш улус.

— Айдарда, слер ада-энегердин «ала-мончок» дейтен, эн кичү кызы болбайдараар. Андый ба, Марга? — деп, мен та ненин де учун күлүмзиренип ийдим. Мен Марганы, байла, ачындырбаска, оныла та не де болгон деп сананган ошкожым.

— Јок, мен «ала-мончок» то, кичү де эмезим — деп, Марга мойноп ийди. — Мен бистин биледе эн јааны, арткандары ончозы менен кичинек.

— Андый болзо... — Мен чала айдар сөс таппай бардым.

Оны эмди та не деп айдатан — та кыс, та келин, бойым да аланзый бердим. Је Марга омок, куучынчы болгон. Јаан да саатабай, үзүлип калган эрмекти бойы улалтты:

— Энем конторада уборщица бол јат. Адам — бульдозерист... А мен бу, барып јадым...

Көк јарамас! Бу мынын байагы јаш балазы кайда? Энезине артырып койгон кижн бе? Айса, кандый бир јеткер болды эмеш пе? Оны канайып сураар, је сурабаска база болбос... Ненин учун дезе, Марганын кунугып ла санааркап бараткан кирези јок. Јүреги омок, јүзи каткылу, а көргөн көстөри чолмондый курч ла сонуркак.

— Марга, — дедим, — слер јангыс ла ачынбагар, мен бир неме сурап угайын дегем...

— Онызын меге айтпазаар да јарт — деерде, кайкаганыма, онон ары сѳс айдып болбой, оозым анайда ла ачык артып калды ошкош.

— Онызы меге јарт — деп, Марга катап айтты. — Слер менин балам керегинде сураарга сананганыгарды мен тѳкѳ качан сезип койбой...

Кѳрзѳгѳр кандый! Кѳгѳс јок, сезѳшѳѳлте јок кижѳ эмес.

— Баламнын бир јажы бѳткен. Эмди мен јайым. Нинаны мен дом ребенкага табыштырып койбой...

— Канайып?! — деп сураганымды бойым да сеспей калдым. — Канайып, не?!

— А не кайкап тураар? — деп, Марга мен јаар кайкаганду ла суракту кѳрди. — Мен јаш, кѳрѳп јадыгар. Меге база јайым керек, мен база јѳрѳм јѳрейин деп...

Марганын эрмек-куучынын онон ары угуп ла тындап келедер болзо, ол ѳбѳгѳниле јарашпаган кижѳ болтыр. «ѳбѳгѳнимди сѳрѳп ийгем — деди. — Ас акча иштеп јат. Онон Кош-Агаш ла кѳчѳѳк, колхозко ло бараак деп, ай-кулагыма амыр бербес... А мен ого, колхозко барала, нени эдетем? Мен кандый да болзо, он класс ѳредѳлѳ, орус тилдѳ кижѳ, а ол дезе, јѳк ле јетѳни божоткон. Тегин шофер».

— А слер онын тегин шофер болгонын алдында билбес болгоноор бо?

— Канайып билбес болгом. Билер болгом! А сѳѳш... Сѳѳш неден де тура калбас деп, слер билип јадыгар ба айса јок по?

— Је сѳѳген болзогор айса оны не сѳрѳп ийгенигер?

— Јаңы ла јартадым ине. Қолхоз көчөөк деп јат. Онон ас акча иштеп јат. А колхозко барза, оны јамылу боло берет деп пе?

— Је сүүш неден де тура калбас дегени айса не?..

— Сүүш пе? Онызы өскө сурак... Онон сүүш өчүп јат, сүүш күйүп јат... Бот кандый айалга, нөкөр поэт, — деп айдала, Марга эс ле јок јыңкылдада каткырып келетти. — Слер андый кожон бичизеер: «Сүүш өчүп јат, сүүш күйүп јат» деп... Бат бу кожон «Студенттердин кожонгынан» жүрекке чик јок өнгүре табарар...

Марга алтай да, орус та тилдерди јакшы билер болгоны иле билдирди. Је мен ого јаңыс ла нени де јартап айдып болбогом. Чынын айдар болзо, онын ондоор до күүни шак ол өйдө јок болгон. Марганын бажын ла меезин эмдиги, јирменчи чактын јажыл јазынын ла јаш тужынын салкыны ээлеп койгон. Оны јаңыс күнге ле јаңыс бу мындый куучынла јенерге иженетени как куру деп билдирген...

Андый арылык-берилик кей-кебизин салкынды јаңыс күнге эмес, јаштаң ала онын бажына кийдирбеске кичеенер керек. Онызы, байла, ада-эне-нин таскаду-үредүзинен камаанду. Је бу ок өйдө оны курчаган улустын, үүре-јелелеринин камааны, сөзи кайда баады не? А школ, комсомол ого эрмек айтпаган деп пе?

Јок, мен јиит кижии он класстын кийининде јаңыс ла бийик үредү алар учурлу деп мен сананбай јадым. Андый болотон болзо, јакшы ла болбой кайтсын. Је андый арга јок болзо? Үренбезе, иштебес, ада-энезине, айлы-јуртына артып, карындаштарына болушпас неме бе? Мынан да өскө сурактар санаама кирип, кинчектей берди.

Жок, мен јиит улусты эне-төрөлин, онын эл-јонын билерге ле көрөргө өскө јерге барбас, өскө јерде иштебес деп, база айтпай јадым. Јиит јүрек качан да јилбиркек. Көрзин, барзын, јүрзин. Је јангыс ла аайлу-башту, амадулу, учы-учында бойына ла эл-јонына ол јорук тузалу болор учурлу ине. Баш ла салган јер дөөн мал да барбай јат. Қижини амадузы нени де эдейин, бүдүрейин, неге де једейин деген күүни апарар учурлу.

Жок, бастыра ла кыстарды мен Акташтаг атанган Маргала түңейлебей јадым. Је бу ок өйдө амадузы, ижи-специальнозы јогынан бодоп ло айлын, Алтайын таштап, ары-бери јоруктагылап турган «јелбистерди» ле «сангыскандарды» менин јарадар ла јөмөөр күүним база јок. Меге јан берген болзо, олардын јолдорын кечире чапкы-тузак болуп, туй јадып алар эдим.

Бүгүңги өй — бийик өй. Онын кулагы да узун, јанылгазы да ыраак. Је мен бодозом, кижии өйгө багынар эмес, өй кижиге багынар! Је бодозогор, эмдиги јүрүмнинг ле өйдинг кайкалдарын өй бойы эткен-бүдүрген эмес, оны кижии, бу өйдө јуртаган улус бүдүрип ле башкарып јат. Бистинг бүгүңги өй текши үредүнинг, једимнинг өйи. Алтай јонды алза, бүгүн анчадала бистинг кыстардын көп сабазы үренгилеп, кеен-јараш јүрүм јүрүп, тузалу иш бүдүргилейт. Горно-Алтайсктагы пединститутка бар — јаланг кыстар, педучилищеге ле медучилищеге кир — ойто ло көп сабазы кыстар. Кыстар билерге јат, кыстар сонуркап, үренип јат.

Эмдиги өйдө бистинг салымыс, келер јаркынду јүрүмис, бойыстың културабыс керегинде сананып, бир канча јыл мынан кайра мен «Ас калыктар» деп үлгер бичигем. Ол озо баштап «Алтайдын чолмоны» газетте, оноң орустап «Новый

мир» деп төс журналда, кийинде мениң үлгерлеримниң «Қардын үни» деп жуунтызында кепке базылган.

Ас калыктар алдында
Сурактар бүгүн ас эмес.
Балдарың, тилиң бар тушта
Бу сурактар түгенбес.

Андый сурактардың бирүзи јашөскүримниң жүрүмиле, бу статьяда тургузылганыла болзо, бистин кыстардың бүгүңги ле эртенги күниле колбулу. Кыстар — эртенги отын, очоктын ээлери, бистин келер өйис, јондорго көрөтөн күскүбис, јолдорго чыгатын кеендик күүнис ле амадубыс.

Кажы ла үйе улуста бойының аңылу оморкодузы, магы, једими бар. Ол бистин де өйдө андый. Је кезикте мындый да улус учурайт:

— Жууның-чактын өйинде мен торолоп өскөм. Шыра көргөм. Эмди балдарым шыралабазын. Не керек — алзын, кайдаар күүндү — барзын.

Балдары тойу-ток, кийим-тудумду болзын деп амадаганы — јакшынак амаду. Кем де бойының уулының эмезе кызының шыралап жүргенин көрөргө күүнзебей јат. Је ол «не керек — алзын» дегенине ајару эдер керек. Алардан, јиирден озо, ол неме канайып эдилип, табылып турганын бистин кыстар ла уулдар озо баштап ондоп алза, артык ла тузалу болор, кийинде ый-сыгыт, уят-түбек ас болор. Онон ол «кайдаар күүнзеген — барзын» — деп, бажында амаду јок баланың карманына бойы жүк арайдаң иштеп алган акказын тыктап беретени, мен бодозом, тен түбектин бойы. Айла, шак мынайда јаңыс ла бичик билбес улус кылынып турган эмес. Андый учуралдар керек де, үредүчилердин де ортозында болуп јат. Мен

бир андый үредүчининг билезин билерим. Олор эки кысту, бир уулду. Балдары жаш тужында олордын айлында, темдектеп алза, шак мындый куучын болуп туратан:

— О, бистин Тоня кожончы болор.

— А Зоя дезде балерина болуп, улус кайкадар.

— А бистин Саша — деп, адазы эрмекке кирижип, үредүчи эмегенине жөмөжөтөн, — бистин Саша жарлу спортсмен болор эмезе поэт болордон айабас.

Аттын жүгүрүк болорын билип алза, жылкычы оны кулун-тай туштаң ала кичееп жат. Анчы ийти база күчүк туштаң ала үредет. Журукчылардын колы база жаштаң ала темигет. Билер, аай болотон жайалталу улусты база жашта ылгап ла бедреп, оноң ары таскадып, сүрекей аярулу кичеет ле үредет. Ончозы ла оосло айтканыла болотон болзо, бу мен не мынайып жүргем, эртен ле улу роман бичип ийер эдим. Ол алтай жонымнын магы, сый-белеги, мөңкүлик кереези болор эди. Же жылдыс көскө көрүнип, суркурап та турза, кол кыска — канайдат!

Кыстар, кыстар... Олордын адыла, олордын магыла бүгүн де бистин орооныс жаркынду! Аттучуулу жинт гвардеец кыстарды бис Александр Фадеевтин ат-нерелү романы, жуу өйининг кайкалду кереги ажыра билерис. А Зоя Космодемьянскаянын ат-нерезин кем укпаган?.. Биске жуук жылдарда, 1968 жылдын он алтынчы мартында Вьетнам республиканын Сонгми журтында жаан түбек ле жеткер болгон. Бу журтты Американын олжочылары жок эдип, жажы-жаанынан бери — ончо улусты кырып койгон. Кичинек кызычактарга да, уулчактарга да янкилер килебеген. Онызын бастыра телекей билер. Мында сок жаңыс кызычак — Во Тхи

Лиен тирү арткан. Ол кара керектин, канча түбектин керечизи ле каргышту кыйгызы болуп арткан — Во Тхи Лиен — вьетнам кызычак.

Мындый тороны, түбекти јенген улус чындап та мактанар ла тынзынар аргалу. А бистин эмдиги өзүп јаткан јаш үйе тороны билбес. Калаш, талкан јок отурбаган. Оды өчүп калган очоктын јанында боро күлле кожо борорып, ишке барган энезинин келерин, онын «кызыл колын» сакуп кыйналбаган. Кар кайылган кийнинде, эрте јаскыда, каранты кырадан арбанын бажын терип баспаган. Эмдиги балдар өркө-момоннын эдин јиирге јас келерин, ичегеннен ол тындулардын чыгарын карамтыгып база сакубаган. Баш болзын, сакубазын, андый јеткер ойто болбозын! Је сананзын, билип јүрзин ол јылдарды, ол шыраны.

Тороны јенеле, мактанган кижини јамандаар арга јок, ого — мак! А тойу јүрүмди јенип болбогон јиит үйеге бис бүгүн нени айдар, не деп сананар учурлу?..

Эмди бистин өй өскө —

Не ле неме јеткил.

Јаңы үйе өскөн,

Јүрерге, тынарга јенил!

Је калаш јеткил дейле,

Болорзыныш токтозын.

Је качан да курсактан

Кижн бийик ол болзын!

Бүгүнгн кыстардын јүрүми, олордын эртен кандый болоры — ончозы мени тегин јилбиркедип, өзөк-буурымды сыстадып турган эмес. Мен бодозом, анчадала үй кижиден, кыстан обществонын јүрүми јаан камаанду.

Кыс кемди эш-нөкөр эдип ичине јарадар, оноң јүрүм, биле камаанду. Кыс барбаза, болбозо, албан-шыкаанла оны апаратан јанг эмди јок. Совет јаннын закондоры — кыска кару ла јалакај. Кыстың барып јаткан уулдың угында эмес. Онызы ол уулдың кижиге болгон кеминде ле кылыгында. Кажы ла биле, кажы ла кижиге ырыс бедреп, ырыс күүнзеп јат. Ол ырыс ойто ло уулдың ла кыстың бойынан камаанду. Јаман кылыкта, уурчыда, төгүнчиде, јалкуда ла өскө дө једикпесте кандый да нация јок деп билигер. Јаман — јаман деп, јакшы — јакшы деп адалар јангу. Оны талдап, ылгап, сезип, көрүп билерге үренер ле јаш үйени үредер керек.

Кыстар... Алтайымнын ла ороонымнын бу эн кеендик чечегинин салымын сананып, олар керегинде сөс айдарга белетенип, мен сүрекеј көп улусла эрмектешкем. Эрмектешкем, је ончозына сок ло јангыс сурак бергем: «Эмдиги кыстар слердин өйдөги кыстардан нези башка, олардың кандый аңылу кылыгы слерге јарап јат, кандый јарабай туру?»

Шак бу суракка меге башка-башка үйенингулузы каруу јандырган. Олардың ортозында кайкамчылу јолдор өткөн, көпти көргөн лө билген, јенген ле көпкө јендирген де нөкөрлөр бар. Менин сурагыма бүгүнгиге јииттер бойлары да каруу јандырып јат.

Је ол сурактын каруузын Турачак аймакта Јайлу деп јерде јуртаган јаан јашту бир өбөгөннөн баштайлык.

Аднај Туймешев, 80 јашту чөрчөкчи ле кожончы кижиге.

— Менин өйдөги кыстардан эмдиги кыстар ыраак башка болуп јат. Бистин көргөн кыстар

мындый кийим де кийбеген, мындый тураларга да кирбеген, клуб та, театр-кино до билбес. Эмдиги улус «ыраак» деп сөсти ондобос. Жайлу ла Арты-баштын ортозы кубулбаган. озогы ла бойы — он алты беристе. Же бистин ойдө ол ыраак деп чо-толгон. Ортозын Алтын-Көл бөлип јат. Ол ойдө катер де, онду неме де јок.

Айылду-јуртту болорго кыстарды канайып талдаган дейзин бе? Канайып талдаар оморды: көкчизин көргөй, иштенкейин көргөй, угы-төзин, не сөөктү, не кижии балазы — оны сурап уккай... Бат андый болгон. Менин үйимди түкү Чолушманнан экелгилеп берген. Келген кийинде јангы көрдим. Анан јуртадык, јети-сегис бала азырадык. Бат бу ла...

Мынайып бир де көрүшпеген улусты айылду-јуртту эдери ол ойлөрдө солун эмес болгон. Онызын мен јартабай јадым. Кажы ла кижинин меге јандырган каруузынан эмдиги үйе — уулдар ла кыстар бойлары шүүлте этсин, ойдин, јүрүмнин өскөргөн өнин танызын.

Е. Г. Мултуева, төс профессиязы үредүчи, Ада-Төрөл учун Улу јуунын туружаачызы, узак јылдарга партийный ла советский иштерде турушкан, эмди пенсияда:

— Кажы ла кижинин јүрүми онын бойынан камаанду. Јок, јаныс та кижинин эмес, бүткүл үйенин де салымы бойынан камаанду. Темдектезе, мен 1939 јылда, ол ойдө Ойрот-Турадагы педучилищени божодып, онон Ленинградта Крупскаянын адыла адалган пединститутка барып киргем. Өскөн јерим Отогол — Кан-Оозы аймак. Ленинградка јаныскан келгем. Анда эјелү-сыйынду эки алтай кыс — эмдиги бистин јарлу поэтесса Александра Федоровна Саруева ла онын сыйны, эмди

филологический наукалардын кандидады Мария Федоровна Саруева (ол эмди Карачаево-Черкессияда) јолугып, үч алтай кыс боло бергенис. Анда үренип турганча, 1941 жыл келген, канду-јуу башталган. Бисти, үч алтай кысты, өштүлердин курчузына алдырган јеткерлү городтон ойто Алтайга јанзын деерде, болбогоныс. Бис Ленинградтын ончо улузыла кожо артып, бойыстын күүнисле фронтко барганыс. Ол өйдин некелтези, төрөлин сүүрге таскаду, байла, андый. Онон ары Кызыл Черүниң јенүзине јетире фронтто болгом. Мениле кожо Ойрот-Туранын педучилищезинде үренгендерден эмди тирү арткан, бир де эр кижии јок. Сананарга да коркушту. Ол 16—18 јашту уулдар Төрөли учун јүрүмин берген...

Менин кожо үренген ле өскөн кыстардан кийинде көп сабазы јакшынак ишчилер болгон эмей. Темдектезе, үредүчилер Е. С. Тюхтенева, Н. Н. Уксегешева, О. И. Тартыкова, В. П. Казанцева — история наукалардын кандидады, С. Н. Шабуракова. Ончозы тоомјылу улус...

Эмдиги кыстар?.. Мен бодозом, керде-марда төрөлине кату өй келишсе, эмдиги де кыстар јана болбос!..

Э. К. Кыдыев. Заготовкaлардын Министерствозынын областной бөлүгинин инспекторы, өткөн јуунын туружаачызы:

— Эмди 8 класс үредүлү кижини — үредү јок деп чотоп јадыс. Бистин өйдө ол тын үредү болгон ине. Кучкаштын балазы канайып чыдайла, уча берет. Бала база барар јанду. Оны токтодып болбозын, је јаныс ла ол барган јерине кижии болуп јүретен болзо, алтай јоннын, нациязынын адын түжүрбейтен болзо...

Валерий Кыдыев, студент.

— Бойы көрбөй жадып, кижн кижини канайып алат. Меге куучынчы, кеберкек кыстар жарап жат. Же кей эмес болзын...

Горно-Алтайсктын оромында туштаган кижн:

— Бу мен айылду болорымда калбак та жок кижн болгом. Алып жаткан эжимде де эш-неме жок. Эки чемодан — анда толо учебниктер. Бис эки-лебис — жиит үредүчилер. Мынайып Ийин журтта жолугыжып, айыл-журт туткан эдис. Эмди айылду-журтту болуп жаткан улусты көрзөн, тен кайкаарын — ончозы белен, ме, ал, ме, жи дежер ине. Улус айылдын ичин канча жылга улай жөп жат, а озор десе, нени де этпеген, нени де бойы бедреп таппаган — ончозы бу, белен... Ат-нерелү керек эткен геройлорды да албаты онойып уткыбай жат.

Жолдо туштаган кыс:

— Подарок жок болзо, кижиге де не барар.

Жолдо туштаган уул:

— Мен той ло этсем, адам «Жигулизин» меге берип ийер болгон!

Л. С. врач:

— Бистин областной больницада бийик үредүлү көп врачтар иштеп жат. Олордын ортозында орус та, алтай да кыстар бар. Же мен алтай врачтар керегинде айдайын. Бистин кезигис одус жашка жууктажа бердибис, институтты божотконыстан бери база удай ла берди. Иш, жүрүм өдүп ле жат. Же бисте көп тоолу врач кыстар эмдиге кижиге баргалак — жаныскан. Ненин учун?.. Онызын бойыгар санангар, мен айтпазым...

Г. Федотов, радист:

— Меге кижини акту жерге каралабас, күнүркебес кыстар жарайт. Мен кижн алар алдында, шак анайып, ак-чегин талдагам. Эмди журтап жадыс. Уйим преподаватель. Эптү журтап жадыс. Же

билерим: журт төзөөргө, озо ло баштап јиит улуска башка квартира керек. Ада-энезиле кожо јадарга јарабас, олордын бир-бирүзи жүрүмге кирижер, үредерге умзанар. Онон улам кериш, кыйыкташ, өөн-бөкөн чыгып јат. Бат журт тыгып, биле быжу төзөлгөн кийинде, ада-энезиле кожо до јадарга кем јок.

Јолдо тушташкан база бир киж:

— А меге албатызынын јанын јандап билер кыстар јарап јат. Онон башка кезиги јааны-јажын ылгаштырбас, штандардан кийип ийеле, айрандашкылап турар.

Коштой турган кыс:

— Ыштан кийери — ол эмдиги ээжи эмес, блар! Озогы да үй улус жүкпе јогынан, јангыс штанду жүрген.

Ондойдын кижизи:

— Менин јерим — Кулады. Мен бүгүңги кыстарды ончозын јабарлап, јамандабазым. Иш те эдери, көктөнөри, кожондооры, комус та согоры, уй да саары, кой до кайчылаары бар. Је «јүс эчкинин ортодо кодырлу бир эчки табылар» деп, чынын айдар болзо, јажырбас-јаппас, уйалбас болзо, меге мындый каа-јаа учуралдар јарабайт: бистин јердин бир кезик кыстары он класс божодып алала, ары иштебей де, үренбей де, сабырт ла этсе, ол Орто Азия јаар тениир неме тапкан. О кудай, үредүлү, специальностьту болзо, баргай — кем де неме айтпас ине... А бу көөркийлер барар, алды-кийнин сананбас, онон ойто јаш балалу јангылап келер болбозын ба, кайракан!

...Бат, кыстар, андый. Мен бу статьяны би-чиирден озо ол Марга деген балала кожо Акташтан бери келип јаткан өйдөң бери көпти санандым. Ол санаа-шүүлтелердин кезиги өрөги куу-

чындашкан да улузымнын айтканына келижиپ
јат. Је кайкамчылу неме: јүрүм бойынын кандый
да айланчыгыла барып јат дегени чынга келижет.
Кезикте сакубаган јанынан туштай да берерин,
јолукпайын дезен, јолуга да берерин. Бу јылдын
апрель айында мен Барнаулга јүреле, онон Бийск-
ке јетире поездле келгем. Вокзалга түжүп, бери
Горно-Алтайск келетен таксини токтодып, ого оту-
рарга јатсам, кийнимде үй кижининг үни угулды:

— Ой блар, слер мени кожо апарзагар.

Баш ла бол, кайа көрзөм, бу ла алдымда
Марга, былтыр јаскары јай Акташтан јаңыс авто-
бусла кожо јоруктаган Марга турды. Јартын
айдар болзо, озо баштап мен та неге де сүүне бер-
дим. Онон ойто өзөгим јаман болуп, кенете өчө
бердим. Марга јаш бала кучактанып алтыр...

Машина бурулчык оромдорды өдүп, Чуйдын
трагына чыккан кийинде, кайа көрүп, Маргадан
сурадым:

— Эмди кайда токтойтон, Марга?

— Акташ јаар, ада-энеме јанып јадым — мы-
найда айдала, сакубаган јанынан озогы омок
Марга мыжылдап, ыйлай берди.

Мен онон городко јеткенче, бир де эрмек сура-
бадым. Марга да неме айтпады. Экинчи тушташ
ончо керекти сөс јогынан бойы јартаган деп, мен
база айдып болбозым. Је бу ла ок өйдө ичимде
кандый да сурактар күйбүреже берди. Кижининг
өйи ле онын салымы. Онын келер өйин, калак ла
де, ажындыра от јарыдып, көрүп болбозым...

Марганын бу апарып јаткан балазын кандый
салым сакуйт не? Ол база бир јашка једер, база
ла бутка туруп базар. Бот кандый сурактар мени
кыйнап јат, кыстар, кайран кыстар, эјелер ле
сыйындар.

Кижѝ бол, кижѝ!

Тымык, такпа суучактын јарадында школго барар јажы јеткелек оок балдар ойногылап јаткан. Олор балкаштаң ла кумактаң аттар, койлор, кучкаштар эткилейт. Кезиги јол јазап јат. Ол јолло балдардын бойларынын ок эткилеген «автомашиналары»: МАЗ-тар, газиктер ле «Жигулилер» ары-бери учурткылайт. Олор ончо немени ундып, узак ла сүрекей эптү ойногылап турды. Байла, бу ак-јарыктын үстинде олордын бойларынын јазап алган «аттарынан», «койларынан» ла «машиналарынан» јараш бир де неме табылбас.

Бу балдардын мындый јайым ла кеен ойынын кандый да уулчак келеле, кенете булгап ийди. Сыны өскүлөң ле сап-сары чачту уулчак оок балдардын түймеенин аскырып турды. Онын кийим-тудумы да јараш, бойынын чырайы да кеберкек, көстөри ачык ла омок. Қийип алган чап-чанкыр чамчазы сыраңай ла онын бойынын јаш тужы ошкош кеен ле јаркынду. Оок балдар оны јакшы билетен ошкош. Ненинг учун дезе, байагы јаан уулчак олордын ойынчыгын ала койып, бажынын үстине бийик өрө көдүрип, андыжып, ары-бери мылјындап јүгүрерде, оокторы оны ээчий сүрүжип, арай ла ыйлап ийердин бери јанында, мынайда кыйгырыжып турдылар:

— Володя, атты эмди ле бер! Володь, сен машинаны оотпозон! — А онызы балдардын јайнузын керекке де албай, ап-апагаш тиштерин кажайтып, каткырып ла ырјандап, ары-бери мылјындаарын токтотпойт. Уулчактардын бирүзи, кыскачак јендү кызыл чамча ла јажыл өңдү кыскачак штан кийип алганы, јүгүргенче барала,

байагы баштак уулдын каткак жардына кадала берди. Онызы кенете бура согордо, кичинек уулчак, жеңилчек бөрүк чилеп, туура уча берди. Ол келип ташка тизезиле мондоп, ыйлап ийди. Өскө, уулчактар байагы шокчылдын кийнинен сүрүжип, ойынчыктарын ойто айрып аларга умзангылайт. Кенетийин онызы токтой түжүп, кандый да сүмелү күлүмзиренип, мынайда айтты:

— Эмди ле слер төртилегер тизе бажына отура түжүп, ончогор бир уула — деп, ол эрмектенип, оноң ойто байагы жардынан јерге түжүрө мергедеп ийген уулчак јаар баштанып, — эй, чимирик — деп кыйгырып, колыла оны бойы јаар кычырып, оноң ары куучындады, — эмди ле ончогор менин јакыганым аайынча, күчүктер чилеп, «ав-ав-ав» деп, үрүп ийзегер, бу былјап алган немелеригерди ойто аларыгар. Билдеер бе?.. Айдарда, тоолоп јадым: бир, эки, үч... је! Қанайгылап калдыгар?.. А-а — деп, сакуп чөкөйлө, ол сары бажын булгай согуп, ойто ло сүмелү күлүмзиренип ийди, — андый болзо, эмди ле көрүп алыгар... Андый болзо, слерге бу...

Ол балдардын эткен кучкаштарды, койлорды ла аттарды бириктире болчоктоп ийеле, суу дөөн мергедеп ийди. Оокторы мыны көрүп, кайкаганына ла коркыгандарына ыйлашпай да барды. Олор кандый да јаан јеткер сезип ийгендий турдылар.

Јаан уулчак бу кылыгыла болорзынбады. Оның кончына изү от келип түшкен чилеп, турган јеринен секирген бойынча, балдардын байагы ойногылап јаткан јериндеги өскө ойындарды чачкылап ла ооткылап, буттарыла јемире баскылай берди. Оок уулчактар ойынчыктарын көрүп болбой, ойто ло арга јокто ыйлажа бердилер.

Бу өйдө ол он төрт јашту «јеткердин» јанына

Кижиге бол, кижиге!

Тымык, такпа суучактын јарадында школго барар јажы јеткелек оок балдар ойногылап јаткан. Олор балкаштан ла кумактан аттар, койлор, кучкаштар эткилейт. Кезиги јол јазап јат. Ол јолло балдардын бойларынын ок эткилеген «автомашиналары»: МАЗ-тар, газиктер ле «Жигулилер» ары-бери учурткылайт. Олор ончо немени ундып, узак ла сүрекей эптү ойногылап турды. Байла, бу ак-јарыктын үстинде олордын бойларынын јазап алган «аттарынан», «койларынан» ла «машиналарынан» јараш бир де неме табылбас.

Бу балдардын мындый јайым ла кеен ойынын кандый да уулчак келеле, кенете булгап ийди. Сыны өскүлен ле сап-сары чачту уулчак оок балдардын түймеенин аскырып турды. Онын кийим-тудумы да јараш, бойынын чырайы да кеберкек, көстөри ачык ла омок. Кийип алган чап-чанкыр чамчазы сырагай ла онын бойынын јаш тужы ошкош кеен ле јаркынду. Оок балдар оны јакшы билетен ошкош. Ненин учун дезе, байагы јаан уулчак олордын ойынчыгын ала койып, бажынын үстине бийик өрө көдүрип, андыжып, ары-бери мылјындап жүгүрөрдө, оокторы оны ээчий сүрүжип, арай ла ыйлап ийердин бери јанында, мынайда кыйгырыжып турдылар:

— Володя, атты эмди ле бер! Володь, сен машинаны оотпозон! — А онызы балдардын јайнузын керекке де албай, ап-апагаш тиштерин кажайтып, каткырып ла ырјандап, ары-бери мылјындаарын токтотпойт. Уулчактардын бирүзи, кыскачак јендү кызыл чамча ла јажыл өңдү кыскачак штан кийип алганы, жүгүргөчө барала,

байагы баштак уулдын каткак жардына кадала берди. Онызы кенете бура согордо, кичинек уулчак, јенгилчек бөрүк чилеп, туура уча берди. Ол келип ташка тизезиле мондоп, ыйлап ийди. Өскө, уулчактар байагы шокчылдын кийнинен сүрүжип, ойынчыктарын ойто айрып аларга умзангылайт. Кенетийин онызы токтой түжүп, кандый да сүмелү күлүмзиренип, мынайда айтты:

— Эмди ле слер төртилегер тизе бажына отура түжүп, ончогор бир уула — деп, ол эрмектенип, онон ойто байагы жардынан јерге түжүрө мергедеп ийген уулчак јаар баштанып, — эй, чимирик — деп кыйгырып, колыла оны бойы јаар кычырып, онон ары куучындады, — эмди ле ончогор менин јакыганым аайынча, күчүктер чилеп, «ав-ав-ав» деп, үрүп ийзегер, бу былјап алган немелеригерди ойто аларыгар. Билдеер бе?.. Айдарда, тоолоп јадым: бир, эки, үч... је! Қанайгылап калдыгар?.. А-а — деп, сакып чөкөйлө, ол сары бажын булгай согуп, ойто ло сүмелү күлүмзиренип ийди, — андый болзо, эмди ле көрүп алыгар... Андый болзо, слерге бу...

Ол балдардын эткен кучкаштарды, койлорды ла аттарды бириктире болчоктоп ийеле, суу дөөн мергедеп ийди. Оокторы мыны көрүп, кайкаганына ла коркыгандарына ыйлашпай да барды. Олор кандый да јаан јеткер сезип ийгендий турдылар.

Јаан уулчак бу кылыгыла болорзынбады. Онын кончына изү от келип түшкен чилеп, турган јеринен секирген бойынча, балдардын байагы ойногылап јаткан јериндеги өскө ойындарды чачкылап ла ооткылап, буттарыла јемире баскылай берди. Оок уулчактар ойынчыктарын көрүп болбой, ойто ло арга јокто ыйлажа бердилер.

Бу өйдө ол он төрт јашту «јеткердин» јанына

кайдан да бир јаан эр кижн базып келди. Болушка келген эр кижн шак ол кыскачак јендү кызыл чамчалу уулчагаштын адазы болгодый. Оок балдар эр кижини тургуза ла ууй тудуп, онон-мынан үн алыжат. Байагы кижн Володяны јединип алып, онын ада-энезине экелди...

Володянын ада-энези оок уулчактарга ла олордын адаанын алган эр кижиге нени айткан деп бодогылап туругар?

— Мында кижн түймегедий не бар? — деп, Володянын адазы кайкаган. Онын јажы да јаандай берген өбөгөн болгон. Је ого келген эр кижиге јөмөп, уулчагын адылардын ордына, онын јанын корый алган, — менин уулым слердин уулыгарды кыйнабаган ине, былар. Ойынчык дейдеер бе?.. Јаратта балкаш ла кумак түгенбеген эмес пе? Балдар ойынчыктарды, канча ла кире керек, ойто эткилеп албай?!

«Бистин балдарыска мындый эш кереги јок кылык кайдан табылат!» — деп, бис кезикте кайкашкылап отургылайдыс. Мындый казыр, кату кылык, эбнре јаман да, јакшы да болуп јатса, керекке албас јан кайдан келет? Қалык-јонго јарабас ээжилер, айса, јок јердег табылып туру эмеш пе? Шак мындый керектердин башталгазы бистин бойыстын өзөгисте «ичееп» јаткан болбос по?

Бистин јаткан айлыбыста, билебистин одырган јалар-одынын куйнында шак бу јеткерлү тагма јеезеленип јаткан болбозын? Оны јазап туруп шиндеп ле ајарып не көрбөс? Бистин бу јайым күндерис, аш-курсакту, ток-тойу јадын-јүрүмистен улам эбнре јуртаган эл-јоннын көзин јайымзыштын каразы туй алып бараткан болбозын. Бойын ла улусты тоойтоны кайда? Қайдаар кайылат кижининг уйалчангы, јүзи, мандайы? А ки-

жининг чеги, бойын јабыс түжүрбези кайда? Мен бодозом, бойын тоогон ло ару-чек, ак санаалу киж и өскө кижининг тоомјызын төмөн түжүрбес учурлу. Сананып жүрзем, «бис» деген билим «мен» деген сезүдег башталат. Онын да учун бүткүлинче коомой калык-јон јок. Јаман јер база јок. Јаман санаалу улус бар. Олор алдынан башка «мен» дегенинен тургулап ла бүткүлөп јат. Балыр тилдүлер учурайт. Олор база ла ол «мен» деген баштапкы билимле колбулу. Онойдо ок кижилик жүүлгектерден ле санаалу улустанг, аракызактардан ла оны ичпестерден турганы база түкү качаннан бер и јарлу. Је база бир кожуп ијетен неме: жүүлгектер бойлоры да јакшы билер — санаалу улус олордон чик јок ак-јарыкта көп. Санаалу улустын алдында «јүүлгектерди» јазып, эмдеп алары керегинде сурак туруп јатканы база јарт. Је онызылары санаалу улустын јалакай, кижилик ле килемкей сөстөр и укпай турган болзо, бистин обществонын ла государствонын чыгарып, јөптөп койгон Законы, ээжизи ого кирижер ле болужар јан бар. Бу ок ээжи аайынча аракызактарды да қаруузына тургузып јат. Јөпкө кирбей тургандар ла белен јөпсинижип, олордын кылынганынча жүретени — сыраңай да келишпес. Ого үзеери шак олордын јаман кылыгына темигетени, ајаруга албайтаны — неге де келишпес. Је бис кезикте, сыраңай ла ол суунын јарадында ойногылап жүрген кичинек балдар чылап, ас-мас хулигандар ла јөпсинип, ого багына беретенис бар. Анчадала олордын јаман кылык-јангына бистин темигип, ого удуга болбой турганыс јаан чочыдулу. Бистин амырысты бузуп, тал-табыш чыгарып јаткандарды көрбөч и, билбеечи болуп, јанынан өткүре база беретенис сүрекей түбектү.

Мен бу статьямды бичип, бойымнын уулдарым керегинде сананадым. Менде эки уулчак бар. Олор чыдап, кандый улус болгой не?.. Сүүндирер бе, корододор бо? Чындап та, озолодо от јарыдып көрөтөн арга бар болзо! Олордон кандый улус болгой не? Айдарга күч. Мен — белгечи, ырымчы-јорымчы эмезим. Мен — жүк ле балдарына јакшы күүнзеген ада. Ак-јарыктын үстинде менин адалар ас эмес ине.

Јебрен ойгорлордын сөзиле, кижиликтин јууп ла билип алган таскамалыла болзо, бу ак-јарыкта төрт јеткер: от ло суу, јес ле јер. Онойдо ок бу ак-јарыкта төрт сүүнчи: база ла — от ло суу, јес ле јер.

«Суу» — деген сөсти айдарымда, јангыс ла бу бистин күнүн сайын ичип ле јер-айакты эбире агып, оны кееркедип ле өзүмине өг берип турган суу керегинде эмес, онойдо ок көп сабазы суудан турган кабак аракыны база ундыбай турум. Бистин жүрүмисте болуп турган јеткердин көп сабазы шак онон башталып турган эмес беги. Је жүрүмнин айалгазы кандый да болзо, бойыннын бала-баркага бүдүп, олорго јангыс ла јакшыны күүнзеп жүредин. Олордын кажызы ла улустын ортозына жүрүп, чүм-чам јок тегин кижиле јакшынак ишчиле болотон болзо, биске өскө не керек?..

Ырысту бол, менин уулым, сен Кижиле — Сүүштин, Күннин, Јердин ле оны айландыра бүткен ончо кеендиктин јайалтазы! Бистин учы јок бу сүүнчилү, күчтү ле күч жүрүмистин, өйистин ле телекейистин ээзиле бол!..

Бу јуукта мен бистин Горно-Алтайск городын бичиктер садар төс магазининен чыгып келзем, чике ле онын эжигинде өскөн теректердин јанында үч уул турды. Олордын бирүзиле кичинегеш

боро кискечекти төжине жаба тудуп, јымжак белин сыймап, эркелегендү сөстөр айдат: «Кискечегимди сени, көөркийди, өскүс немени». Көрөргө дө эптү. Уулдар тургулагай, азып-тозуп жүрген өскүс немени эркелеткей. Мынайда сананып, эки-үч алтам эдип баскалагымда, менин кийин жанымда кижинин куйка-бажы јымыраар, өкпө-јүрегине өдөр сан ла башка јаман табыш угулды. Кайа көрзөм, бу јангы ла эркетенде болгон боро кискечектин бели сүүртелип, байагы уулдын эки будынын ортозында тоолонуп ла јылгажактап јатты. Бу кичинек ле чындап та чыдал-кадал јок немени ол уул талайып келеле, јанындагы турган терекке «туда берип» ийген эмезе кату асфальтка соккон. Јаңыс сөслө айтса, кискечекте бел јок. Мыны не деп айдар? Қазыр кылык па айса кату төгүн бе? Ненин учун бу уулдар анайда кылынган. айдып ийер тили јок јаш тынду ологорго кандый јаманын јетирген? Олор кискечектин комудалду мааражын ла јайнузын кулактын кырына да укпай, јарјандажып, бодоп ло каткырышкылап турдылар. Јаңыс ла каткы болзо кайдат. Је кискенин балазын кичектеерин токтотпойт. Эки буттын ортодо јылгажактап јаткан кискечекти там коркыдып, асфальтка уул буттарыла өнөтийин тирсилдеде тееп ле «бийелеп», не ле болуп турганын мен көрүп чыдабай, онын јанына жүгүрип келдим. Онон бойымнын үнимди бойым да ондобой, оларды токтодорго та нени де кыйгырып ла айдып турган эмитирим. А олор бойларынын «кийик бийезин» там ары улалткылап, меге удур а јарјандашкылап турдылар. Токтоор ло кирези јок. Уулдардын бирүзи кенете менин төжимнен ала койып, «Ы-ы-ы, сеге не керек, сен кем мындый, а?! — деп, ыркыратат. Айса, бойынды шак бу кискечек чилеп. а?!»

Бу өйдө ары-бери улус өтпөй турган эмес. Кайкамчылу неме — өдүп жаткан улустын бирүзи де биске аяру салбайт. Ончозы көс кымып, көрбөөчи болгылап турганын чат ондобой жадым. Нени эдер, канайдар? Агын айдар болзо, бу анзырап калган уулдардын колынан канайып айрылар арга бар? Же карын, шак ла бу өйдө олордын бирүзи оромды өрө милициянын сары машиназы сундуртып келеткенин көрүп ийеле, «Атас» деп, арткандарына шымыранып ийди. Онон олор үчүлөзи одоштой ором жаар кечире жүгүрүп, андагы туралардын бурулчыктары ажыра жоголгылай берди.

Менин алтай жонымда айдары жок көп ойгор ло жакшынак укаа ла кеп сөстөр бар. Онын ончозынын амадузы — кижини кижини эдип чыдадарына баштанган. Же андый кеп сөстөрдүн бирүзинде «Сенин ийдин кандый да ак өндү болзо, түңей ле иргеде жадар учурлу» — деп айдылган. Мен бодозом, бу сүрекей ойгор ло терең шүүлтелү. Кажы ла немени кечире жаткан кыйуны билип жүрер, бойына берилген аңылу кемнен өдө конбозы керегинде мында жарталган. Кижинин бийик ээжилеринен жабыс немеге жөмөбөс лө оны бодоп ло өрө көдүрбес.

Мынан көргөндө, бис кезикте балыр тилдүлөрди, акара-бажы жок кату кылыкту улусты кара жерге «көдүрүп» ле көрбөөчи болуп турган ошкочжыс. Олорло сөс жогынан жөпсинип, жалтанганыска темигип барадыс эмеш пе? Бүгүн кичинек баштак уулчакка оок балдардын ойынчыктарын тепседе-рис, эртен кандый бир тындуны кинчектеп ле кыйнап жатканды көрүп, жанынан өдө берерис. Шак мынайда жүреле, бойыстын кижини болгон ло не-неменин ээзи болгон бийик адысты жылытарга турган болдыс? Незин жажырап, кезик учуралдарда

«Күчүк-күчүк деп эркелетсе, ийт кижинин оозынан жалаар, бала-бала деп эркелетсе, бажына чыгар» — деген кеп сөскө жууктажа береристен маат жок. Жакшы ла жаманнын ортозы төрт тө өлү болзо, же оны ылгаштырып ла билип жүрзе, качан да артык. Жаман кылыкка удур нажылык ла түргөн тартыжу жарлаарын бис кезик арада чат ундып койодыс.

Кижиге бол, кижиге!..

Удабады, мен Ондой аймакка жоруктап жүрдим. Бойымнын төрөл жерлеримде, Жоло-Кайрылыкта база болгом. Жуунун кату жылдарында кайыш курла кезе тартылган жаш тужым шак бу жерлерде өткөн эди. Мен оны ундыбагам. Онын да учун бого канча ла катап келгемде, бойымнын жаш тужымды эске алынадым. Бу жүреле, бойума жажыт үйени, ойногон-жүгүргөн жерлеримди ойто ло сананарга келишти. Онын учун Кайрылыктан жаан ла болзо үч беристе, Таажи-Кышту деп адалган боочыдагы жебрен журуктарлу, бичиктерлү таштарды көрөргө өнөтийин бардым. Анда жерге жатыра бүткөн килең таштарда жебрен журукчы кезип жайаган жүзүн-башка андардын ла айылда жүретен малдын сүр-кебери барын мен жакшы билетем. Бу журуктар тирү немедий сүрлү, кыймыкту ла капшуун. Олорло көп учунылар, историктер, этнографтар, эмдиги өйдүн журукчылары ла поэттери, кинонын ла кееркедимнин өскө дө ишчилери сонуркаган ла сонуркап жат. Жуунун кийинде, 1946 жылда, бистин Кайрылык журтка Новосибирсктен бир кинорежиссер келип жүргени санаама эмди де жакшы кирет. Ол сан ла башка шыркырап турар аппаратту. Бу, байла, бистин Кайрылыкка келген улустан ончолорынан башка кижиге болгон ошкош. Онын да учун ады-жолун андагы улус эм-

диге јетире ундыбаган — Минорский. Таајы-Кыштузынын боочызындагы таштардагы јуруктарды ол озо баштап кара көмүрле илелендире будыган. Шыркырууш аппаратадын «көстөрине», байла, чокум илинзин деген туру. Онон ол јуруктардын јанына бистинг ол өйлөрдөги үренчиктерди ээчидип келген. Келер өйдө болотон кинојетирүнинг сюжеди, эмди сананзам, сүрекей ле күч эмес болгон: малчылардын балдары кырда ойногылап жүреле, солун јурук тапкан. Онын бирүзи колыла жагып, арткан балдарды келзин ле көрзин деп кычырат. Таштар ла агаштар ажыра јажынгылап калган балдар бирден-экиден чыга конгылап, анан-мынан келгилеп јат. Бу кинонын төс «артизине» менин бөлөм — Темитей Ирбичин көстөлгөн. Ненин учун дезе, кинорежиссерды онын шүлүзин бычкак бөрүги сонуркаткан болгодый. Минорский Темитейди кыйгырып, колыла жагып, балдарды кычырзын деп, канча ла сураган. А ол бүдерде кемзинчек уулчак болгон учун, чек ле кыйгырбас, колыла да кыймыктатпас. Учы-учында Темитей бойынын ролинен јаза мойноп ийген. Мынайып, Темитейдин шүлүзин бычкак бөрүгин меге кийерге, онын ойнобогон «ролин» меге «ойноорго» келишкен эди. Эмди Темитей бөлөм эзен эмес. Онойдо ок мениле кожо жагыс јерде өскөн лө чыдаган јажыт уулдар — Кучабай Тижимеев, Текеш Кудачин, Мотор Јыбаков — ол бастыра Сибирге, айса болзо, бастыра ороонго таркаган кичинегеш кинолентанын ады јок артисттери эмди база эзен эмес. Бистин арга јокто артист болгоныс керегинде айдарга мен бүгүн амадабадым. Бу јүк ле кайдан да једе конуп келген эске алыныш: ундылбас јаш тужыс ла ундырга күч өйлөрис. Бу сананыш учун, менин кычыраачым, бир јаманым-

ды таштап койгой. Же андый да болзо, бу сана-нышла менин бүгүңги көдүрүп турган сурактардын ортозында колбу жок деп айдарга келишпес.

Онын колбузы неде десе, ол Таајы-Қыштузынын боочысындагы таштардагы жебрен журукчынын кереес эдип артырган бичиктер ле ан-куштардын сүрлери бүгүн жок. Олордын ордына эмди өскө кереестер табылып калган. Озогы журуктарды оодо согуп, олордын үстине эмдиги Қайрылыктын балдары ла керек десе јаан да улузы бойларынын ады-јолдорын бичигилеп койгон. Темдектезе, Галя, Миша, Яков, Т. Содон, Борбошов... Онон ары бойынын сүүгенине де «өзөгинен» айдынган сөстөр учураар: «Қаран, билип жүр, мен сени тын сүүп јадым!» ла онон до өскө сөстөр жок эмес. Мыны кижиге не деп ондоор? Бого кандый каруу јандыар? Ады-јолдорын «кереестеерге» турган болзо, өскө таш табылбаган ба? Мен ле сананзам, эмдиги балдардын ла јаан да улустын бу кылыгы нени де керексибес «кийиктердин» изи!

Ненин учун бис бойыстын өйисте шак мынайда кылынбаганыс? Бистин јаш тужыста ар-бүткенди ле историянын жебрен кереестерин корыыры керегинде эрмек те жок, оныла колбулу иш өткүретен аңылу общество до жок болгон ине. Бу сөстөримле мен озогызы бүгүңгизинен артык, менин үйем бүгүңги үйеден санаалу ла төп болгон деп айдарга турган эмезим. Жок, сок ло јангыс сураарга турганым — ол бүгүңги Галялардын, Мишалардын, Яковтордын ла өскөлөринин де ада-энелери нени сананат не? Бу балдардын ада-энелери, байла, менин үйемнин улузы болбой кайтсын. Онон база бир тегиндү эмес сурак: эмдиги школдын үредүчилери ле јербойындагы каруулу органдар, Қайрылыктагы ферманын ла Јолодогы сов-

хозтын башкарачылары бу керекти не деп ондогылайт не? Байла. мындый «кичинек» сурак олордын түш те јерине кирбестен маат јок. Менин јеримнинг бүгүңги улузы бир ле элеске сананган болзо кайдар: шак мындый јебрен јуруктарда баа јок, олордын мөңкүлиги үргүлјиге деп билер эди. Јоголып калган ийдени ле јарашты ойто орныктырар арга табылбас. Онойдо ок өлүп калганды тиргизип алар акча јок. Қарыганды јалу-јаш эдип ойто кубултып база болбозын! Кажы ла јебрен јурук ла бичик бистин јеристин мөңкүликке арткан, артатан ла болотон кеби ле кеми!

Ой, сен бисти шак мындый эш немеге јарабас кылык этпес эдип, эмдеп-томдоп ал, сурап турум!

Кижиде... Бу сөстөр, чындап та, кандый тыңытту ла омок угулат. Је кезик арада бу кижиде бистин бойысты ла ойто кайкадып ла уйалтып, кандый јабыс јыгылып, кирге-торго, бар јаманга јаба бастырып јадат. Јыгылып јат. Је чек оодылып-сайалбай, ары тирү де эмес, бери өлгөн дө эмес. Јүк ле өлүмтик кептү үргүлөп јүрөт. Шак мындый ас-мас учуралдар бистин бу бийик ле каруулу ойисте болуп турганы сүрекеј комудалду.

Менин өскөн јеримде кижини кижиде тегиннен-теери үрей соккон эмезе сыраңай коркушту — **өлтүрип ийген учурал** санаама кирбейт. Андый јеткер болгон болзо, ол качан да болбогон ло угулбаган түбек, бастыратекши коромјы ла коркыду, кезедү болуп артар эди. Јаш тужымды санансам, Қайрылык сүрекеј јалакај, келген айылчыларына илгей, кокурчы ла төп куучынду јер. Ол јылдарда улустын јадыны күч, је күүни бийик болгон. Қалык-јон јакшы јадынга амадап, түндү-түштү иштеген. Онойдо ок јакшы ла јаманнын ортодогы кыйуны ылгаарын база билген.

Не болгон, кижн кижини бүүн ундып койды эмеш пе? Азырал белетеери ле журт хозяйствонун өскө дө пландары кижинин акту бойынан ла онын агару күүнинен бийик боло берди эмеш пе? Мен бодозом, бу жүрүмде элден ле озо, кижн болор текши жон ортодо онын тургускан ла жайаган ээжилери бүдер ле бузулбас учурлу. Же бодогор, кижн ундылган, ол керек жок болгон болзо, иш те, өскөлөри де неге керектү! Кижн жайаачы ойгор ло айлаткыш тужында, онын пландары, не ле жүзүн иш-тожы бийик тоомжыда артар аргалу. Жок, кижн озогы ла бойы баштапкы жерде ле ончозынын алдында бийик каруулу артканча. Ол керегинде бистин партия ла төрөл госуларство килемжизин жетирип жат. Же бу жаан кичеemelге үзеери бойы керегинде кижн бойы база сананар учурлу. Бойун тооры, бойынын агару адын түжүрбези жагыс ла онын бойынан камаанду. Шак мындый ондоштын жаркыны бистин обществонун жүзин кееркедип жат. Же кезикте кижн, керек десе бүткүл коллектив те бойынын кижиликке ууланган текши жүзин, тоомжызын ундып турган учуралдар бар. Темдек эдип, ол ок Ондой аймакта болгон эки жеткерди алалы. Бу керектер август айдын ичинде Жоло ло Кайрылык журттарда болгон. Жолодогы совхозтын төс бухгалтерн Тайборин ле Кайрылыктан (көп балдар азыраган ада) Ч. Комдошев өлтүрткендер. Бир ле айдын ичинде эки кижн!..

Мен каруулу ла катунын јерине баратан керектер шиндейтен кижн эмезим. Онын учун кем кемди олтүрнп ийгенин коскорор учурым јок. Мени бистин јүрүмисте болуп калган бу јеткердин өскө јаны чочыдат. Мындый учуралдар ас. Ол күнүн сайын болбой јат ла болор аргазы јок. Је андый да болзо, јон, общество бойы бу кижн кайкаар јет-

керге кандый көслө көрүп јат, — бат шак мынызы мени сонуркадат. Эки кижі јок. Өлтүрткен. Эки ада. Бүгүн эки нөкөр лө эки төрөгөн јоннын ортозынан ыраган. Олор кече ле бу улусла кожо иштеген, баскан, каткырган ла куучындашкан. Өйлөр өдүп, айлар ажып јат. Је коллективтин, јоннын ортозында јаан чочыду, коркымјы јок. Ол ло бойы, не де болбогондый. Ичкен кижі — ичкенче, јыргаганы — јыргаганча. Бүткүл коллектив ол эки кижі өлтүрткен кийинде канча күндердин ле айлардын туркунына бойынын эртенги күни ле тоомјызы керегинде не сананбайт не? Қажы ла кижі адалу ла энелү, балдарлу — кыстарлу ла уулдарлу. Олор эртен кандый алтам эдер, кандый јолго турар — бу керегинде ундырга јарабас. Бүткүл коллектив ле јон мыны сананып, бир аайына чыкпаза, ол кемге керектү? База бир кайкамчылу неме — совхозтын эки кижізи өлтүртип койгон, а онын ишчилери јуулып, бу чочыдулу керекти шүүшпеген. Қайрылык ла Јолонын тыштынан көргөндө, тымык ла «јобош» оромдорында болуп турган табыштарды тындайтан кижі кем? Обществонын ийде-күчтери ле онын башкарачылары «уйкуда» болзо, аракызактар, онон камаанду улдамдар ла баштактар семтек баштарын качада «седег» тудары јарт. Бу ла эки өлүмнин төзөлгөзінде баш өрө көдүрбес аракы болгоны јажыт эмес.

Бистин қажыбыс ла рак деп оору керегинде уккан ла бойынча, арай талымзырап бар түшпейдис. Көгүсте табылган јеткерлү чемееттен коркып, тургуза ла эмденерге јүгүредис. Јазап сананып келгенде, бу оорулар сүрекей ас учурап јат. Олордын түбегинен өлүп те турган улус көп эмес. А бу аракы деген јеткер ол оорулардан чик јок көпти

алып барат. Аракыдаш — кижиликтин төзөлгөн тазылдарын чик жок жаман ла жеткерлү кемирип турганын качан да ундыбас керек. Мыны билип ле сезип те турзабыс, аракыга ончо жолдорды ача тартып бередис.

Ол ок Жоло, Кайрылык журттарда жүреле, мен бойым кереечи болуп көргөм: магазиндер жербойынын өйиле он жети частан ала бирме экиге жетире иштеп, кабакты ла өскө дө аракыларды жайым садып турганын. Улус турлулардан ла жаландардан эниргери журтка бурылып, амыраардын ордына тургуза ла магазинге келип, оны айланыжып, тен-тирилгилеп ле бүдүрилгилеп, анда-мында согулып-кагылып жүргендерин, бой-бойларынан «жарымга» акча суражып турганын көрөргө жеңил эмес болгон. Эртезинде ол ок магазиннин жанында база ол ок улустын танылу жүстери анда-мында борорышкан ла борбондошкон. Олор бу журттын «ээлу аракызактары» болгоны јарт. Мыны көрүп, шак мындый шүүлтеге келерин: **тажуур толо тужында, тарынышпас најылар болгон. Какталып тажуур каларда, кабыргаларын кайра толгошкон!**

Мени, калак, чын ондогор, төрөл улус. Мен аракы јыдын чек јоголтып салар деп, «кургак ээжи» тургузарга күүјүренбей јадым. Менде андый јан жок. Је андый да болзо, төрөл јеримнин улузы эбире јайылган ак-јарыкка ачык-јарык ла омок көстөриле, эмдиги өјдин ойгор кижизи болуп көрзин деп, акту јүрегимнен күүнзеп јадым.

Ууртаар болзон, ууртап јүр өйлөнип,

Ујадынды ла јүзинди, калак, ундыба.

Эки де, үч те амзагын ачуны,

Је эжинди ле эжигин, калак, јылыйтпа!..

Эрмек куучынымнын эн учы јаар өрөги турган бийик органдарга, темдектезе, Ондойдогы аймак-

исполкомго бойымнын јеримнин улузынын бир канча сурагын ла амадузын бу бичигим ажыра јетирер күүним бар. Мен бодозом, сурактар тегиндү эмес, јоннын јон, кижинин кижі болор күүниле колбулу. Онын баштапкызы — Јолонын бойында балдардын садын ачар деген амаду. Бу јаан јуртта сегизеннен артык балдар өзүп јат. А чек оокторын алза, оног чик јок көп. Бу балдардын эне-адазы сад керегинде суракты сырагай чындык тургускылап јат. Эдектерден бек туткан ла колдон түшпес ол оок балдар садка јүретен аргалу болзо, энелери, тог калды түште де болзо, обществонын өмөлик ижине чыгар аргалу болор эди. Бу ок Јолодогы јурт Советтин ле совхозтын јеринде Шабалиндеги агашпромхозтын ишмекчилери иштегилейт. Олордын балдарынын тоозы Јолодогызынан чик јок ас, јүк ле он үч. Је андый да болзо, агашпромхоз бойынын ишмекчилеринин балдары јүрер ле јүрүмге таскаар садты ачып алган. Балдардын башказы јок. Олор кайда ла түней. Қажызынын ла каткызы ла ыйы бистин јүрегистин өзөгиле өдөт. Олорды јакшынак улус эдип чыдадып алганыстан бистин эртенги күнис камаанду.

Јолодо бу көдүрилген сурактан сырагай да јабыс эмес, база бир сурак бар. Андагы орто үредүлү шкодо музыканын школын ачары керегинде эрмекти ада-энелер ле үредүчилер түкү качаннан бери көдүрип јат. Бу керегинде олор культуранын областьтагы башкартузына бичик ийген дежет. Је бу јолду тургузылган сурак анайда ла каруу јок артканча. Јолодогы орто үредүлү школдын директоры бу суракты үредүчилердин август айдагы конференциязында база көдүрген. Је албаты үредүзинин аймактагы бөлүги бого оокылу ајару база

салбаган. Айса болзо, бу суракты аймакисполком
ло албаты үредүзининг облисполкомдогы бөлүги
шүүжип, жон сүүнер жарамыкту жоп жарадар аргалу?

Ак-жарыктын эн уур деген жажыды, табарга
күч табышкагы — кижин бойы болуп жат. Бастыра
ла өйлөрдүн ойгор ло улу деген санаалары, жер
бойынын ок өзөгүн айланганы чылап, эмдиге ле
кижи керегинде жажытты шүүжет. Мыныла колбой
жангыс неме жарт — кижин энеден чыгарда жаман
болуп бүтпей жат. Чыгарда баштак, балыр тилдү
бала көргөн кижин табылбас. Эзирик чыккан бала-
ны кем де көрбөгөн!

Онон... Онон кижин өлтүрер «жайалталу» болуп
база кем де бүтпеген. Бис жаш тужыста — жаш
өлөңдүү ле жаш чечектий. Устибиске кандый күн
чалыыр — ончобыс онон камаанду.

Онызы жарт: ончобыс эненин эки эмчегинин
сүдин эмип өскөнис. Онын учун бистин өйдө, бис-
тин жакшынак деген кижилик ээжилү ороондо,
чындап та кижин болорго өрө өксөзөбис кайдар!

Кижин — жердин ойгоры, жаражы, жайаачы ке-
бери, эн жаан байлыгы ла бойынын салымын бойы
төзөйтөн жанду бүткен ээ... Кажы ла жоннын салы-
мы ла келер өйи — кижиден, онын жүрүминен ка-
маанду. Айдарда, жүрерге, жангыны табарга ла
ачарга, жакшыга жүткиир, амадаар керек. Өлөргө
жетире эм де узак...

Телекейле бир киндиктү — бийик болор
учурлу,

Тенгериле бир тынышту — бийик жүрер ол
жанду.

Кандый салым некедин, сен, кижин?..

Качан да болзо, бийик бол, сен — кижин!..

БАЖАЛЫКТАР

ПОВЕСТЬТЕР

Кыш башталып турарда	3
Олбргө жетире эм де узак	56

КУУЧЫНДАР

Түңгей учуралдар	
1. Ачымайдын үйи	149
2. Артур — Кымалжынын уулы	171

СЕН КИЖИ БОЛ, КИЖИ

Статьялар

Төрөлим	185
Алтын тазылды айландыра оролгон сурактар	197
Төрөл тилим керегинде сөс	209
Алтай кожонг	222
Алтай эрдинг эр болгон ады кайда	
1. Чөөчөй	234
2. Ээр-үйген ле өскө дө немелер	238
3. Айт, топшуур согуп билеринг бе	243
4. Тойдыг кийининде	253
Энелер	262
Кыстар	271
Кижиг бол, кижиг!	286

Борис Укачинович Укачин

ДО СМЕРТИ ЕЩЕ ДАЛЕКО

Повести, рассказы и статьи

На алтайском языке

Редактор З. Ш. Шинжина
Художник А. М. Кузнецов
Художественный редактор В. И. Ортогулова
Технический редактор М. Г. Шелепова
Корректор А. А. Чулчушева

Сдано в набор 30/I 1978 г. Подписано в печать
23/XI 1978 г. Формат 70×100 1/32. Усл. п. л.
12,24. Уч.-изд. л. 12. Бумага тип. № 1. Тираж 2000
экз. Цена 95 коп. Заказ 3212. АН 11874

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного
издательства, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтай-
ская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Ком-
мунистический, 27.

9-00
95 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК . 1978